अथ
रसतरङ्गिणी ११ : (व्याख्या च)

भानुदत्तकविकृता

95/26

रसिकरंजनीव्याख्या

सहिता

र॰स॰टी॰ ॥श्रीगणपतये नमः॥ ॥नमोऽनवतमस्तोमतमोमणेऽन्तमकान्तये कलिताशेषकल्याणाक
१ लिकल्मषसंमुषे १ रुचिरतमाललल्लामंवर्हिवर्हशेखरंसुखदं राधाहृदयनिवासंबाधा
हरमाश्रयेनिशं २ प्रणम्यलक्ष्मीनरहरिंप्रसन्नहृद्ग्रहनाशनं कुर्वेरसतरंगिण्याख्यांर
सिकरंजनीं ३ तत्राभिमतग्रंथस्यसमाप्तिप्रतिबंधकविघ्नविघातायतत्प्रतिपाद्याऽव्यस
हस्तत्वेनेष्टदेवतामभिष्टवीति लक्ष्मीमिति पीतवासाःमांपातु पीतंवासोवस्त्रंयस्येति
तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः तथाचपीतोवरोहरिरित्यर्थः पालनेपीतांवरपदेनवस्त्रादि
संपत्तिरूपपुरुषार्थे अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिपक्षेपीतांवरस्योपलक्षणत्वेननीलांवर
स्यापिग्रहणंपक्षेऽपरक्षितरीत्यानुनिरुक्तविशेषणस्यप्रकृतपालनोपयोगित्वेनप्र
कृतेऽनपयुक्तपत्रदललक्षणमुख्यनैरस्तुक्तालक्षणादोषोपिप्रत्युक्तोवेदितव्यः पद्मामगव राम॰
तश्चरणारविंदध्येयमितितत्रिकोरपीतांवरसत्त्वेनऊगतिस्फूर्त्तिविषयत्वात्देवनिरूपि १

तमिति पद्य पीतवासेतिपदे विशेष्यं भगवदर्थकं स्वगतविशेषणाध्येनात्पर्यमाह कल
रूपाभिप्रायगर्भमिमवतिपद्यपितथाप्यभिव्यस्समानाभगवद्विषयाचतुर्मुखादिरति:
कविगतंतांपुष्णातीतिप्रेयोलंकारएवचमत्कृतिसाधायकतयाप्रतीयते पीतवासा:पा
त्विति अनुप्रासचमत्कृतिप्रयोजकत्वेनकविनानिबद्धमितितुसरल:पंथा:पात्वितिपा
लनंतुग्रंथसमाप्तिप्रतिबंधकदुरितदूरीकरणेनतदनुकूलधनवस्त्रादिसंपत्तिदानंच
तत्कोतिव्यंजकतयापाललक्ष्मीमित्यादिविशेषणानिसाहाय्यमाचरंतीतितेषांक्रमेणा
र्थमाह किंकुर्वनलक्ष्मीरमाआलोक्यदृष्ट्वालुम्पन् लुभगार्ध्येइतिगार्ध्यमाकांक्षा अ
धीस्यतिष्ठतीतिवतपरापराभगवतोहृद्याकांक्षांतांपश्येयमित्यादिरूपातदानदारमा
दर्शनमितिकालविशेषावच्छिन्नत्वाप्यत्वमेवकांक्षाप्रत्ययार्थ:आनंतर्यंतुवीभकालोपेर
मादर्शनसत्वेनबाधितात्विप्रलंभशृंगारव्यंजकत्वेनानिष्टंचेतिध्येयं पद्मारमांदृष्ट्वालिंगना

१.स्तु.टी. दिकमाकांतृन्नित्यर्थः रमाविभ्रमविलासावलोकनेन नतरंगालिंगनचुंबनप्रचरणचेताःपी
२ तांबरेण निजवेषं विलासादितवनवी कुर्वन् शृंगाररसस्वरूपं दधानित्यर्थः पुनः किं कुर्वन्ः
त्रिगमवेदं उपहसन् चेदस्य कर्त्ता रस्त्वपोमुनिभंइ निशाचरास्यादिरस्तत्रप्रलपनेन वेदो
पहासं कुर्वन् हास्यरसस्वरूपं इत्यर्थः उपहारत्रितिपाठे नुमनस्योभस्ता धौरवास्तुरं हत्वाव
देपहारं कुर्वन् निर्पकृत्यानुकारेण हास्यरसस्वरूपं इत्यर्थः पुनः किं कुर्वन् पन्नजेन्
नुपन्नपश्यन्नु शोचयन् तदालंभनं दृष्ट्वा स्वपंश्योवनस्त्रम्यानुशोकितान् कुर्वन् करुणा
रसस्वरूपं इत्यर्थः पुनः किं कुर्वन् श्रोणिगरक्ते श्रिणीपस्पोकि पापांपद्योनथाच्चेत्रं स
त्रिपसमहं पश्यन् स्तत्रिपाराणामवितंपर दृष्ट्वा क्रोधविशेन रक्तनेत्रः परशुरामो हस्तत्रिप
मूहं महदूपिष्यामीति संकल्पेन रौद्ररसस्वरूपं इतिभावः पुनः किं कुर्वन् समितिसंग्रामेद
शामुखरावणं वीरसरोमाचमंचन् स्तराहुराजेन रिणवरणे संग्रामांगणे समागनेभावेपा एमः २

हार्पयमनेनपुष्टंकरिष्यामीसुत्साहात्स्फुरद्रोमहर्षोरोमोद्गारस्वरूपइतिभावः पु
नः किंकुर्वन् हेयंगवीनंह्योगोदोहोद्भवंनवनीतंअत्रत्यःअनीतेद्विवसंगोदोहभवंघृ
तंततःहैयंगवीनं पद्दाहहैयंगवीनंसंज्ञायामितिसूत्रेधर्मदासः हैयंगवीनंनवनीतघृ
तंवसधः पक्वमिति हृत्वाचोरयित्वाचकिंतयथास्यात्तथायः पयसरन्नपसोदामांताउपिब्य
तीतिभयेनपलायन् तथाबभपानकारस्वरूपोभगवानितिभावः पुनः किंकुर्वन् ग्लेक्षा
तांत्केहिगितानूसिंचन् अत्रोन्मादितमल्लिकानितिः हृतंरक्कपांसकर्दमव्याप्तसकलदि
ग्नुरुत्थावलोकनव्यंतितनुरुपसपार्दोभन्तरंसस्वरूपोभगवानितिभावः पुनः किंकुर्वन्व
एहावतोरेरंतेनरंघ्रपाभृमितिलमिवतिलपरिमितमिवतुलपनधारयन्अत्रेकोनपचाश
त्कोटियोजनपरिमितभूमिरंघ्रपाधृतासतीतिलपरिमितातिविस्मयमतअत्रः अद्भुतरस
स्वरूपोभगवानितिभावः १ नत्विनरंग्रंथापेक्षयाः यमेवकिमिस्तुपादेपद्दस्तनआह मा

र.टी.
२

भारत्याइति शास्त्रं आस्तिकनास्तिकषड्दर्शनोद्धृपं तदेवकांतारवंनतत्परिशीलनस्वरूपमत्र
मरोनक्रांतापाःनानातत्स्पकथोच्छेदपूर्वकसिद्धांतस्थापनोष्मकिरणव्याकुलितापाः
थ्रोस्पकारिणी रसाब्रह्मानंदास्वादसमुद्रैकेसंमज्जनकारयितृत्वेन अतिघर्मतप्तस्यहि
हिमानीकारिणी भरीरसा रसपूर्णा रसतरंगिणी तत्रामकवाक्यावलीगुंफस्वरूपाय
थः भानुना भानुदत्तकविना क्रियते प्रकाश्यते अत्र शास्त्रकांतारत्वारोपोपथनिष्ठरस
तरंगिणीत्वारोपे निमित्तमिति भवतिपरंपरितरूपकालंकारः अनेन च भानुरपिमासाष्ट
कंगृहीतक्षितिरसस्य वर्षोपावर्षणेन चतनदीपूरपतौ समेदाध्यवसानेत भानुदत्तकवि
कृतरसतरंगिण्यांसर्वेपादेपतात्पर्यते १ वाणीति एषा भानुदत्तनिष्ठमानसप्रसूतवि
षयारसतरंगिणी रसप्रतिपादकवाक्यावलीगुंफतपापरिणतानतरंगिण्यं तत्रोदाहरण
पद्यतपापरिणताभानुदत्तवाणीकमलिनी कृताधिपःपंडिताःहंसाःअत्रजलांशंविहाय

रामः
३

पद्धुपसारग्रहणवत्युक्तं युक्तार्थ एव प्रतीतिविषयो भवतु अत्र ग्रंथे रसतरंगिणीत्वा
रोपः कविवारण्यो कमलिनीत्वारोपः कृतधीयुहंसत्वारोपः ग्रंथप्रतिपाद्ये रसे पुष्कपद
र्थंगपदुग्धसारत्वारोपश्च परस्परं प्रयोज्यप्रयोजकभावेन बोध्यः कमलिनीपदेन च लो
कोत्तरचमत्कारस्वादोपुष्कार्थमतीतिपदकेन पाकृतधियां प्रतीतिविषयो भवतीति
व्यज्यते अलंकारस्तु एवं च परंपरितरूपकमेव कमलिनीसाम्भ्रमरस्येव मंदत्वचत्वेन त
त्वारोपो हंसस्य दुग्धसारलुब्धत्वेन तत्वारोपश्च प्रकृतोपयोगितया चकृमित्वेन तु परदर्शि
तरीत्येति ध्येयं २ कर्कशा बुद्धिर्नाम अत्राविषय एवेत्याह गिरांहेवीति संबुध्यंतं कृखारणान
कृतः कर्कशा एव वारणा गजास्तान्वारय अपसारय पद्यपसारणे तल्लोकानां लोकं तेऽत्रा
लोकं तेनानारसं ग्रथापेस्ते लोकारसिकास्तेषां आविलो रसः कर्कशानां कुतर्ककर्दमो
स्थापनेन कलुषो रसः अनाल्हादको विमलोपविष्यति सहृदयरसिकानां हृदयाल्हादको

र.टी. भविष्यतीतियावत् ५ उन्मत्तप्रलपितत्वं शंकानिवर्त्त्येपे शिष्यावधानाय च संगतिं दर्शयन्नभावा
५ दिनिरूपणं प्रतिजानीते हेतोरिति कारणस्येत्यर्थः अनन्यथासिद्धत्वे सति पूर्ववर्त्तित्व इति याव
त् पूर्ववर्त्तित्वनियमात् कार्येण सहान्वयव्यतिरेकाभ्यां पूर्ववर्त्तित्वग्रहात् पूर्वमेव प्रथम
मेव तस्य हेतोः उपन्यासः लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिभिर्निरूपणं समुचितं योग्यं रसस्य
शृंगारादेः हेतवः निमित्तानि भावादयः स्थायी भावो व्यभिचारी भावश्च तेन हेतुना रसेभ्यः
शृंगारादिभ्यः पूर्वं निरूपणात् प्राक् भावादयः आदिना विभावादिसंग्रहः निरूप्यन्ते लक्षण
स्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकवर्त्तमाननिरूपणविषयाः एवकारेण रसहेतुभिन्नवर्त्तमाननि
रूपणविषयत्वव्यवच्छेदः अत्र वर्त्तमाननिरूपणविषयतावच्छेदकं भावादिनिष्ठं रसहेतुत्वं न
तु भावादित्वं भावनिरूपणमसमाप्यैव विभावादिनिरूपणदर्शनात् तत्त्वेनावच्छेदकत्वे तु समग्र रम:
भावनिरूपणानन्तरमेव विभावनिरूपणं स्यात् यथा पक्षहेतुब्राह्मणादिकं च हन्ने मर्दतिलकीकु ५

र्यादिस्तत्रब्राह्मणादिकत्वस्यैवतिलकीकरणतावच्छेदकत्वेनद्वित्रिब्राह्मणतिलककरणानं
तरंतत्स्यादिनेतिलकाक्षिपनेकिंतुसमग्रब्राह्मणतिलककरणानंतरमेव यत्तद्धेतुत्वेनावच्छे
दकत्वेतुतदृशमेवतत्रपामध्येनद्विद्विरपितिलकीकरणंनकेनापिबाध्येत तत्त्वेनावच्छेदकत्वे
तुक्रमेणतत्तत्संग्रहार्थबोधकमादिपदमेवनतद्बाधकं तथैवव्युत्पत्तेः तथाप्रकृतेपिद्दीपतादा
दिः अत्रेदमवधेयम् शाह्याद्विभावादीनांज्ञातानमथरस्यादेरित्यत्रनिविरः परंतुलोकविलक्षणा
इत्यादिज्ञातमाल्लौकविलक्षणाः प्रबलाःतेरोज्ञापते सएवरसोत्कतस्यजन्यत्वविभावानुभा
वव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिभरतसूत्रेसंयोगादितिपंचम्याः जनकत्वरूपसुख्यार्थ
तैवप्रमाणमितिकश्चित् तत्ररमणीयं तथाहि रसप्रतीतोविभावादिविषयकत्वमातुभा
विकंतथारसस्यजन्यस्तख्वरूपत्वेनसंभवति शाह्याद्विभावादेर्ज्ञातमथरस्यादेस्तत्तस्तुखोत्पत्ति
रथास्यानुभवरतिप्रवधानात् अतएवविभावादिज्ञानाभावेपितज्ज्ञानप्रसंगइतिमंमटभट्ट

र.टी. अपि समादधुः न च विभावादिसंवलितज्ञानाधीनसमूहालंबनविषयकरत्यादिबोधस्योपन्ना
यकस्य सत्वोत्पत्तिकालेपि सत्वात्तस्मात्साक्षात्कारे विभावादिभानमविरुद्धमिति वाच्यं सुख
५ साक्षात्कारसामग्र्याः इतरज्ञानविरोधित्वेन तदयोगात् तथा च विभावादिभिर्व्यंजितश्चर्वणी
य इति संमटोक्तौ त्यादरसो व्यंग्यः ते तद्व्यंजकत्वमेव संयोगादिति पंचम्यर्थः तथा च रसत्वावच्छि
न्नं प्रति विभावादिसंपन्नानिरूपितव्यंजकत्वमेव भावादिति विष्ठहेतुत्वमिति व्यंजकस्य रसपूर्ववर्त्ति
त्वनियमाद्व्यंजकभावादेः पूर्वं निरूपणमिति भावः रसानुकूलनर्त्तिरसनिष्ठचर्वणाप्रयोज
कीभूत इत्यर्थः अत एव चर्वणानिष्पत्तानस्य निष्पन्नत्वहेपचरितेति काव्येप्युच्यत इति संमटा
चार्यैः रक्तं मित्रदेशकालानां नानावस्तूसहभावो न संभवतीत्येकविधयाऽपनारूपोवाच्यः तदेव ज्ञान
मावर्त्तमानं चर्वेत्योतिष्ठपरिपूपते अत एव विभावादिसमूहालंबने रस इति प्रवादः साच न
स्येति विषयविभागोपि तत्वमुपपद्यते इत्यर्थः परान्तु केवलाद्विशेष्याद्विशेषणाद्विशिष्टोपि राम:
५

मित्रएवरसः सचनानुमेयोव्यंग्योवाविभावादीनांस्वादिप्रतिसंधानंतन्मात्रवगमसाम
र्थ्यादितिपक्षस्तत्रहातस्यनिष्पत्तिराधहृणसंबंधोपिघटतेनेवटतुस्यपः तत्तिवदितिसुबु
द्धिमिश्राः साहित्यदर्पणकृतस्तु विलक्षणएवायंकृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनाख्यः कश्चि
द्व्यापारस्तेनएवरसनास्वादनचमत्कारणादयोविलक्षणाएवव्यपदेशाः इत्याहुः विका
रइति विक्रियतइतिव्युत्पत्त्यासाक्षाद्धर्षादिरेवध्यादिवत्स्यष्याभवनमित्यर्थः अतएवस्वपमे
वम्यात्वातंत्र्यन्यथाभावइति भावपतिचास्यपत्तीतिभावोवासमताख्योवर्णनीयमयाभ
वनयोगपम्यापारविषयइतिवानुल्पवदिति वाधकंविनेत्यर्थः अपत्र मनोविकारेहेहेवि
कारेच भावपदप्रयोगेण भावपदस्यविद्वद्धुघा विनिगंतं एकत्रैवमुख्यहत्त्याभावपदप्र
योगंकर्तुं अशक्यत्वात् असामर्थ्यात् पद्धा तुल्यवदिति एकतरपक्षपातिनीयुक्तिमु
न्भावपितुमित्यर्थः ननुलक्षणकवस्थितेलक्षणानुरोधएवविनिगमकमस्तित्यतआह

र.टि. लक्षणेति लक्षणेष्वनुरोधः लक्षणानुरोधः तेन पश्चाल्लक्ष्यं लक्षणाव्यवस्थितिरित्यर्थः ल
६ क्ष्याव्यवस्थितेरिति पाठस्तु साधुः तथा च लक्षणेति लक्षरोधष्वनुरोधनुरोधेन लक्ष्याव्य
वस्थितेरभावादित्यर्थः आरोपेसति हि निमित्तानुसरणे ननु निमित्तमस्त्यारोप इति
न्यापात पश्चाल्लक्षणे लक्ष्मांव्यवस्थितिर्विवक्षायां नु देहविकार एव भावः यतो विका
रभावपदप्रयोगो गौणः न च विनिगमनाविरहः लक्षणानुरोधेन लक्ष्याव्यवस्थितेरेवावि
निगमकत्वादित्यपि वक्तुं शक्यत्वेन दूषणापथ्योऽसंगतः स्यादित्यत्राकूतं रसप्रवण
मनोऽभिव्यक्तो यस्य देहविकृतिरूपसात्विकभावोऽस्त्वेन देहविकृतिरूपसात्विकादिभा
वानां रसप्रयोऽस्तु तथाप्यतो विकृतिरूपस्यादिभावानामेव रसानुकूलभावत्वं तथा रसानुकू
लविकृतित्वरूपभावलक्षणं मनोविकृतिरस्यादावेव संपन्नमिति भावपदप्रयोगो मुख्या
न तु देहविकृतिरूपसात्विकभाव इति द्विकस्यापि भावलक्षणमाह इतरभावस्येति व्यास राम:
६

स्येत्यर्थः आत्मभावत्वोपनायकत्वेनसति स्वात्मोपत्वेनोपनीयमानत्वेसहीति विरुद्धै
रविरुद्धैर्वाभावैर्विच्छिद्यतेनयः आत्मभावंनयत्यन्यान्सस्थायीलवणाकरइत्युक्तेः यथा
लवणाकरइतररसानस्वात्मरूपीभवनत्वेनयतितथास्थायीभावइतरभावानस्वात्मरू
पीभवनत्वेनयतीतिभावः सजातीयेति सजातीयविजातीयैर्भावैरतिरस्कृतस्त्विमानि
त्यर्थः प्रथमइति स्थायीभावइत्यर्थः तथाचस्वात्मोपत्वेनस्वात्मभावस्फोरकत्वेनप्रती
यमानत्वावच्छिन्नसजातीयविजातीयभावाविच्छिन्नस्वरूपः स्थायीभावइतिलक्षणं
पर्यवसन्नम् यथेति सजातीयविजातीयस्वात्मभावेत्यर्थः अनभिभाव्यइति अभिभवि
तुंतिरस्कर्तुमशक्यइत्यर्थः यथापानकरसेखंडमरीचाम्लादिरसैर्नाभिभूयतेतद्वापत्वेनाम्ला
दीनांमाननमितितद्दूत यत्तुआत्मभावत्वोपनायकत्वेआत्मसमानकार्योपस्थापकत्वमि
तिकश्चित्तन्न विभावादिघटितप्रसक्तेः रसोद्बोधस्वस्वरूपतत्समानकार्योपस्थापकत्वसत्वा

१.टि.
७

तद्दतोपि लघुलक्षणमाह सकलेति अत्र प्राधान्यं प्रधानरसाधारत्वेन तत्परिणामि
तनकत्वेन वा मुख्यत्वं स्तानं अपक्षे तु स्थायी भावानन्तु भावयन्तः कं दात्तादयो ऽनुभावा
इत्युक्ता ऽनुभावघेतिप्रसक्तेः वस्तुतस्तु प्रथमलक्षणमेव सम्यक् व्यभिचारादेरपि
तरभावाविच्छिन्नस्वरूपत्वात् वा कारस्तत्स्वरससूचकः विशेषणस्य प्रकृत्यमाह नैव
ति व्यभिचारः लक्षणावच्छेदकाभाववतिलक्षण[illegible]ज्ञित्वमित्यर्थः विशेषणरहितस्येन
स्य तत्रातिव्याप्तिरिति पावन नस्येति व्यभिचारिणः सात्त्विकभावस्य चेत्यर्थः स्वान्यभाव
स्य स्वात्मोपत्वेन स्फारकत्वाभावादिति भावः ननु सजातीयविजातीयभावैरविच्छिन्नत्वे च
न्नवृत्तिप्रवाह विशेषस्य स्थायिभावस्याप्यद्भुतरविन्याप्रित्वेन कथं स्थायित्वमित्यत आ
ह वरमेति तत्स्थायिभावस्याकाल एव व मेसमपः ननु तद्धेतुसहकारणैः सत्कार्यवादांगीकारात्
तथा च सस्यस्वरूपवासनात्मतया ऽवस्थानात् स्थायित्वं सजातीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतत्व रामः
७

मन्निमान् यावद्रसं वर्त्तमानस्थायीभाव उदाहृतस्तूक्तैः नयमनेवासनारूपतया स्थिरत्वं
तयाभिचारिष्वतिप्रसक्तेः तथाचवासनारूपतया ममीषामुद्बुद्धरभिव्यक्तिरेव स्थिर
पदार्थः व्यभिचारिणां तु नैवं तदभिव्यक्तेर्विद्युदुद्योतप्रायत्वात् सचस्थायीभावश्च
तत्र श्रृंगारस्य भावरतः भरतसंमतिः तत्र नेषुस्थायीभावेषु दृष्टवस्तु मनोनुकूलोर्थः
तद्विषयिणी सम्मोहा न दृष्टमम भवत्वित्याकारेण तज्जनिता प्रेमाख्या मनोविकृतिरप
रिपूर्णा अत्यन्तस्पमानदशापन्ना रतिः रतिपदव्यवहार्या यथाप्रकृते नायिका नायकयो
रन्यतरः प्रतिस्फुरतापो रतेराभासनापत्तेः उदाहरणं मत्कृतं यथा शीघ्रं किमागतवती
मृगदीर्घनेत्रे नो मद्धितो ह्निकिमुकौसुमकं रहारः मद्दोनतागदलजाधारस्क्त रागः श्र
त्वालिवाच मितिसावदतीतिचाल: उदाहरणपद्येति नायकसख्यं प्रति नायिकासख्या
: वचने वस्तु इतिपदस्य प्रेमद्रुमस्य स्त्रीपुंसोभ्यदस्य: कृषीवल: कर्षक: क्षेत्राजीव: कर्षक

र·टि·
८

श्वकुबिकश्वकृषीवलइत्यमरः अत्रवस्तुःकृषीवलयोस्तादात्म्याध्यासेन तादृप्यहृत्पं
कंपस्यप्रेमद्रुमस्यस्त्रीपुंसोर्निगदितं पीयूषपाथोधरः अमृतजलधरः यस्यप्रेमद्रुमं
स्यनायिकानायककृतार्थसंज्ञा अन्ये विलासोत्सवोऽन्तरंगः परिचारिका कर्षकसहकाः
त्तासेवकोयस्यप्रेमद्रुमोनुमोनुभाकत्तेइतिभाव अतएवदोहदरोगर्भलक्षणो अभिलाषे
तथ्यागर्भइतिहेयोऽवारात सचैषःप्रेमद्रुमः तरुणार्कवल्केकृशाङ्गचिपिस्पताद्दशोप
रस्पराणिगताधभावेप्राप्यपसतापः तोलिनिश्वासएववातः तस्याहतिःतदाङ्कुरवाता
त्तांचकस्मात्कथंसहिष्यते सोढुंसमर्थःस्यात् इमस्यांकुरितावस्थायामत्युस्मरश्रिम
सहितवातोऽरवराघातेसातिनाशादर्शनादितिभावः तत्रहेतुगर्भविशेषणं कोमलइतिअं
कुरितइत्यर्थः नचात्रसमासपुमापपुमरात्रेत्वदोषः विशेष्यजातिनाञ्चपवोधत्वेनविशेष
णेनपुमरान्तत्वादितिवाच्यं वाक्यांतरारंभेःगोगीभावनाकांक्षाविरहात् अयमभिप्रायः वि एम:
८

दोषराशस्य विशेष्यपदार्थाद्विभिन्नैपदस्येन तद्विलंबेन बोधविलंबः वाक्यांतरार्थे पुनरंगांगि
भावेनाकांक्षाविरहात्रदोष इति पद्यप्रेमद्रुम इत्यत्र प्रेमाद्रुम एवेति मयूरव्यंसकादित्वा
त्समासः तथा च प्रेमणो द्रुमात्मना विश्वासघाताघातसहनाभावक्रियोपयोगितया पाप
रिणामालंकारः तत्रैव केवलद्रुमात्मना न तदुपयोगित्वं किंतु अंकुरितद्रुमात्मना तदु
पपादकं च कोमलपदमिति तद्भावे विशेष्यस्य जनितान्वयबोधविलंबादिति न समा
सपुनरात्तत्वं दोष इति परं त्वत्र प्राधान्येन भावध्वनिरेव चमत्कृत्युत्पत्तिप्रयोजक इति ना
लंकारपर्यंतं कविदृष्टिः अप्रधानो रसो ऽलंकार इति मम्मटोक्तेः रसपदं च भावरससाधार
णमिति तु हृदयं तत्र अत्र प्रेमद्रुम इत्यत्र तदनुभावानामनिति प्रतीतिविषय इति तस्यापि न स्व
वाच्यतादोष इति ध्येयं अत्रेदमाकलनीयं संतापस्येष्टाप्राप्तौ वर्णनीयत्वेन वियोगका
लावच्छिन्नत्वाद्विप्रलंभशृंगार एव प्रतीतिपथमवतरति न च कोमलपदेन रतेरंकुरितत्वे

र॰टि॰ वव्यस्य तर्हीति वाच्यं अभिलाषजनितसंतापादेरतिप्रोद्बोधकत्वेन रतिपोषकत्वात् कथं
६ सहिष्यत इत्युक्ते रसंगस्यापत्तेः किंच रतेरंकुरितत्वमिष्टस्य सकृद्दर्शनेन सकृद्वचनेन वा
ह्मिताद्यदर्शनेन वा नाद्यः चक्षुषः कृषीवलनाशात्स्यापूर्णत्वसकृद्दर्शनसत्वात् न
द्वितीयः तस्यापि पीयूषपाथोधराभेरोक्तापूर्णत्वात् नान्त्यः तस्यापि स्फीतत्वेन पूर्णत्वा
त्तत्थ्याच्चकारणस्य पूर्णत्वेन पाकार्यस्य पूर्णतैव भवितुमुचिता न च विभावाद्यैरनभिव्य
क्तत्वमेवापूर्णत्वमिति वाच्यं सस्संबंधिकचक्षुः प्रेमालंबनस्य निगदितत्वात्संज्ञास्मिन्ने
तिपरेरनुभावस्य संतापपरस्याह्लिस्याभिलाषादेर्व्यभिचारिणश्च दुर्मोस्यस्य सूपपन्नोगिनीव
र्षाकालादेरुद्दीपनस्य च परिपूर्णाभिव्यक्तत्वेन तेरनभिव्यक्तत्वमेवापूर्णत्वमिति वक्तु
मशक्यत्वात् विभावादीनां स्वल्पत्वेनैवाभिव्यक्तत्वे रसोपपत्तिस्वात्रनेयोसाध्यास्त्वमितिपा एमः
घत्वापेक्षा अस्य पानेषां स्वरूपस्वाच्यतापारस्य दोषत्वापत्तेरिदुर्वारेति अत्रेदं वदंति संयोग ६

गस्य विभागपूर्वकत्वं च तत्र संयोगशृंगारस्य पूर्वानुरागाख्यविप्रलंभशृंगारपूर्वकत्वमिति सर्वे
जनीनं तत्र पूर्वानुरागे रतेः परिपूर्णाभिव्यक्तौ ऽपि रिरंसाजनिताभिलाषादिधारावाहिकोत्क
र्षस्याधिकस्त्विह प्रश्नेयानंतरं दीपदीप्तेरिव रतिदीप्तेरपि नाशः स्यादिति कथं स हि व्येतरत्ति
सम्यगुक्तं ननु रसत्वस्यन्नोऽसमाहितवस्त्वन्तरदर्शनश्रवणस्मरणानि जनकानीति कथं तत्सत्त्वे
तस्याः पूर्णाभिव्यक्तिरिति चेन्न तस्य पूर्णाभिव्यक्तावप्रेनारंभस्य स्वप्रतिबंधकीभूतरुरंद
घस्यैव प्रतिबंधकत्वात् ननु तस्य तत्कारणमप्रतिवध्य तत्पूर्णाभिव्यक्तिप्रतिबंधकारणे
किं नियामकमिति चेत्तत्कारणसत्त्वमेवेत्यवेहि न च तादृशारुरंदषसत्त्वे विभावाद्यभिव्यक्ता
वपि कथं सा रससास्वादः इति वाच्यं यतोऽसंघटनां कुर्वन्नः स्मरस्यैकरुरंदषनाशककत्वा
त् अत एवाग्रे ग्रंथकृत्स्वयमेव वक्ष्यति पूर्वोक्ते च प्रमोदस्य रतेर्वाधिकतनुनतापाख्य
निरेकेवापरिपूर्णैरभावाद्रसाभास इति संपूर्णो रतिभाव एवं शृंगार इति संप्रदायविदः यद्यपि

र·टि·
१०

बुवक्त्रदर्शनश्रवणस्मरणजनितपारस्परिमिलनोत्कंठाकृतोद्वेगसंतापज्वालितचित्तमु
ग्धांगनाललनालस्येनप्रेमोगाढदुःखितारनस्पर्शनेनकथंनरसहनोक्तिःसंगम्यात्रपापी
धनिद्धज्वलनज्वालितनस्थितोविजप्ररोहयोग्यतासत्वेपिजाते·कुरेनज्वालासहनवत्ताने
प्रेमतोंकुरेसंतापासहनोक्तिःसंगच्छतेतरामितिवपंपश्यामः १ अपरोणता अंकुरितरशा
हासलक्षणमाह कुतूहलेति कौतुकेसर्षःतेनकृतंपद्वचनवेषपोवैसादृश्यंवैलक्षण्य
तत्कृतनलज्जनितोमनोविकारःपरिमितोंकुरितोहासःअत्राप्यंकुरितत्वंवागंगादिविका
रदर्शनादिजनितामनोविकारस्यविकासावस्थातेननहास्याभासापत्तिःसंप्रदायवि
त्तिमनुसृत्यवेदम् वस्तुतस्तुविभावाद्यभिव्यक्तेनतत्त्वद्रसोसांत्रिस्तराणएवनेत्रद्वद्वस्या
पोऽन्यथादध्यादिविवक्षुदुग्धादिदर्शनवतोंगारादिविवक्षूरस्याधास्वादःस्यानततुस्या
दित्वोपदार्शितोदाहरणादिनिवेनरसंगादिघमिवाक्तिहरणस्यैवरस्याधंकुरितत्वेनानुभावेनप्र

एल:
१०

प्रतीतस्याद्वितीकः समर्थो वक्तुमप्यात विशेषणपरत्वमाह वचनभेदवैषम्येऽहत्ने
त्ति तत्र वचनभेदोऽनेकविधः अपजननकस्कन्धस्यात्मकश्चैतद्दोहाविस्याकारः वर्णात्म
कश्चैतव्याघ्रो ज्ञानावब्यापारपन्नेवागच्छन्त्यपारदृष्ट इत्याद्याकारमात्रवाक्यक्रोधजनक
श्चन्वेनीचेत्याद्याकारो वचनभेदस्तत्तनितभयाद्यक्रोधाद्यचमनोचिकार वचनभेद
कृतत्वे सत्यपि तद्वचनभेदस्यकोनुकहतत्वाभावात्रातिव्याप्तिरित्याह तत्रेति वचनभे
द इत्यर्थः तत्पदस्योत्सर्गतोऽव्यवहितपरामर्शकत्वेन व्यवहितपरामर्शकत्वमप्युपप
न्नमिति भावः यद्वा तत्रमपेक्षोधेवाकुतूहलकृतत्वाभावात् तत्प्रयुक्तवचनवैषम्ये सा
दृश्यकृतत्वाभावात् तथा च विशेषणाभावप्रयुक्तो यविशिष्टाभावः स्यव्यवहितपरामर्शक
त्वं तत्पदस्यनानुपपन्नमिति भावः यथा उदाहरणं नानवरणानामिति गणपस्यात्वेपि रम
नवरणो रुदाहतमित्यर्थः सुब्विभक्त्यावानुशासनिकलक्षणादर्शनात् यथाक्रते नानवर

रा॰टी॰ रत्नाएवहासोराहरत्नांस्पृहीत्याशयः आगच्छन्निति राजानंप्रतिकवेराशीर्वचनमिदं आ
११ गच्छन् आगमनंकुर्वन् नगरस्यउपकंठः सामीप्यंतत्रमिलितैर्बालकैरावेष्टितः संवलि
तः शुद्धांते अवरोधस्थानेंऽतःपुरे परिचारिकाभिः सेवकीभिरचिरं शीघ्रं सोल्लास सोत्सा
हं सविलासंवा आवेष्टितः प्रदक्षिणीकृतः साकूतं साभिप्रायं सकुतूहलं सकौतुकं सलोल
मितिपावतः स्यवक्तसमालोके लोलेतास्यात्कुतूहलमित्युक्तेः इदंपद्यात्तथावेलेवैध
नां हंहे पुरोऽग्रे अत्रदापयति सति वामनापत्रे देहीति दत्तं प्रतिप्रेरयति सति किंचित् अल्प
उरंचितरम्यंकृतं यत्तस्मिंतत्स्थलवाप्यस्मिंत्सवामनः वो युष्मान्पापात्रक्षतु सर्वेभ्य ए
पमसमत्रंदातुमुत्कं वितादृमाऽनिस्मितमितिगूढाशयः अत्रवचनेवेषवैसादृश्यप्रतिष्ठं कु
तूहलकृतत्वप्रकारकंज्ञानमेव हासप्रयोजकं अतएवतथावेषंवामनंदृष्ट्वापौरबालांग रास॰
नानांहासोऽभवः शुक्रस्यतुपरमेश्वरे राजबलेः छलनार्थमेवतथावेषकृतत्वात् इतिकुतूहलकृ ११

तत्वज्ञानाभावात्रहासोऽन्द्भवः प्रस्तुतज्ञीवातुहानेभयेमेवाज्ञानि ननु वामननिष्ठस्यास्मितलव
स्येवोदाहरणत्वमवोवदत तथा च यौवनालिंगनानिष्ठहासः कथमुदाहरणत्वं संघटना
मियात्वेवैवैसादृश्यं च वामननिष्ठं यौवनालिंगनानिष्ठहासप्रयोजकं ननु तन्निष्ठमेव
तन्निष्ठहासप्रयोजकं प्रकृते च व्यधिकरणस्यापि कल्पेतनकत्वात् नियतिकृतनिय
मरहितत्वादिति चेत् मैवं वामननिष्ठस्य स्मितलवस्य स्मितलवस्यास्मितलवपरम्प
रायाघटत्वेन शब्दवाच्यतारोषस्य स्फुटत्वात् तथा चाभिव्यक्तोपयः यौवनालिंगनानिष्ठ
ःस्मितलवः स एवस्यापाभावः वामननिष्ठस्तवेषवैसादृश्यप्रकृतिनिस्थिर एवेति प्रा
तिभाति न च यौवनालिंगनानिष्ठः स्मितलवरावाभिव्यक्तः कथं न पूर्णोस्मितमिति वाच्य
म्अभिव्यंजकस्य तत्समानाभिव्यक्तो योपपस्यापकत्वात्स्त्रत्राभिव्यंजकस्य वामननि
ष्ठः स्मितलवएवअतएवअनिपृथुलमिस्यत्र महत्त्वसमानमेवदुर्वहत्वमपिमन्यते निप

८

र.दी. पतिकृतनिपमागीकारेतुपरनिष्ठविषादिवेसादृश्यादेः स्वरूपतोहासेकारणत्वाभावेनका
र्यकारणरूपोनैवैदेशाहृत्रित्वंकिंतुतद्दवलोकनस्पृहेतुतपाहानरूपव्यापारसंबंधेनतत्पा
१२ देकदेशावृत्रित्वमितिध्येयं पद्यास्ववेषवैसादृश्यविलोकनेनतवामनतिष्ठः स्मितलवाभि
व्यक्तव्येनसोविकासत्वएवहासरसस्थायीभावः तदीयस्यस्वनिष्ठपरनिष्ठत्वेनभेद
स्यवक्ष्यमाणत्वात अत्रैस्ववेषम पद्यपिवलिवधंहदकर्तृकात्रदापनालंवनोवाल
कावेष्ठतोद्दीपितः किंचिद्रदचितस्मितानुभावितोहासोभिव्यक्तेनप्यापितारदशावा
मनालंवनापांकविरतोगुणाक्षतद्दतिनहासस्थायीभावध्वनिव्यपदेशाहेतुरित्युदा
हरणांपद्यासखेसदस्सिर्वेतःश्रृत्वतिप्रवोणत्तनेपुरणमाधिनिसत्नेत्नगदेचारुमिथ्या
खिलेतदेवेनरत्नेमुरानिजगुहासमुपदवचकारवकिंतेकिमित्पहहनिद्रितान्वोधपतत्र रस.
त्ततरजनालंवनोगुदरवकरणोद्दीपितोनिद्रितप्रवोधकरणानुभावितोरदहेत्पंकुरितदशा १२

पत्रोहासोऽभिव्यज्यते तत्स्वर्णाभिव्यक्तौ जगद्विषयकाचाहत्वमिथ्यात्वज्ञानजनितनिर्वे
दस्यप्रतिवंधकस्य जागरूकत्वादित्याशयः तावत २ लवेति अत्राप्यंकुरितत्वमेवापर्णत्व
मितिभावः शोकस्यापि तल्लक्षणमिति इष्टेति काम्येत्यर्थः विश्लेषो वियोगः तज्जनितोत
ज्ज्योरत्यवालिंगितः रतिविमुक्तः मनोविकारः शोच्यामीत्याकारमनोवृत्तिविशेषः शो
कःस्थायीभावः तस्यविप्रलंभशृंगारस्य रत्यालिंगितत्वात् रत्यासंश्लिष्टत्वात् ननुप्री
तिंविनाशोकोपिदुर्लभ इत्याशंक्याह नचेतिः तथाचकरुणस्थायीभावे रत्यनालिंगि
तत्वासंभवइतिभावः रतेःप्रीतिविलक्षणत्वादितिनिराकरोति इष्टेति इष्टविषयेत्यर्थः
तद्विषयणीसमोहाममभवत्वित्याकारेच्छा तज्जनितचित्तवृत्तेः रतेः रतित्वेनलक्षणा
पत्वात् करुणरसे इष्टस्याभावेन तद्विषयकसमीहासंभवात् तदेवदृष्टांतेनद्रढयति कुमा
रसंभवइति तत्रामककामस्येत्यर्थः रत्याःकामस्त्रियः प्रलापेकरुणएवरसइत्यन्वयः ए

र०टी
१२

वकारेणविप्रलंभशृंगारस्तस्यावच्छेदः एवंकादंबरीग्रंथेमहाश्वेतायाः प्रलापेरघुकाव्ये
ऽजस्यप्रलापेकरुणएवरसइतिबोध्यं तत्रतत्र कुमारसंभवादिस्थले बाधनिश्चयात्
इष्टसमीहाप्राग्भावनिश्चयात् तदेवाह इष्टवस्तुसमीहाप्राग्भावात् यद्वा रतिस्थायि
भावस्याभावनिश्चयात् कुतइत्यतआह इष्टेति समीहितवस्तुविषयाभिलाषस्ये
त्यर्थः यत्रचमृते आलंबनेनाशेसत्यपिजीविताशादेवताप्रसादादिनापुनरुज्जीव
नहानेतत्रशृंगारएवविप्रलंभः यद्वा तत्र तत्रनिरुक्तस्थलेबाधनिश्चयात्शृंगाररसा
भावनिश्चयात् कुतइत्यतआह इष्टेति तथाचेष्टसमीहास्वरूपरतिस्थायिभावस्याभा
वादित्यर्थः यद्वा तत्रतत्रनिरुक्तस्थलेबाधनिश्चयात् तमेवाह इष्टेति तथाचेष्टसमीहा
भावनिश्चयएवबाधनिश्चयइतिभावः बाधसंदेहे इष्टसमीहाभावसंदेहस्य यात्यसंदेहे रमः
पर्यवसिततया इष्टसमीहासंदेहपर्यवसिततयाइष्टसमीहासंदेहेपर्यवसानंतात्पर्यप्राप्त १२

नतया समीहायाः इष्टप्राप्तीच्छायाश्चाप्रतिवधकत्वानविप्रलंभरूपशृंगारेतदभावप्रति
वंधकतायामपितस्याश्चाप्रतिवंधकत्वादितिसाधायः इष्टसत्वस्यैवेष्टप्राप्तीच्छाप्रयोज
कत्वेनतदभावेनैवतत्त्वाभावोवक्तव्यः अथवाऽनिरूपस्यापीभावववचनाग्रहे इष्टसत्वाभा
वप्रतिवंधकइतिसागदाश्चवाधपरवोध्यः तत्संदेहद्विविष्टसत्वसंदेहपर्यवसंन्नोवक्तव्यः
तथाचतत्समीहानप्रतिवंधिकेतिसपूक्तं समीहायाश्चप्रतिवंधकत्वादितिइष्टसमीहा
याममप्रतिवंधकत्वादितिपाठेतुवाधसंदेहस्य इष्टसमीहाभावसंदेहस्य इष्टसमीहासंदे
हपर्यवसन्नतयाइष्टसमीहायाश्चप्रतिवंधकत्वात् इष्टसमीहोत्पन्नौवाधकाभावादि
तिभावः फलितमाह तथाचेति इष्टसमीहासंदेहपर्यवसन्नतयाइष्टसमीहायाश्चप्रति
वंधकत्वात् इष्टसमीहोत्पन्नौवाधकाभावादितिभावः फलितमाह तथाचेति इष्टसमीहा
याश्चप्रतिवंधकत्वेचेत्यर्थः यतोः पुवतोचपुत्राचेत्येकशेषइतिनापिकानापकपोः एकस्मिन्

र॰टि॰ अन्यतरस्मिन्मृते मृतत्वनिश्चयदशायां यथामृते जीवत्वज्ञानदशायां न शोकोत्प
१५ त्तिरिति भावः प्रलापस्तदुत्कीर्तनेन करुण एव रसः न विप्रलंभः जीवतोः प्राणाधारणं कु
र्वतोः विश्लिष्टयोः वियुक्तयोर्नायिकानायकयोरन्यतरहेतुकेन तदुत्कीर्तनेन शृंगारः विप्रलं
भशृंगाररसः तथा च तयोरसयोः परस्परैक्यसमोहासत्वन नियामकं किंतु जीवनत्वमत
एवशृंन्यतराजीवनत्वस्य करुणरसनियामकत्वादेव रसरत्नप्रदीपिकायां नन्वत्रापक
र्थ्येककरुणरसोदाहरणं दृष्टमिति विशेषः अपीति कोमलामंत्रणे जीवितनाथ प्राणना
थत्वं जीवसीति अभिधाय उक्त्वा उत्थितया ममक्षेपापतनानंतरं उत्थितया देहस्योद्धीका
शसंयोगानुकूलकक्षेनचेष्टयानपारत्या पुनर्वारंवारं हितोभय्या पुरुषाकृति पुरुषाका
रहरकोपानलमे स्मरहरक्रोधाग्निजन्यमन्मथदेहभस्म केवलं न तु अंकं चिन्तिभिंदेवपवंदृ
ष्टं अत्र वक्रपेक्षया पारोक्ष्यं ननु विप्रलंभश्चेत्तर्हि पूर्वानुरागमानप्रवासकरुणभेदा रम॰
१५

तथाचकरुणात्मकत्वेनजीवतोरपिविप्रलंभस्यकरुणरसत्वमितिशंकते नन्विति
जीवतोस्तयोर्विप्रलंभेकरुणरसस्यांगतापाकरुणात्मकत्वव्यपदेशोपिविप्रलंभ
स्यसत्वात्करुणविप्रलंभव्यपदेश इतिसमाधत्ते सत्यमितितत्र विप्रलंभशृंगा
र आसमानत्वात् इतिनिष्टोत्कर्षप्रयोजकत्वमेवांगत्वे तथाचकरुणरसएवविप्र
लंभेवियोगकालावच्छिन्नरतिपुष्णातीतिभावः नद्युदाहरणंपृच्छति सर्वोसंरवीप्र
तिवृत्ति विरहस्यपुनर्वारसत्वेनपाप्रच्छीतपापतंतीनपंनैननेत्रद्वयेनकर्त्रीश्रश्रुजलेन
कर्णेन सिच्यमानाह्लाममानानिश्वसंतीनिश्वासंवंतीरतिकामहिपंसमेवेषत्स्य
दृष्टुशंभोःशिवस्यकरुणाद्रपाकुच्युलितावभूनेतिसंबंधः कुड्यलितेति अनुभाव
स्यस्फुरमप्रतीपमानत्वान्नयथाकथंचित्पदप्रतिपाद्यत्वपार्वत्तीनेरपूर्णत्वमितिभा
वः नचकरुणेतिशब्दवाच्यतादोषापत्तिः आस्वादानुत्पत्तेरीषकतावीतस्यविरहानभ्रत्रा

र.गं. त्रास्वादस्य सहृदयानुभवसिद्धत्वात्ऽन्यथैतेरसत्वं स्यादिति हृदयं अत्रापि हालंबनतापा
१५ कविनैकरूपतायागुणीभावत्वेन भावध्वनित्वव्यपदेशः स भवद्इति यपविकश्चिद्बो
धात्मयापि तस्यापूर्णतयाप्रकाश्यमानत्वरूपस्यापि भावत्वप्रयोजकतयावगण्या
नामेतेषां न कश्चिद्बाधावकाश इति दिक् क्रोधस्यापि भावत्वं लक्षयति अवज्ञेति अव
मानने समर्थः आदिना निंदादोषादिपरिग्रहः तत्कृतः तज्जन्यः प्रमोदप्रतिकूलः हर्षाका
रचित्तवृत्तिविशेषकः परमितोऽकुरितावस्थापन्नोमनोवृत्तिविशेषः क्रोधः क्रोधपद
वाच्यः क्रुध्यामीत्याकारकप्रतीतिसिद्धक्रोधत्वरूपावच्छेदेनपाधिमान्यात्प्रमोदेति इत्यासु
खाग्रहणः तस्य ऽ, वचनं परुषवाक्यं तेनावमानितस्य अवज्ञाविषयीकृतस्य रायपस्य भ
गवतो वीररसे रस्यतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तद्रसस्यापि भावेनातिव्याप्तिः तत्स्वरूपाल राम:
क्षणगापने तस्यावज्ञादिजन्यत्वेपिप्रमोदाप्रतिकूलत्वात् कथंचित्तानेनदिति चेन् प्राक् १५

तद्विषयकवक्त्रापराधस्तन्निष्ठक्रोधप्रयोजकत्वेपिअप्राकृतपुरुषोऽमर्षस्यप्रमोदंप्रत्यनुकू
लत्वमेवेतिविशेषणेनोनतत्वेनपरंत्वमर्षाख्यव्यभिचारीभावेऽतिव्याप्तिर्गीर्वाणगुरोरापद्
प्तिर्नैवापतिस्याप्यवक्त्रादिकृतमनोविकृतिरूपत्वात् नचप्रमोदाप्रतिकूलोप नानापु
राधजन्यत्वात् नेत्ररागशिरःकंपभ्रूभंगवतर्जनादिजनकत्वात्च नहिप्रमोदानुकूल्ये
तज्जनेनेत्रारुणतादिसंभवति नचपराहंकारप्रशमनोत्करसमीहारूपत्वेनक्रोधादम
र्षस्यभेदेसिद्धे नावज्ञादिकृतेस्यादित्यरूणातिव्याप्तिरितिवाच्यं तस्याप्यवज्ञादिकृत
त्वात् नहितदपराधाभावेनदंहकारप्रशाने उत्करसमीहासंभवतीतिप्राचः अर्वाचस्तु
गुरुवेषुवध्वादिपरमापराधजन्माप्रज्वलनाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः आपचपरावि
त्यपादिहेतुः स्वल्पापराधजन्मानुपरुषवचनासंभाषणादिहेतुरयमेवामर्षाख्योव्यभिचा
रीतिविवेकइति पद्येस्मुदाहरणेवाक्यं उक्तिःनाघारम्येति अपरदिनंआरभ्यपरगृहीत्वानाव

र.टि. वस्यपंतं कामुकलनापोविन्यस्तं दन्तं हस्तोवृत्तं पेन तादृशः सत्रहं किं चिरस्यं पाटलमासि श्वे
१६ तरक्तकोनिमनीलोचनपुगे नेत्रपुग्मेन कोरोषि नकुपो तावत्किं पावस्यंपतं निमिषो रूपा
तनिमिषोरूपपरिमितं कालं व्याप्यसापकूस्यकोटिक्रमं नेन यो टितापे रिपुत्सापालमो
लपः प्रस्यर्थिस्थितिमुकुटानि तेभ्यः संवलंतिपानिमध्ये मात्यानि तेभ्यः पतंतिपानिपरा
गपटलानि तेमै रतितोभूमिनीमादितो सौगंध्यं न प्राप्निता तावल्लोचनपुगेरक्तप्रातेप्यक्त
तप्रापेरतिभावः अपरागता क्रोधस्याकुरितावस्था तेन नेत्रयोराक्तिमा नेदृष्ठाक्रोधोभि
व्यस्य नरभित स्यापीभावस्य प्रा रुवाच्यता दोषः परशुरामवाक्यं कुदूचेति तापने अत्र ना
घास्यनामो दितेति न जद्दूपक्रोधातिशयप्रकाशकं पूर्व मधुकैटभवधेन मे रवस्य पिभ्रमि
यो वत्सुगंधैर्नभाविता तावन्त्वाशातिशपवतीनेति सुगंधभाविता तथैवस्यास्वादवमत्का
रातिशयाभिव्यक्तारोरसाभिव्यक्तिरेवव कुमहानेषतक्रोधस्यतथाचस्थायीभावोदा एम्ः
१६

दाहरणेन संधत्ते अत्र वदंति तत्रोत्सारणेन नेत्रारक्तीकरणं च ज्ञाप्यमानं परेण क्रोधाभिव्यं
जकं तपोबलं ज्ञापमाना वस्थापयन्नेनैष न क्रोधाभिव्यक्तिमन्तुरोद्दुं रसाभिव्यक्तिः न च
पावद्रिपुक्षितिपतिमुकरस्खलन्मद्धोप्रस्तनमकां दृष्टं दैन्ये दिनीनामोदितानावदक्रूप्रो
तलोचनेन करोमीति वाक्यार्थपर्यालोचनेन दुःशासनस्य हठाद्विधिं न पिबाम्युरस्तलस्यासृ
क् क्रोधातिशयपरिणामिव्यंजको भवितुमर्हः अतिशयत्वं च परीत्वमेवेति कथमुक्तं तत्वं क्रो
धनिष्ठप्रतीतिपथमारोढुमीहते इति वाच्यं अपूर्णत्वव्यंजकस्य किंचित्पाटलपरस्यस
त्वात् न च न करोमीति तदनुकूलयत्नाभावे प्रतियोगिनया तदन्त्वप एव क्रोधातिशय
व्यंजकः यथा कृतेपि क्रोधे केनाचेतदवदल्लेन उच्यते पावय तत्तदर्नगृहातिरिक्ताशयामि
तर्हि तावन्मया क्रोधो न क्रियत एवेति वाक्यं क्रोधातिशयेपर्यवस्यतीति नेति वाच्यं
अनेन बोधात् यथा यतं दन्तेकमेकं गृहोपादानकाले काशनाभावोपाक्त्वावदल्प

र.टि. त्यक्रोधएवपरप्रतिपापोदृष्टान्तवाक्येप्रतीपतेनतथारिपुक्षितिपतिमौलिस्खलन्माल
१७ तीकुसुममकरन्दकारणकमेदिनीकर्मकसेगंध्यकरणाभावोपावत्त्रावगतत्वकर्तृनिष्ठा
त्यक्रोधएवव्यंतनपापप्रतीपनइतिसरलः पंथाः दुर्योधनेस्याधुदाहरणेत्वतिशापता
व्यंतकस्यकाकोरवसलानवीसस्यापोभावंलक्षयति योयंत शरनेसर्थः इति स्व
सत्त्रापरित्यागपूर्वकपरसंन्लोत्पादकइंतुम्यंनममेत्याकारकस्योगविशेषः दुःखि
तेषुमत्तेषुतुकपार्श्वपार्श्वाचदुःखिनंदृष्ट्वातदुःखदूरीकरणसपीहाएतदन्यतरकर्तृतःप
रिमितोऽपरिमितोमनोविकारकस्यागविशेषः दुःखितेषुमत्तेषुतुकपार्श्वपार्श्वांचदुःखि
नंदृष्ट्वातदुःखदूरीकरणसपीहाएतदन्यतरकर्तृतःपरिमितोऽपरिमितोमनोविकारः मनो
वृत्तिविशेषउत्साहः युद्धवीरोत्साहोदाहरणं पश्यति सेना चमूः संघट्टपनमाहृतोद्यता
पिवसंमेलपत्रचम्वानिरिक्षिविषयप्रतीत्यविषयीकारयितृत्वेसतिपदात्यादिनिष्ठचमू रम:
१७

विषयप्रतीतिविषयीकारयन्वा द्युतिंद्विगुणापन्न कांतिंद्विगुणांवर्द्धयन् चापोधनुःच
मत्कारयन् ज्यपासयोऽस्मकर्णांतमाकर्षयन्नतगाढद्रावणाः विश्वविश्लाचकोरवणाः
ममनेत्रस्याभिमुखः संमुखोभविष्यतिसंवेचाकेंसावधारणामितिस्यापानभविष्य
त्येव इतिपुद्धोत्साहेनयोविचारः मनोघटनात्मकः तेनमूटत्वरूपः मग्नहृद्रूपः वाप्रानु
संधानरहितः रघूणांपतिः प्रभुः देवः लीलयाविर्भावितविग्रहः ज्याविन्यासविधिविने
वचापस्यप्रसंचयासंयोजनंविनैवविशिखंवाणंवाणासनेचापेन्यस्तवान संयोजित
वान् अत्रोत्साहशाहवनरनुभावोनरुद्विनिप्रतीतिविषयइतिनस्वशाहवाच्यतोत्साह
स्थायीभावस्यशब्दइतिजरत्नरुः नवीनास्तुव्यंजनाजन्यप्रतीतिविषयत्वेनैवस्थायीभावा
नांप्रतीतासेवरसंमन्यापारिणांतिरिस्यात्तः तथाचनव्यपतेशक्तिहत्तिजन्यशब्दप्रतीतिवि
षयत्वमेवाकुरितत्वमित्यवधेयं दानवीरोत्साहोदाहरणं पद्येति आदर्शोप मुखावलो

१.टी लोकनं कलंकदर्पणापदर्पणीभावोपेतिवापद्यान्त्याह दर्शणेपि दर्पणीकृत्समुखावलोकेना
प इंदु परिदृश्यमानं शशांकमंडलं चंद्रमंडलं भिक्षवे पावकाय दानपात्रे चतुर्थी आ
१८ दर्शायपेतितुतादृश्यं नोदत्तवान् न ददाति तथैव हर्षाय लाभेनोत्कटहर्षमुत्पादयितु
मिति तादृश्यं च तु पोहिमाचलं कनकाचलं पचकाय न ददाति तथैव दरीपाय दीपार्थं
धुमणिं दिनमणिं पावकाय न ददाति तथैवेति कथमित्यत आह महीमिवेति पथैव
भूमिं दत्तवान् तथैवेत्यर्थः कथं न दत्तवानित्यत आह दित्सेति दातुमिच्छेत्यर्थः तपाप
दृष्टविनोपः पदत्तवावस्य पापारिणा नोपः प्रमोदः आनंदाकारचित्तवृत्तिविशेषः तेनपत्ते
लितं आनंदांबुकरस्तेन आकीर्णो आपृदृष्टुमपोग्याकृतेनेत्रांबुजेपस्येति हेतुविशेषणं
तादृशो भगुनंदनस्तदखिलं चंद्रमंडलप्रभृतिप्रापयशः दानयोग्यतावच्छिन्नत्वेन न दृष्टवा राम:
न किं तु वस्तीनि कथं विदितिभावः अत्र पद्यपि भार्गवः चंद्रमंडलप्रभृतिविषयकदर्शनाभा १८

भाववानदृत्साहैकजनितपद्धवावस्थापापरिशिनानंदांबुरुणाम्ननेत्रकमलयुगलला
तपन्नेवनत्रैवमितिव्यतिरेकानुमानालंकारव्यार्थः प्रतीपतेनयापिदानवीरोत्साहभा
वध्वनिरेचचमत्कृतिविश्रांतहेतुरितिसएवव्यंजनिकबोधविषयएवप्रतीपतो अत
एवपदिदृष्टंस्यात्रहिंदृत्नमेवस्यादितिनकोऽपेपोत्साहभावध्वनिरेवचमत्कृतिविश्रांत
हेतुरितिसएवव्यंजनिकबोधविषयएवप्रतीपतो अतएवपदिदृष्टंस्यात्रहिंदृत्नमेवस्या
दितितर्कोऽपेपोत्साहोभार्गवीयोधुम्पनरश्मिसाहसिकाःवस्कृतस्कृप्रमोदृपद्मेवोत्सा
हव्यंजके ननुप्रमोदनिषेपद्धवितत्वेपघपदी त्वंनरानराधिकेहिरुकूसलिलप्रस
रणांव्याहतेश्रानेरभरएवानंदाश्रुप्रसारानपद्धवावस्थापांतरभिव्योरवासंभवात्
नहिपद्धवमात्रेपरस्पतापात्रैश्चात्पानाकिमपपनसद्रुमावाम्नदुमोवेतिफलास्वाद
हिरुक्प्रतीतिर्भवितुमर्हतीतिचेत्र प्रमोदस्यहिपद्धवावस्थाऽकुरास्यनंतरभावित्वा

र.टि. परस्परंविलक्षणाविषयतापन्नाशान्तिनीतत्ररसस्फलाभावाद्रवतांपनस्मात्रादिप्रतीतिजननचच
तुराश्चवचतुराणांचित्रेसमुद्रेवनितथाचतद्वस्यएवप्रमोदः सलिलाभ्यपनेत्रद्रूपंव्याप्रो
तीस्तुस्पष्टाप्युत्साहः सहृदयचित्रेऽल्पश्चाभिव्यक्तव्यामृतांधत्रेऽल्पत्वचानुभावा
घतालिंगितत्वमितिरसिकानामानुभविकः पृथ्वा वक्ष्णतस्तनेदमुदाहरणीयं किंतु
शाकः कर्कशाचेतसातितस्तुतप्रापास्परस्त्वेपस्पर्शेपाप्रातस्तेसविंधगर्ह्यहितुमतुलंवर्मेदमा
पास्याति करोतित्वंप्रणतत्रदेयमितितन्मार्गेऽपित्रोरितिंफ्कलोपप्रकुटिः कयासलालि
तेपश्यपन्नुषेणोबभौ इत्युदाहरणीयं निवारितोपिकरोनस्याप्यतोस्मप्रकुटपाऽहे
काराभिव्यक्ताकयासललितमितिदर्शनक्रियाविशेषेणोनदानोत्साहोभिव्यज्यतइति
परंतुकेवलतत्साहस्यानुभावादिसामग्रीराहित्येनापूर्णएवसइतिदिक् इयावीरेत्साहो एमः
दाहरणंसंगच्छतानि इयेति साख्याःसर्वाप्रतिवचनं दुस्तारः दुःखेनापितरितुमशक्यःसंसा १६

रपयोधिः अहंतामममनोत्मकंप्रपंचजलधिः तस्यपारप्रकारंपारप्राप्तिसाधनंकिमित्याले
चयतांकथंसंसारजलधिपारंप्राप्स्यामीत्याकारविचारचतोजनान्तांसंबंधसामान्येषष्ठी
अतएवमहाभाष्येउक्तंएकशतंषष्ठ्यर्थाः स्वस्वामिभावादयइति तथाचैतादृ
ग्विचारवज्जनसंबंधीकोरभारः कथमस्यवक्तृत्वसिकोक्तः भस्पकेनवेनमिषेणाकृत्रणांकुर
उक्तएतेन्नरंकृपारूपेणपरिणममानः समुत्थितः संम्पकप्रकाशतइत्यन्वयः तत्वत्र।
विरहत्वरमस्ठेषपापंतंतीनपानाक्ष्मरिणमुक्ष्मानांतरनिमवलोकयशंभोः कुरुलितकार
णावन्तसंसारन्पापतमानतत्रापोक्षुनप्राप्तिनोवीसहरेरंकृतिन्कृपेत्यविशेषाश्लोक
एवमतोपनोकथमुन्माहः प्रतीतिपथमारोदुमीषेनहिकेन्रुणाकृपयोरस्तिकमवन
मात्रपाः पिविश्रोषइतिचेद्विवेचयिष्यतेचेरमुपरिष्ठात भयंलस्तपति अपराधेति अ
वणांदर्शनेतिप्रोषतथाचापराधजनितलेसातविक्तनरवअवणांविक्रतेसत्वारिदर्शनज

र.टी. जनितोऽंकुरितावस्थापन्नो भयमित्यर्थः अपराधस्तु क्षोपयति तदुदाहरणं पथ्येति नाह्नेग
२० रुरुः तस्य तज्जनितमंदमंदमारुतसेवितेपदुनेदृत्नं पुरोऽग्रे वीक्ष्य वीक्ष्येति वीप्सया वीक्षणा
तिशयो द्योत्यते अतिशयेन दृष्ट्वेत्यर्थः तत्र तस्मिन्स्थले कालियः भीतभीतवद्भवन् अति
शयेन भीतवद्भयातिशयमासंप्राप्तोनतु भीतः मंदमंदमपसर्तुं उपसरणं कर्तुं उद्यतो
जातः अत्रापि मंदमंदेति वीप्सया प्रसरणे मंदत्वातिशयो बोध्यते इवोपन्यासात् इवप
दोपादानात् अपूर्णता भयस्यांकुरितता यद्यपि गरुडदर्शनात्तेन तदपूर्णं भीत्युपन्यासो
वक्तुं शक्यस्तथापि गरुत्मतो भगवत्सेवाप्रवणत्वेन मारकत्वस्य संदिग्धमानत्वयाऽस्फु
र्तौ भीतेरल्पत्वमिति ध्येयं अत्र मंदमंदापसरणेनैव भयमभिव्यज्यते भीतभीतवदित्यनु
करणमात्रमिति तिनस्यापि भावस्य शब्दवाच्यतादोष इति रमणीयं प्रतिभाति तदुक्तमोल्ल
रूपति अत्रस्यमिति द्रुतपादक्षोदापानहेमित्यर्थः तस्य दर्शनेन प्रवणाद्दिनजनिताऽपरिपूर्णांकुरः
२०

कुत्सितामनोविकृतिः वृत्तिरूपा मनसः परिणतिर्जुगुप्सानन्तरवाच्यं उदाहरणं पथ्येति शा
वकः सिंहशावकः तेन चर्वितः चर्वणाशापम्यं तेपथ्यास्पात्रथापारयमानाः मार्यमाणः
सारंगाः मृगापत्रतारश्वाभ्यंगवतिष्ठिरवरवतिभक्षमतिपचेते रामेचवः वासंचकारकृत्वा
नजुगुप्सांतथ्येति क्रियाविशेषणं तेन तथ्यैस्याधिकेमिस्पृष्टः तथाच पथ्येस्पृष्टेपरामर्श
कल्याभावेपिनस्तृतिः नवभार न ईघौ अपमर्थोपुरुष एवेतिनिदर्शनेनाह दुःखेषिति
प्रतिकूलवेदनापेक्षिस्पर्थः दुःखितानांपुंसामितिशेषः दुःखेषु दुःखमतिरेव प्रतिकूले
वेदनीयत्वबुद्धिरेव नभवति किंतुपथ्याकथंचित्कालक्षेपमात्रमितिभावः अत्रमावे
माणसारंगदर्शनाज्जुगुप्साऽभिव्यक्ता तस्परेनानुकरणाविषपीक्रियनरतिनशाहवाक्य
तादोषः नचात्र जुगुप्साव्यक्तिः विषपानेष्वनिविषपीक्रियते किंतु रामविषयककवितोगु
णीभूतेतिवाच्यं अजनाविषपीभूताया जुगुप्सायामेवचमत्कृतिविश्रांतेरितितीरः पंथाः

र०दी पाः वयंतु पश्यामः अपूर्णत्वविवक्षायां गुणीभूतत्वमपीष्टं प्राधान्येन व्यंजनपापस्यार्थप्र
तीतिरेव पूर्णप्रतीतिरिति निकामविदां निर्दुष्टः पंथाः न च तथा न वभारेख्यसत्र तथेस्यनेना
२१ पूर्णत्वान्निर्ग्रंथकृतां विरुध्यते इति वाच्यं पाद्यमानमाणोद्दिष्टपविभावादिपूर्णसामग्र्या
जुगुप्सायाः पूर्णाभिव्यक्तौ रसत्वापत्तिरपि पाराम विषपककदिशन्ति गुणीभूतजुगुप्सा
पास्तथा न वभारेस्यनेन संकेन विषपतमोत्कृष्यापूर्णतयावोधितत्वात् तथा चैवं पंतनिपा
रामधिविषपककदिशन्तिगुणीभूतजुगुप्सापास्तकबोधस्य प्राधान्येन जुगुप्सायामविश्रा
न्तिरेवग्रंथकर्तुरभिप्रेतेति युक्तमुत्पश्यामः अपूर्णता अंकुरितता चमत्कारः कौतुकवि
षयीभूतं वस्तु तद्विषयकदर्शनस्पर्शनस्मरणजनितो परिपूर्णोमिनो विकारो विस्मयः
उदाहरणं यथेति दुर्योधनवाक्यं हतनवर्माणं प्रति युध्यते युद्धकर्वतं अर्जुनं वीक्ष्य देवाः के वा
न विस्मिता अपि तु सर्वे विस्मयं प्राप्ताः गोविंदस्य वदनमेतेन तथा विस्मितो भूत किं त्वीषत् वि एमः २१

स्मितोभूदित्यर्थः यतो दशकर्णस्य पराक्रमो येन सहितोऽत एवानवहुन मेने इति पदैर्विस्म
यस्यांकुरितावस्थाऽमुष्य तत्त्वस्याह न मेने इत्यादि अत्र वदंति कर्णपराक्रमदर्शनस्यार्जु
नपराक्रमदर्शनप्रयोज्यविस्मयस्य गोविंदनिष्ठत्वेनोत्पत्तौ प्रतिबंधकत्वात् तेनैषर्पिवि
स्मयः किंतु विस्मयसामान्याभाव एव प्रतिबंधकाभावस्य कार्यमात्रजनकत्वान्नवहु
मेने इति पदानां विस्मयपरत्वे साहचर्येण गोपाद्धि स्मयवाचकतापाद्यापोभावस्य शद्वा
च्यता दोषः प्रसज्जेतेत्यत एवं समाधेयं अर्जुनपराक्रमदर्शनजन्यविस्मयानुत्पत्तिरे
वकर्णपराक्रमदर्शनजन्यविस्मयं प्रत्यनक्ति परं तु परणेन किंत्वीषत्तन्याच विस्मयप्रति
षेधजनकत्वान्नवहुमेने इति पदत्रयेऽत्र विरोधिपराक्रमदर्शनजन्यविस्मयोत्पत्ति
स्तदा एव नहि तद्विरोधिपराक्रमदर्शनजन्यविस्मयप्रतिषेधत्रेयामस्यमानतायां प्रयो
जकः विस्मयोत्पत्तिस्तदा एव विस्मयस्यांकुरितावस्थेति दिक् ननु योऽशम्भ्रमारसोदर्ये

र.टी. पदर्शनाद्भवतिप्रसंगस्तत्राह शृंगाराद्भाविति भूषणपरिधानादिरूपशृंगाराद्भावि
२२ त्यर्थः आदिनांगसौंदर्यादिपरिग्रहः अत्र शृंगारादिकं दृश्यमानं न तु स्वरूपसत्तेस्य
विस्मयप्रयोजकत्वाभावात् चमत्कारदर्शनात् विस्मयदर्शनात् तथाचोक्तशृंगारादिद
र्शनेविस्मयोदृश्यत इत्यतिप्रसंग इति भावः तद्विचारणंतु यत्रेतिग्रंथेनस्पष्टं यत्रेति
शृंगारादावित्यर्थः मनोविकृतिः विस्मयाख्या अंगतया अमुख्यतया प्राधान्येन मुख्य
तया तत्रांगतयोदाहरति यथेति सखीसखीं प्रतिवदति वैषम्यमिति स्त्रियः रमण्याः ने
त्रयोरानंदनीरं आनंदाश्रु इत्याकृतिपंकजात् नयनकमलाद्वैषम्यं भेदं प्रकटयति प्रका
शयति तस्याश्चरमण्याः अंगेषुगात्रेषु पुलको रोमहर्षः स्वर्णालंकरणात्तु सुवर्णाभ
रणात् वैधर्म्यं भेदं अनक्ति व्यंजयति बोधयति तस्यारमण्याः नूपुरपदाभरणामहसः नूपु
रमाणिक्यकारकृतनाम्नः अयंच पादारविंदः स्त्रियः चरणकमलः कृततोषाः भेदं परस्परवैलक्ष राम:
२२

सारूप्यं सितितमेव रणितमेव पङ्क्तिंवहति अत्र वचिः स्वार्थे ष्यंतमनुपपन्नत्वात्मकाशाक
रणारूपेः ष्योनरेसेक्रमिनरस्याष्यापः अतः परंभेदकधर्मप्राकरणादन्यद्विधेर्विधानुः
वित्पंवातुंपङ्क्तिंवर्णनेताकिंवर्णिनीपं अत्रेदमवधेयं कर्णपुणलधनुविकसितकमल
नेत्रयोः परस्परमभेदमन्नमतिवक्रैकान्यानेदाभ्रण असाधारणधर्मदर्शनस्यान्त्रम
तिचत्रैकत्वात् तद्धर्मप्राकरणंपतुकामस्येवेतिस एव विधानपरेनो अनेकामोदकेसले
वसात्विकधर्मप्राकरणान पचन्नपुरपप्ररागरक्तताचरणारविंदरक्ततयोरभेदभ्रम
निवक्रैकः सिंजितशब्दोपन्यासः तत्रनुपक्ष्पतोहरस्येववक्रिपावेलसारूप्यमिति स एव
विधानपरत्वाच्चेयाभवितुमर्हति जगत्त्रयःकापेलधर्मावच्छिन्नेप्रतिकारणत्वात् इतरे
षांतुकापेलव्याप्यधर्मावच्छिन्नेप्रतिकारणत्वात् सामान्यतो विश्ववेलक्षण्यंपास्यन्नोज
गत्स्रष्टुःशोल्प्यंदलतुतन्नत्कारणानामेवेति साधारणविधिग्रहणमनुचितमिति प्रति

प्रतिभानिर्वर्त्तकस्मरणप्रयोगमसाधारणधर्मोपन्यासं कृत्वा कस्मान्नहि हापतम्दूषणधर्मो
र.टी पन्यासः अधिष्ठानासाधारणधर्मदर्शनस्य भ्रमनिवर्त्तकत्वात् नन्वध्यस्तासाधारणध
२३ र्मदर्शनस्य प्रकृतेऽधिष्ठानेनुपमलंपगमेवेति अत्र वदंति यत्राध्यस्तसंस्कारो वास्मर
णं भ्रांतिकारणं तत्राधिष्ठानासाधारणधर्मदर्शनस्य भ्रमनिवर्त्तकत्वेपि अध्यस्ताधि
ष्ठानापरोक्षदर्शनस्य त्वेनायं नियमः परस्पराध्यासस्य परस्परासाधारणधर्मदर्शनं नि
वर्त्तकं प्रकृते च कणपुंगलादिद्युतविकसितकमलादिस्मरणपंगपोः सहभावे परस्प
राध्याससंभवात् अत एव सामान्यतो विधात्पदेन तत्तत्कारणग्रहणमपि तान्नुवित
र्कविस्मयेतिपतिकृतनियमाभावात् नियतिकृतनियमरहितामित्युक्तेः। अत्र विस्मयः
श्रृंगारांगतयैव भासते यद्धासोदयमेव मुख्यतया भासते तदंगतया चावेस्मय इतिभावः
विस्मयस्य प्राधान्येन यतो नोदाहरणमपेति नापकस्यसर्वोप्रतिचासंकं वितास्मर्य रामः
२३

सापंसमपंचिनासोऽस्यसुभगः आएपरिहटः नाराधिपः प्रभुः परिहढोऽभिपर्त्समरोके
:चंद्रः समुद्रपति उदितो भवति प्रसिद्धमेतत् सापंसमुदितोपिनसोगंधंसमुद्रः किंकु
र्वन् अधिधरणिधारणपांस्योन्नाधाराएकांनिधारांकिरवेनविकीर्णपन् प्रसिद्धमेतत्
अधऊर्द्धकांतिप्रसारयति अपंतुधारणपांचतुरस्त्र किंचस्मारंस्मरसंबंधिधनुर्धत्ते हृधा
ति प्रसिद्धमेतत् अपिचापंतमसंसाविहारंविलासेन निरपति नापसारयति प्रसिद्धमेतत्
तथ्यांकिंचापतितएतेकोनिर्भपः सनअकेउत्संगेपंकेरुहगुंपुगलेकमलयुगलेनटप
तिन् संकारयतिप्रसिद्धमेतत्नेतिनिगोपौधप्रवक्षानलत्तैराणपाप्रसिद्धंचद्वैवेलसर्णपन
चेद्राभिन्नतपारमरणामुरववर्णानेःस्याश्च्छपमितिविस्मपएवप्रधानत्वेनपासत्हृदया
नामनुभवास्तुठत्वेनप्रतीपतइतिशिवम्॥ ॥इतिश्रीवागीशकविमद्दाचार्यवेणीद
त्तशर्मणाविरचितायांरसतरंगिण्यांव्याख्यायांरसिकरंजन्यांप्रथमस्तरंगः॥ ॥प्रदीप

र.टी.

पदं ग्रंथैकवाक्यताप्रतिपन्नयेउपजीव्योपजीवकभावरूपसंगतिं प्रदर्शयन् शिष्याव
धानायविभावनिरूपणंप्रतिजानीते अथेति स्थायीभावस्योपजीव्यविभावादीनांप्रवृ
त्तेः स्थायीभावनिरूपणानंतरमेवाथशब्दार्थः प्रथमोपस्थितस्य स्थायीभावस्य
जिज्ञासाप्रतिबंधकीभूतानां तन्निरूपणानंतरं निवृत्ते स्यावश्यवक्तव्यत्वं विभावादिनिरूप
णेइत्यवसरसंगतिरित्यपिराक्षिकाः प्राहुः तथा च स्थायीभावनिरूपणानंतरंखलेमा
नतिरूपणविषयोविभावादिरित्यर्थः विशेषेण प्राधान्येन अप्रधानोरसोऽलंकार इति
सिद्धांतात् उत्पादयतिव्यंजयतीति यथाश्रुते रसस्य व्यंजनीयत्वबाधात् पदाविशेषेण असा
धारणेन रसत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नत्वेनेतिपाठस्तत्र चाद्यरसत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नं प्र
तिअसाधारणं निमित्तकारणं विभावादय इति यथाश्रुते स्थायीभावेऽतिप्रसंगः तस्या
पिरसोत्पादकत्वात् पदत्वेतावान्नविशेषः रत्यादिस्थायीभावस्य अभिन्नपरिणामि रसः

२४

कारणं विभावादिरक्तवर्णपंकुसुमप्रविष्टसंतनिमित्तत्वेपादरसंव्यंजकइति उत्पद्यते व्यंजि
तोभवति उद्दीपयतीति अत्ररसनिष्ठव्यंग्यतायाचमत्कृत्यतिशयाधायकत्वमुद्दीप्ति
:आलंबनविभावोदाहरणं यथेति प्राणस्येतिममेति प्रत्येकमन्वितं ममप्राणानाम
नद्दस्यार्थः प्रतिमन्त्रेः अपरांस्वरूपं ममपुत्रपत्तलिकायाः मत्संबंधिप्रविकसितपुत्रप
त्तलतायाः प्रस्यात्मा प्रतिरूपं मस्युत्रपत्तलनेवेतिपावनममनयनयोः अधिदेवतं अधि
ष्ठानदेवताएनांविनाममनेत्रयोरंध्यमेवेतिभावः ममप्रेमास्पदापा साकापिउत्क
ष्टासेवनेदृश्यन्पेस्यर्थः नन्वत्र नापिकाविषयकनायकगतारतिरेवमुख्यतयाप्रतीय
तेतरंगतयातापिकानायकावितिचेत्सत्यं परंतुसविषयपदार्थमानेविषयस्येवमु
ख्यत्वेनग्रहात्तद्विषयातिरिक्तविषयतापादुर्निरूप्यत्वात्तथाहि विषयत्ववतिविषय
ता(ए)कायोनिर्विषयत्ववतिविषयेवा आद्येआत्माश्रयः अंत्येवाधइतिकिंचरातेः सम

र.टी. संबंधिकपरार्थत्वात्संबंधप्रापन्नत्वनपातन्निरूपकयोः संबंधिनोरालंबनयोरेवमुख्यत्वे
२५ नैवग्रहणात् समुद्भवति व्याप्यो भवति अत्रालंकारपदं भूषणपरं बोध्यं प्रेमजनपर
सेव्यादिपरं नायिकानायकयोस्त्वालंबनविभावत्वेनैवग्रहीतत्वात् चंद्रचंद्रिकादपदस्ति
आदिनाशोलंबहृतादिसंग्रहणं ऊहनीयाः अनुकर्षणीयाः उदाहरणं पद्येति कस्यचि
त्सखीं प्रतिवचनं संध्यासमयः शोणांबरतवनिका रक्तवस्त्री तिरस्करणी कामिनोः प्रे
म नायिकानायकयोः परस्परालिंगनचुंबनाद्यनुकूलमनोवृत्तिविशेषः नाधृत संनटे
नाश्लिनीप्रप्रदर्शनयोग्यं चा भ्रमं तो पेभ्रमराः मिलंदास्तेषां विहनं गुंतारः नांद्री तत्पादौ
दैवस्तुतिः मारिषः आचार्य इति यावत् कोपि अनिर्वाच्यः निर्मलपरिपूर्णचंद्रो रूपानुक
न्यास्द्विशेषः पुष्पांजलिमिवताराः किरन्विकीर्णयन् पुष्पकेतोः पुष्पकेतुचिन्हं यस्ये राम:
ति विग्रहे हेणचिन्हं धनुः स्वरूपप्रकरणवशाद्वा अन्यतेतेन वपुष्पधन्वा कामस्तस्यार्थः तस्मात् २५

सारंभंस्तवपनसूत्रधारोनटः सुधादीधितिः श्रीमल्लामतकिरणाश्छंदः प्रविशति नायकमभि
नीयमरदर्शयितुसत्त्वोभवनसमास्वरूपिणंयाप्राचिरदिशिउदयते नचात्रकामिनोःप्रेम
नायकमिस्यतेनरानिरूपस्यापिभावनापिकानायकरूपालंबनविभावनिरूपणास्यापिद
र्शनात्कथमुद्दीपनविभावमात्रनिरूपणंनायकंनीतिवाच्यंउद्दीपनशब्दस्योद्दीप्तिक
रणत्वार्थकतयोद्दीप्तिविषयानभिधानेकिंनिष्ठोद्दीप्तिकरणंनेत्याकांक्षायांआनिह
त्तेःउद्दीप्तिविषयस्यकामिनोःप्रेमाख्यारतिरेवेतितयोरपितदुपस्थजेनतयावक्रत्वंतां
यानकोप्युपद्रवः आचारआचरणं विकृताभिधानं नामवैलक्षण्यं यथा आगरोप
दंकारमेराभोकारश्रीशालपाणिभट्टाचार्यःसमायातिइत्युक्तौहरगणेनातितर्जित
शीर्षप्रभावाद्वदामभट्टाचार्यैःसहविचारकर्तृमिति विकृतवेशः वस्त्रादिपरिधानकृतःसं
निवेशःनत्वंगवैकृत्यं अंगवैकृत्येस्याधसंगत्यापत्तेः यथा कोपीनेमस्तकेबद्धतिलकं

र.टी
२६

मेरुमस्तके काव्यवक्त्रा समायाता त्वयोपपंवद्दित्रिति किंपितृपत्न्यपशूनिचेतनातिलकान्वयो
मस्तके कोपानां त्वयो मेरुरिति उदाहरणं पद्येति रेवानापांविवचनं केपरं श्रीगरं दुर्धरं
पनस्थाला स्मरवापनवेन हरणपेनस्थापपनमौलिमुकुटं भ्रमपनवैपरीत्यस्थापनत्
र्वकं भ्रमितं कुर्वेन वाउं विवर्तेपन विलक्षणवर्तेपन उद्धधः स्थापपनवानेत्रा वलव
पलपननेत्रप्रोतं चपलितं कुर्वेन मायाशिशुः कापरवालः श्रीकृष्णस्तद्वापावपतिभूतां
रूपं तोसातनपेवानपतिनस्त्पविशिष्टाकारयन्तीत्यर्थः अथेति हास्यरसविभावनिरूप
णानेन रामित्यर्थः क्लेशानर्थः स्वानव्यसनात् विपन्नेः निःफलोद्यमाद्वाल्पस्तोपपंचम्यां
एतत्सर्वं परनिष्ठं दृष्टेत्यर्थः वंधिनिश्यादिना: पराधं हिरुङ् पृथक्नना उनादिसंग्रहः उदाह
रणं पद्येनिलक्ष्मणं प्रति रामस्योक्तिरियं हे लक्ष्मण सौमित्रे भुजगाः नागाः तद्रूपाः रामः
पाशाः वंधनानि तैर्नितरां वद्धो देहो यस्य तादृशात्त्वां पश्यतो विश्वस्य नोमम रामस्य अद्यापि २६

दर्शनादस्मदवहितकालेयतः असवः प्राणाः वहिः गात्रं विहाय पलायंति ततः निःसरंति ः इ
तिहेतोः त्वं नेत्रे निमीलयसि मुद्रिते केऽपि तावन्न निष्प्रभं मदीयं आस्यं नैव पश्यसि
सन्मुखे मां न पश्यसि ततः पुत्रकमेव अत्र मेघनादहंतल्लक्ष्मणावधनदर्शनोद्दीपि
ते रामनिष्ठं करुणत्वेन परिणामे दुःखं संसत्वं मतं तेन वहिः प्रयातीति विरुद्धलक्षण
पाषाणते दुःखातिशयोऽभिव्यक्तः सन्न वाच्यविषयतां न प्राप्नोति अत्र वदंति करुणा
दीनां दुःखत्वात् इह सत्वं व कुतः शंकमः एतस्य तु ब्रह्मानंदसहोदरत्वेनानंदस्वरूपत्वाद्दि
ति अत्रैरमवधेऽपि करुणादिषु सकलस्यापि सामाभिनिवेषाग्रहत्रिदर्शनान्यथानुप
पत्त्या सुखमयत्वं स्फुटमुपलभ्यते कथमिति चेत्कात्र कथंतामसमुन्द्राव्यते आपृष्का
ता तथाहि शोकहर्षादयो लोके जायंतां नाम उक्तं च साहित्यदर्पणे अलौकिककवि
भावत्वप्राप्तेभ्यः कारणेभ्यः प्रभात सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योपीति का क्षतिरिति अप

र॰टी माश्रयःपेस्वलुरामवनवासादयोलोकेदुःखकारणतोप्रसिद्धंनेतरावकाव्येनाटपसम
र्पिताअलौकिकविभावनव्यापारवत्त्वपाकारणशब्दंत्वपरिहायालौकिकविभावश
२७ ब्दवाच्यत्वंभजंते तेभ्यःसुरतेदंतक्षतादिभ्यःइवसुखमेवजायते अतश्चलौकिक
शोकहर्षादिकारणेभ्योलौकिकशोकहर्षादयोजायंतइतिलोकेएवनियमःका
व्येपुनःसर्वेभ्योविभावादिभ्यःसुखमेवजायतइतिनियमात्रकश्चित्तदोषःनियति
कृतनियमरहितामितिकाव्यप्रकाशोक्तेःनियतिलौकिकसृष्टिकर्तापरमेश्वरस्त
त्कृतोनियमोहिहर्षशोकादिकारणानांतद्राहित्यंकाव्यसृष्टौनत्रसुखजनकत्वात्सुख
मयत्वमितिनव्याःरौद्रविभावानाहशस्त्रेति भरतोक्तिंप्रमाणयति तत्रेतितद्विभा
वविषयनिरूपणंभरतोवदतीत्यर्थः आयुधेतिभिंदिपालादीत्यर्थः तेनखड्गेनवज्र
भिभवःआघातःतस्माद्धिकृतमेदात रुधिरनिर्गमनकृतावयवविकारान्तंविदारणं रामः
२७

तस्यांगविदारणात् अर्थात् अर्थप्राप्तः सर्वत्र संबधोपेते तथाच संग्रामे संभवतीति तैस्तैस्यो
ःपौष्यऽरौद्रारसः संभवति आपि व्यंग्यो भवति पुद्धइति पाठे संग्रामः स्पर्द्धः वैरिदर्श
नेति वैरिणां दर्शने स्पर्धः निर्भर्त्सनं तिरस्कारः आदिपदात् हेरिकृतगालिप्रदानादयो
ग्नाह्याः अत्रेदं विस्मं वैरिदर्शनस्य सर्वेषां रसत्वेपि संग्रामप्राकरणिकस्यैव वीरर
स विभावकत्वात् चौरकृतनखक्षताघातस्य करुणारसबोधकत्वेन नास्तत्राविव्याप्तिरि
तिभावः उदाहरणं पर्येति भार्गवं प्रतिमागधोक्तिरियं तत्त्वंनीति तत्त्वानेस्यापि सा
धुः तत्त्वोनेहमपपदित्वात् प्रांतशान चौरनपोरपि प्रसंगात् हे भार्गव हे परशुराम र
णे अपरोक्षात् तावकीनवैपंनिस्त्रिंशस्य खङ्गस्य धारैवनिशारात्रि वितेप तेचिपराम्पर्या
त्रिरिस्यात्मनेपदविधावात् क्लिन्नं स्वणाः तिमिरघुतिवैरिनेत्राणां अंधकारकाति तत्त्वं
तीविस्तारं पतोप्रत्यर्थिनो वैरिण एव पेवक्राः चक्रवाकास्तेषां व्यथां कृतवती पुष्टैरु

र.टि क्रुद्धाः क्रोधं गता विपक्षाः शात्रवस्तेषां पक्षाः बलानि सहाया वा तेषां विदलनेन नृपेण —
२८ तं कुंभींद्राश्चतेषां कुंभाः कुंभस्थस्थलानि तेभ्यो भ्रश्यं पतिच तानि मौक्तिकानि च मुक्ताफ
लानि च तेषां केतवेन मिषेणाश्चात्तेन परितः समंतात् ताराएवलीनाः कापंक्तिं वर्षति अ
त्रांधकारं कांतिप्रसरणाकर्तृत्वविशेषणाविशिष्टा वैरिचक्रस्पाद्यनिकापुरुद्रश्चानुव
लसंवंधिनः श्यप कुंभेंद्रकुंभस्थलपतन्तमौक्तिकाभेदाध्यवसिततताराएपंक्तिकर्वषणानु
कूलकूलनिपतीरव कृधाराभेदाध्यवसितानि शोतिकर्तृविशेष्यकोवोधः तादृक्षनिशाक
र्तृकतादृशताराएपंक्तिकमिकावर्षणक्रियेतिक्रियाविशेष्यकोवोधः अत्रभोगिवाल
वनोविपक्षविदलनोद्दीपितो रौद्रोरसअभिव्यंजितः प्रतीतिपथमुपाहृदोस्तिपद्यपित
त्यापिभागेवमहिमावर्णनालंबनापाककविरतौ गुणीभूतः इतितधनिव्यपदेशाहेतुरिति
नोदाहरन्ते योग्यद्धतिकश्चित्त्वोपातनं प्रतीरमुच्यते रूपकालंकारेणनिशाभेदाध्यवसि रामः
२८

सितानि हिंसाधीरामुख्येन पावर्णेन विश्रांतिमुपगतैवेतिनरमिव्यक्तो रौद्र एव रसः क्वि-
त्यथ मत्कृतिर्निधत्र धनेन कस्यापि बोधमवतरति वीररसविभावानाह अथेति धीरतसंभा-
तिप्रमाणापत्ति नत्रेति विभावेति हेतुरूपाणीत्यर्थः भरत भरतोक्तिः प्रमाणं उत्साहे
ति उत्तमेत्यर्थः उत्साहः सत्त्वरूपमहतीति हेमः तस्य अध्यवसायः अभिनिवेशः अविषा-
दित्वात् अशोकात् अविस्मयात् अहर्षात् विस्मयोऽद्भुतं हर्षो रतिरिति हेमः मोहात्
विपर्ययात् मिथ्याज्ञानात् मोहो मूर्छा विपर्ययो विति हेमः नन्वत्रानन्तुनागवे मूर्छामि-
थ्याज्ञानानां वीररसविभावत्वं नेत्यर्थः चरम स्युजगवेयथार्थज्ञानयोः संभवेदिति नोकरा-
सिद्धत्वं योग्यविनिवेचनेनोक्तं वाच्यमाचात्रोप्रोटिवाहमात्रपरत्वात् विविधात् नानाविधा-
त् अर्थविशेषात् धनविशेषात् धनविशेषात् न ज्ञानितात्मनाभिनिवेश एव बोध्यः त
देधनवतोऽप्युत्साहानुत्पत्तेः विनयबलात् पद्धति विनयः शिक्षा प्रणतिर्वा बलेत्यर्थे

र.दि स्यं देहदार्ढ्यं वा आदिपदात् गुर्वाद्यनुध्यानं बन्धनादिपरिग्रहः सर्वेषामुत्साहं प्रति प्रयोजकतया
२६ वीरविभावत्वं बोध्यं उदाहरणं पद्येति संरब्धी प्रति संरब्धी वधनं रावणं प्रति सारणावचनं वाल
काधिपः एवराः संपतिसंग्रामेषु श्लोकनीपः न द्विषपत्नीश्लोकाकर्त्रे श्लेचेस्पर्धेः सर्ववाक्यंसा
वधारणमितिन्यायात् किंलक्षणो रावणः जंभस्य दैत्यस्यारिः इन्द्रस्तस्य दंभः बलकेतनवंतद
पहं तत्राभाकं वाङ्गवीर्यपराक्रमौ यस्य स तथा इति विदंतं कथयं तेहन्तुमंतराषणमः स्मितेः
मंदहस्मितैरेव उत्तरं पावकारजन्मंरक्त्रत वानुभवशान्त पराक्रमस्यत्र वलास्योत्साहं प्रति प्रयोज
कतया विभावत्वे उक्तेऽपि उपदर्शितविभावकादिनिवेशादृशी नादसंगतमिव प्रतिभाति प
घपितथ्याद्यादिपदसंग्रहीतत्वात्र दोषः अथ दानवीरविभावोदाहरणं पद्येति दातारं प्रति
पार्श्वकवचनं वपुषा देहेन विनयंनम्रतां वंपी सर्पो संवापुलकैरोमहर्षैः सपर्यां पद्धत्रवपति रसः
पद्धत्रवितां कुर्वंति प्रकरपंतो सर्थः अस्यं कुरितावस्याः पद्धत्रवावस्थापां प्रकटीभावदर्शना २६

ततन्चत्रारोपुलकः पश्चाद्रुचनं पश्चाद्देहेतस्वेवेतिक्रमेवक्केब्येवपुषेत्पाद्दिवर्णनंक्रमभं
गमावहति परिचैककर्तृकक्रियापालप्रक्रमभंगस्त्वेपिविभिन्नकर्तृकक्रियापांके
पिसंतः अतिर्यांसमुपाणेनवपुषाविनयंकुर्वंतिकेपिवचसाकेपिपुलकैः सपर्यांप
द्दचपंतीतिविविक्षणानप्रक्रमभंगस्तथापिपतत्प्रकर्षदोषोद्दुरः वपुषेत्यपेक्षयावच
सेत्यपकर्षः तदपेक्षयापुलकैरित्यपकर्षः पद्मवपंतोस्युत्तमासपर्यायाश्रवणेनोक्लिश्च
स्युत्तरोत्तरापेक्षयापूर्वपूर्वोत्कर्षापानादितिचेत् अत्रवंदति वपुःकरणकवचःकरणक
सपर्यायाश्रंतःकरणकरणकत्वस्यसंभवेपितस्यापुलककरणकपद्मवीकरणत्वस्य
संभवेनोत्तरोत्कर्षसमर्थवइतिरहस्यं अथाद्यपाबीरविभावोदाहरणंपद्येति भक्तेप्रति
भक्तस्यवचनं अविरलंतिरंतरंजाप्रतीवासोभक्तिश्चपामिश्चरविषयकप्रेमोद्रेकपूर्वकं
धारणाहिकसेवानांभजंतितेभक्तिभाजोजनावारनेनिशापांरात्रौदुखगाहेसकलपदार्थेविष

१.टी षपकर्षेणासंभवकेनमस्मिकर्षंवीक्षणीयाः इदं प्राक्ताः किंमुविनर्कैइतिहेतोः मुरारिः स्व
३० मुखेरि । कृष्णः सम्यक् उद्दरं चेतोप्रसरंतोसंबद्धपदार्थानि विषयं कुर्वंतीत्यपलेखादापराजि
तद्दृशभिरामायुनिर्देशप्रिपर्यस्यतंकेोत्कमंममत्तिांउरसिवक्षसिसंवभावरसंभनचातिस्पष्टो । अ
त्रेष्वरस्यनिस्पन्नानवत्वेपितन्यतानस्याद्राधारोपंकृत्वो मेक्षापाअंगपत्वसंभवोवरानापा
दोषंदूरीकरोतिवस्तुतस्तुनंकरोध्यानारःस्वाज्ञानधानवमिसंसारानिशापामद्वीत्तरणाह
तुमषाक्रान्तिरंतरभक्तिमंतोपिक्रिशस्फुरितिरूपपैवकिमुतद्धानधंसनमप्रांभगवान्
धनवानहनित्तानसाधनंभक्तिरितिविवक्षितोर्थः नथाचभगवतोनाज्ञानप्रसक्तिर्नापिसर्वे
तत्वहानिरितिभावः परंत्वंस्मिन्पक्षेवीक्षणीयपदमनुपपन्नंसत्कर्षमाद्विषयकंवीक्षण
कंतुशक्त्कारत्पर्थबोधकंलक्षणाहृश्चेतिरहस्यं शंकतेनन्विति स्वनिष्ठःवीररसाधाररूपस्वा
त्मनिष्ठः नस्यस्थायीभावत्वादित्याशयः सत्यमित्यद्वीकारे ज्ञायमानरात ज्ञानविषयाए एमः

एवं एवकारेणस्वरूपसद्भावव्छेदः सामान्यतः उद्दीपनविभावस्यज्ञानमेवरसप्रयोजक
मित्याशयः तथाचोत्साहविषयकज्ञानमेववीररसोद्दीपकस्वरूपसत्तुत्साहस्तस्यापी
भावइतिविवेकः नकश्चिद्विशेषः नकिंचिन्नियामकं नन्वनुभावस्यापितथापमानत्वे
नगमकत्वेस्वनिष्ठत्वेपरनिष्ठत्वेनकिंचिन्नियामकंस्यादित्यतआह अनुभावस्त्विति
तुर्भिन्नक्रमे स्वनिष्ठएव रसाधारस्वस्यैव गमकः रसानुमापकः तस्य अनुभावस्य
अनुमापकत्वेन रसानुमितिकरणत्वेन पक्षवृत्तित्वनियमात् पक्षधर्मतानियमा
त् इहपक्षस्तु रसाधारएव वस्तुतस्तु अनुमितिंप्रतिलिंगज्ञानस्येवविभावादिज्ञान
स्येवगमकत्वंअन्यथातेषांकष्टकल्पनयाभिव्यक्तेरसदोषतानस्यात् स्वस्वरूपसतग
मकत्वेवानभिज्ञानोरसानुभवइष्टाविषयः स्यात् अधोपयथावारवधविलासानिस्फ
त्के: व्यक्तः सतेर्विभावाद्यैः स्थायीभावोरसस्स्मृतस्फुरत्ताज्ञानापरपर्यायस्यापीभावा

र॰टी॰ ३१ वाभिव्यञ्जके रसगमकत्वे हेतुतयामनुभावादेरभिव्यञ्जकस्यैव रसगमकत्वमिति सत्त्वमीदृ
ग्हदंतु बोध्यं रसस्यानुमेयतापक्षे व्यंग्यतापक्षे च प्रक्रियाएकैव साधीयसी परं त्वीयान विशे
षः व्यंग्यतापक्षे व्यंजनावृत्तिस्वीकारेणानुमेयतापक्षे तु इति वस्तुतस्तु व्याप्तिविधुराणाम
पि रस्यानुभवदर्शनात् व्यंग्यतापक्ष एव सिद्धांतीभवतीति जयते अथ भयानकविभावाना
ह तत्रेति तेके ह्यपाकांतापामित्यर्थः विकृतेत्यादि विकृतो रवो यस्य नादः तस्य सत्त्वस्य प्रा
णिनो दर्शनात् संग्रामादिगमनात् गुरोरपराधात् नृपस्यापराधात् कृतकः तं नृपः संभपा
तक इत्यर्थः घाटिकेति घाटीतिलोके प्रसिद्धा तत्र राजकोपतनकृतं पतु वंधनं वंधनेन तस्य
श्रवणं इतो दर्शनस्याप्युपलक्षकं तथा श्मशानदर्शनं तस्मादित्यर्थः आदिनातीर्थादि
स्यपद्यादिस्थलीपतनावरोधवंधनादिपरिग्रहः तदुदाहरणं यथेति शुक्रवचनं मापा
हरिवामनः व्यालोकि दृष्टः लोकेरितिशेषः कीदृशः उद्यन्नद्रूपं प्राप्नापाकांतिः प्रोभानपा रामः ३१

कठोरकेसरं दलं नीपाः पयोधरानुमेघा तु प्रसवं दलं नीपनं नीपा विद्युत न दद्यतदंशे धितपोरश्म
पङ्क्तेः कांचनीकृताः कांचनतां प्रापिता नानगमो नि:शेषाः सामग्राः भूभाधराणि रवोपिन
तथा विद्युत प्रसवलनेन मायापाहरिर्विद्युत्संपातपतनमभिव्यस्यते पुनः किंलक्षणः
स्फूर्जन् अन्यत्रापः केटविनादः तेन मित्राः भेदं प्रापिता पेवसुधापा भूम्यामार्गैः अनेके
भूमिमार्गद्वारे प्रविष्टाद्विजाः तेषां प्रोद्गतस्पर्शा वचनानी वाशीर्वचनानि तैः प्रहर्षितो हा
र्षं प्रापितो वलिर्पेन तथा सः पश्चात्स्फूर्जत्केटतिनादेन मित्रादिदीर्णाज्जातविवरवतीपा
वसुधातन्मार्गान्नेक प्रविविष्ट द्विज प्रहर्षितो वलिर्पेनेति पथ्याभिन्न भिन्नमार्गापानानेक
द्विजैराशीर्वचनं क्षिपतेन तथा मायापाहरिः स्फुरत्करकंटधनिपर्वकं माशीर्वचनेन तान्त्वा वलिहा
षितरत्समिप्रापः अत्र मायापाहरोगमनेमकस्मात् जलदात्पतद्दामिनी द्युतिसदृशं कांति
च प्रत्कृतिचतुरत्वी कुर्वन् आप्य वा द्दामदामिनी ध्वानसदृशा मायापाहरिः कंटध्वनिर्मेपरसम

र·टी· पमिथ्यनक्कि अत्रमपंचलिसमास्थिनस्तमाजननानां वलेस्करानवीरत्वाद्दर्पभावोस्यत्रो
नत्वति। परंतु मपंचप्रपंद्दूषीवाध्य इत्सेवधेपंचीमत्सविभावानाह अनभिमनेति अनी।
३२ शिनेत्यर्थः उद्वेजनैः उद्वेगजनकैः जुगुप्साभिश्रजनकत्वेन वीभत्सविभावत्वमिति भावः
अध्यवस्कनाभिनिविचिकित्साजनकवस्कनामित्यर्थः आदिनान्तचित्तापरिग्रहः
उदाहरणंपद्येति परस्परं हृद्गणानां वचने पोधानामधरैः ओष्ठैः तैरेवाशोककुसुमे
:नेत्रैरेवश्वेतकमलैः प्राणेगतैरेतेत्राणां श्वेतसंभवादिति भावः दंतैरेव कुंहदलैः कुंद
पत्रैः करैरेवसरसिजैः पुष्पांजलिं क्रिकृत्रीशद्दः अनेद्दौनपठं वाकरोपुगश्रवणामुगलवि
धापक्वत्वाकरिणांहास्तिनां रक्तैः रुधिरैरेवसिक्तान्यंगकानिपेषांतैः प्रेतानांवक्रू मिरिति
वक्रूपेतैः कर्त्रीभिः पुरभिदः रुद्रस्य पुरः अग्रे नत्यं समारभ्यते प्रेतानां नत्यं तोभ्यर्थः पद्मानि कृत्री
दीपकानिका क्रित्रीवस्त्रीतपरुचोश्वोर्पामितिहेमकोषात पद्मानि कृत्रीजं कालरौद्रविशिष्ट रस:
३२

घृष्टिंगुरनामकत्वं तु विशेषः ॥ अथवा पोधानामेव करणे पुंगले क्लिङ्गी रूपं कृत्वेत्यर्थः
वटुकैरिति क्वचित्पाठः प्रेतबालकैरित्यर्थः ॥ अत्र सर्वेषामुद्वेगजनकत्वेन भयानको भावो भक्तवि
भावइतिभावः ॥ अद्भुतविभावानाह पदिति ॥ अतिशयपार्थवत् चमत्कृतार्थवाक्ये तार
शमेवकिल्त्वं कमोपि तारशं न पश्यत्पं च तत्संवद्धः तारशवाक्यादिसंबद्धेऽर्थे इति तस्य
तिपाये रथोर्ति तिपावत् ॥ आहिनाधिकपुरुषार्थवलादिसंग्रहः उदाहरणं पद्यति एता
नप्रतिकवेहक्रिः उद्दामोद्दाम अधिकादधिकं माधुर्येनोवलेन मत्तापेप्रतिमल्लः देस
भटः तेषां दमनः दलनः मर्दनः ॥ कर इत्याद्युपलक्षणे ॥ उग्रोभावोपस्थउरप्रउग्रोता
उग्रभावोपस्थितिवासोपपवरिरूपमाणः देवोनरहरिः नृसिंहः वः युष्माकं मुदे हर्षोपम
वतु हर्षं प्रपद्यतु ॥ सः कः यस्यदेवस्य प्रोद्धनाधिकेन प्रतापेन उग्रः ॥ उग्राः विकटा पा
सराः केशवत्पः तासां कोटरपः ॥ अस्या नितान्ताभिः पाटितानां दलितानां अम्भोधराणां मेघानां अं

र.टी
३३
श्रेणिविधुतांकेतवेनमिषेणवहिर्निरगुरिवनिर्गतानीवेस्तुप्येसानचोत्रप्राह्नेनवीभ
न्तः प्रतीपतेतस्यागत्वेप्रतीपमानत्वात् नचनासिंहविषपकककविरोभपस्वगुण।
भावइतिवाच्यं उक्षेस्तालंकारेणाभिव्यंक्तेविस्मयेरावसुख्यतपाचमत्कृतिविश्रामा
ताः४९ पत्रे इंद्रनालोरहरणांयथेतिभुक्ताभिसारिकाप्रतिसखीः वचनंज्योत्स्नश्रा
काशेएवंप्रागणासीत्किं अंगणसमीपेश्रंगणस्थितोवासौध्यकिरणसंध्याभवर
श्मिजालेनदेवचेलांचलंवसनंविस्तार्यविस्तनंकृत्वाध्वांतैः तमोलक्षणैः कामिणपां
सुभिः मंत्रितभस्मभिः त्रिजगतीनेत्राणिजगत्त्रितयस्थितलोकलोचनानिमोहपन्न
मोहितानिकुर्वन् ताएवप्रोक्तिकमौक्तिकानिभुक्तिसंवंधिमुक्ताफलानिद्रुमादि
नीडाद्रावागच्छंतीविहगाः पक्षिणः तेषांप्रेरणयः पक्षपः तद्वच्छद्मनानक्षनिर्मिवेणा रामः
नीतांकृत्स्नतारागधनधनुकारणंकृत्वापंचाशुगः पंचवाणः कामदेवः इदीवासमशोकेचव ३३

तंचतनवमल्लिका नीलोत्पलेव पद्यैनेपं चवाणस्य सापकारत्वप्रकृत्वात् स एवमायिकः
ऐंद्रजालिकः मुखात्तवदनात्तवहिः करोति प्रदर्शयति इह गगनांगणे चंद्रकिरणरूपव
स्त्रान्तरेण मुखात्तताराहरूपमुक्ताफलप्रदर्शनवर्णनमेव स्वरूपतो विस्मयमविध
नात्किंपर्वीक्तोदाहरणेन्तस्मासंभावितसंभावनरूपोऽस्मिन्नवर्णनमप्येतिष्ठमसंभावि
तत्वोपस्थितिद्वारेति विशेषः अत्र तगनेत्रवंधनपूर्वकंगगनांगणविस्तृतसाध्यरश्मि
वस्त्रवाधारकवदनापादनकताराभिन्नामुक्ताफलकर्मकवहिःप्रदर्शनानुकूलकृति
मानैंद्रजालिकोपदनस्ततिवोधः तथाचेंद्रजालिकत्ववोधकत्वेनसामिप्रापकेमापि
कपदमितिरूपकोल्लेखांगीतथापरिकरालंकारः प्रतीयते तथाचनसमाप्तपुन
रात्तत्वदोषइत्यवधेयं ॥ ॥इति श्रीकविवागीशभट्टाचार्यवेणीदत्तशर्मणा विरचितायां
रसतरंगिणीव्याख्यायां रसिकरंजन्यां द्वितीयस्तरंगः अवसरसंगत्यानुभावनिरूप

र०टी० पर्णांपतीजानीते अथेति विभावनिरूपणानंतरं प्रथमप्राप्तार्थः निरूप्यंतरति वर्त्तमानानि
३४ रूपणाविषयीकृता अनुभावा इत्यर्थः गोचरता विषयता विषयताचरसानुभवप्रतिबंधकी
भूतावरणध्वंसः तथाचानुभावादीनांप्रतिबंधकनिवृत्तौकारणत्वमितसतएव अनुभ
वोऽत्रग्राह्यान्याह्यन्यरसापेक्षमनेः परोक्षसाक्षात्कारो बोध्यः इतरेषांमानससाक्षात्का
रइतितत्त्वं ननुविभावादीनामपिरसानुभावकत्वेनानुभावत्वंनिराबाधंइत्यतआह करण
स्यादित्यतआह करणत्वेनेति साधकतमत्वमित्यर्थः ननुकटाक्षादेरिवभ्रूपप्रियपातन्नु
मात्यालंकाराणामपिकरणत्वेनानुभावत्वंनिराबाधंइत्यतआह करणत्वंचेति फला
योगव्यवच्छेदः व्यवहितफलजनकतासाचकटाक्षादीनामेव इतरेषांतद्वारेति नद्दावित्वे
विपिनद्दित्वेचात्रद्दित्वेवरतिभावः शंकते नन्विति मस्यमिति विरुद्धलक्षणापामित्यर्थः
तस्यस्थायीभावस्य आंतरत्वात् धर्माधर्मादिवदांतरधर्मत्वात्परात्मधर्माणांपराप्रत्य राम:
३४

स्यस्तत्वात् ज्ञापकापेक्षेतिभावः कथं ज्ञानमिति तथाच ज्ञापमान एवस्थायीभावो रसग
मक इतिभावः इष्टे स्फुरत्क्रीडा नुभावोपि ज्ञापमान एव रसगमक इत्यपि बोध्यं शंकते न
न्विति अनुभवसिद्धत्वेनेति कामिनिष्ठेष्टपरिपूर्णामनोविकारं प्रति कटाक्षादेरुद्दीपन
त्वस्येति शेषः कटाक्षादीनामुद्दीपनत्वे प्राचां सम्मतिमप्याह किंचेति ईषदिति नापि
कोपं प्रति नापि कस्य तथावचनं ईषत् अल्पं च क्रीकृताः किंचिद्वक्रतां प्रापिताः पक्ष्मपंक्त
यो नेत्रपालयोपेषु नैरंताकूतं निरभिप्रायं स्मितं मंदहासोपेषु नैरंनैवास्मद्भूचरैर्वास्ति
नेस्तवकयास्तैरेव हेतुहरिलोगन्तवं कारको इहस्तवयोनिष्ठति निरभिप्रायवाहृतोनेदं
यदिमाभिप्रायं कुर्याः तर्हि न ज्ञाने किं कुर्यामितिभावः अतः पांसुलेपरागविशिष्टपत्वेन
कस्य इत्लेपत्रं नस्य इशेषामध्यं नेन दुष्पारलेष्याश्रीपंस्यतस्यादोर्मूलस्यविभावनास
रिक्तीलनानुहेक्रूरेति ईर्षे कि माकांक्षसि किकर्नै मिद्धासि पयादोर्मूलविभाव्यत्वं पश्य

र॰टी॰ २५ यथ्यपसितस्यातस्यामनोउद्वेगाभावं प्रापपसीति भावः तथाचकटाक्षादिभिर्मनोविकारो
द्दीपनमिति प्राचामाशयः समाधत्ते सत्यमिति विषयत्वेन परस्परं दृष्टिगोचरीभूतत्वेन त
द्वर्णपति तथाचेति आत्मनिरसानुभव पात्रे नायके प्रतिनापिकत्वनिरूपिताः कटा
क्षादयः कामनायसमर्पिता अनुभावाः तेवदृष्टिगोचरीभूताविषयत्वेननिरूपिताइतिशे
षः आहार्याः स्फुरन्तिबाधेप्यारोपिताः तत्रारोपश्रृंगारानुभवानाह तत्रेति तस्मिन्निरूपणी
ये स्वपर्येः भानरति प्राहेतिशेषः प्रसादैः प्रसत्रतामिः अंगविकारैः तंभारंभादिस्वरूपैः
कटाक्षेति आदिनावेल्लांचलचालनादिपरिग्रहः उदाहरणं यथेति सर्वांप्रतिसख्याव
चनं परिभवभयादेव सौकुमार्यातिशयेनांगानां क्लेशभयादेवनान्यहेतोः सुभ्रुवा धृता
पनभकुचास्तनावेचकलशोनयोः मुक्ताहारः कर्णयोः कर्णिकारं कुसुमं मौलौ केश
पाशोमालाहारोन्यवारिन्यवारितानिहारोन्यस्तानि किंच अभीष्टनायके दृष्टेसतिसुभ्रुवः र॰म॰ २५

नापिकापाः स्मरणोपस्मरणोभवितुंप्रातः संबंधिवाने नतरलं चंचलं पल्कमलं नद्धोहेतल्लो
भातिरस्कारेहः चलुः एकठास्तः सपत्नजितः सौंदर्यगर्वितेयं नापिका अनुभावोः
पिकाबुगेनाघसमर्पितः कामघरकपरस्परार्थर्व्यतिनराचरस्तव्येनकट्टस्पचधेपं प्रक्षे
लेचकपस्तोनापिकांगस्मरणोभवनत्वेनवामधर्मेणनापकमनोविक्षेनितनकत्नपाः
भिव्यंजितरादानुभावनाशाप्रद्दत्तिरहस्यक्राप्त्यपाधरपोः विचारणंचालनं दृश्यानंदृनेद्वेशः
नपोर्दर्शने नासाकपोलयोः स्पर्शक्रियाविशेषः दृष्टिप्याकुंचनं नेत्रसंकोचः आदिनाम
त्रपोहस्नानीकारणादेः परिग्रहः उदाहरणं पद्येति पारस्परगणानोवचनं दृदंपादिस्थपमा
णंहरहस्तकपालेमंडलाकारपात्रीकृस्य आधारपात्रंकृत्वापापूषभानोरस्तनाकिरणस्य
चंदुस्यकलांहरशेखरीकृतांवलीकृत्यवर्तिकांकृत्वापकणिपनेशेषस्यशिवेनकरेहारी
कृतस्यफणामणिंफणस्थमणिनस्यावर्तिकापात्रिरंवाकलिकांसंपाद्यकृत्वाप्रिये

र॰टि॰ ष्टोगणाधिपेकार्त्तिकेयेवासांवंकालेरीपविविपिंडीपस्चनोविनन्दतिकुर्वेतिसतिमंदं द्वि
३६ तः॥ हसंस्या हासकुंदेत्वात्नपाशिवुपाकिंचिनदंईघनकुंचिनेसंकोचंप्रापितोऽपांगोनेत्रा
न्तभागोनपोभंगोनत्वेतनाविशेषेणकुटिलावक्राद्दष्टिःसमारोपिता कृता अत्रपद्यपि
स्तुतपदस्यसमान्यतः पुत्रवाचकत्वपापह्नुतेसंभवस्पुत्रद्वपबोधकत्वेनसंदिग्धार्थक
त्वपासंदिग्धत्वदोषः संभवतितथापिवाच्यमहिम्नाव्याजस्तुतिपर्यवसायित्वपागुणए
व पद्यकार्त्तिकेयस्यमानषट्कत्वेनसाधारणत्वपाः साधारणपुत्रत्वपावेनानिरूपितै
गणोक्षेणनेराविनिएकत्वग्रहणेनियामकत्वसत्वात्रदोषइत्यवधेयं करूणान्तुभावाना
ह निश्वसितेनचेत्यादितृतीयोनेत्रभिनेयइत्यनेनान्वेति पारदेवनैःविलापैःआदिपदं
संगृह्णाति मुरवेति आदिपदेनकार्पण्यादिसंग्रहः उदाहरणं पद्येति कविवचनं त्यानेपिन रामः
दिगणपतेगणपतिनाम्नि नाकेस्वर्गपालोकेनिर्गंधतिगतेसतिप्राप्नेसतिवा अथापि ३६

अधुनापि तस्याः प्रसिद्धयाः वाचां देव्याः भारत्याः दोष्णोः हस्तयोः कंकणं शिथिलं शि
थिलत्वं नैव त्यजति निजमुंचति धर्मिपरस्यापि पदस्य येकयोर्द्विवचनैकवचनं तस्या दोध
मेपरत्वदर्शनात् मपिकवितरिज्ञानेपि मस्ति तद्विरहस्य सरस्वत्याः अद्याप्यनिवृत्ते
रिति भावः अपि च तस्याः कुचयोः पारीं चंदनेन स्य पंको घनताम् अद्यापि ओदीन भ
वति विरहत्वाल्लयात्वलितत्वात् पुनः निर्पेत्स्य पक्षि निर्गलितनाश्रुरिति नेत्रे कज्जलं नेत्रां
तजनदृक्त्वरूपैनरानितिनस्थिरीभवति सरस्वत्याः सर्वशरीरे हनेन कज्जलमिश्रिताश्रु
णां निर्गलितत्वात् तथा चास्मिन्मुखे निश्वासरोदनादिभिरनुभावितः सरस्वतीवि
षयककरुणरसोहेयः नचगणापतिकविगतापासरस्वतोरलोकहरणापागुणाभ
तत्वेन तथनिमपदेशभागिनो तिवाच्यं कविनिष्ठभारतीरत्यासमुन्नतकरुणापा
एवमुख्यतयाप्रतीतिविश्रांतिविषयतयाः स्वादातिशयाधायकत्वादिति हृदयं हृदया

र.टी. पात्नुभव एवात्र प्रमाणमित्याशंसां नावतं रौद्ररसानुभवानाह नानेति विविधैस्तर्पैः प्रहर
णैः प्रहारैः संकुलं व्याप्तं पक्षिशस्त्रस्य कंपैः कंपनैः करायपो. हलनतपो .निःष्वेषे .निष्वे
२७ षैः निर्घोषैः घोरैरुहस्वैः तस्य रौद्रस्य भ्रुकुटी संहनन्श्रृंगारिपरिनांगुलीनर्त्तनादिश्र
हः अस्पादाहरण पद्यमिति अन्वस्यामत्रणे रुपेधिनं प्रतिवचनं भीमेन भीमसेनेन नामैक
देशो नामग्रहणमिति न्यायात् वद्धासंहिनी कृता भ्रुकुटिर्यस्यां क्रियापां पद्यात्तस्याप
नो निविड़ो स्वो गर्जनाय स्योक्रियापां पद्यारं हेतैर्निष्पा ड्निनो दष्ठओ आष्ठोपस्यां क्रियापां
पद्यान्तध्येति क्रियाविशेषणानि विध्याचलं च न च रुलमनोहरं चमत्कारं सांद्रश्यमंजं
नेपेनथ्यानेकारी द्रुः पेपेक्ष्यो मित्रिगगनेविशेषेण स्तिमितास्तिषामेषां कर इरणांमेपेनाथिधु
तानविशेषेणाकंपितानकपोलादिवगंडमंडलादिवकाचिहनिर्च्यामधुकराणांभ्रम रसः
राणां परलोपंक्तिः पीयूषभानोश्चंद्रस्य विंवेरुद्रं पडुद्वातेकलालांछनस्वकस्फलेनामि २७

षेणलग्नामात्रीति विशेषणात् चिरं न रौद्ररसस्यानुभावोदाहरणं भवितुमर्हति भ्रुकुटीदंतो
ष्ठपीडनादीनां तदनुभावानां क्रियाविशेषणतया ऽमुख्यत्वेन प्रतीतेः मुख्यत्वेनानु
नेदं रंद्रे लाञ्छनं किंतु भ्रमरपंक्तिरिपमिस्यपन्हुत्यलंकारस्यैव प्रतीतेः तत्रैव चमत्कृ
तिविश्रांतेश्चेति चैवं भीमसेनेन कर्त्तकर्णा इति क्षेपरास्यैव मुख्यत्वेन वर्णप्यत्वात्
तस्य च भ्रुकुटीदंतोष्ठनिष्पीडनाभिव्यक्तक्रोधं विना सम्भवात् तथा चानुभाव एकैव वर्ण्य
प्रतीतिविश्रांतिः प्रतीयते तद्द्वारा च भपद्मागं रस्य लाडृडृ तभ्रमरपंक्तिरूपलांछनत्व
त्वेन प्रतीयते तस्मादपन्हुत्यलंकार एतात्रैव चमत्कृत्यतिशयाधायकः किंत्वनुभाव ए
वेति दिक् वीररसानुभावानाह श्रीपर्यस्याहि आक्षेपकतेराक्षेपबोधकैर्वाक्यैः परिभर्त्सनैर्वा
कोरिपावन् विनयारयदृति आदिना रपार्जवस्मश्रुपरिशीलनादेः परिग्रहः प्राकृते न
चिति अंतीद्विपस्य इंद्रियागोचरस्य ज्ञापकाः अनुभावकाः तएव शारीरधर्मा एवं सर्वत्र

र.टी. त्र अनुभावकत्वेनेति शेषः तथाच शरीरधर्माणामनुभावकत्वेव तपोमौनसधर्मत्वादिति
२८ भावः विवक्षिताः लक्षिताः तत्पाठेतु पश्चात्कृत एवार्थः आदिपदेनाश्रुपरिशीलनादिपरि
ग्रहः वास्तवसमाधानमाह यद्वेति तस्य च मानसस्याप्यनुभावस्य ज्ञानमेव वृत्तिजन्यो
पस्थित्यात्मकमेव अनुभावके एतेन लाक्षणिकेनानुभावकमेवेति प्रत्युक्तं तद्धेति
ज्ञानं चेत्यर्थः वृत्तिजन्योपपस्थितेः स्मरणात्मकत्वेमानसत्वे प्रत्यभिज्ञानात्मकत्वे उ
द्दीपकत्वमिति भावः काव्यनाट्यसमर्पितविभावाद्यनुभवादिवरसत्वव्यापारेऽस्मन्नरी
तिमनुसृत्य चेदं इतरथानुमानसमेऽद्दीपकं चेति पश्चात्कृतमेव सम्यक् न च वृत्तिजन्यो
पस्थितिः प्रत्यभिज्ञानात्मिका न दृष्टचरीति शंकनीयं सोपमित्यादिवाक्यवृत्तिपदजन्य
पदार्थोपस्थितेः प्रत्यभिज्ञानात्मकत्वस्य सर्वजनीनत्वात् तथा नवरागसंधत्ते नववधूप्रियेव
इस्वभिरसो विरागं वै विलंग तरवसखापं नवदृति पदालोकादेवं हरिरिहतिपागेन विकल राम: २८

त्वदेवेंद्राधावपलनपनेघांतनरत्नं अभिज्ञसख्याः सखीप्रतिवचनं पूर्वं श्रीकृष्णावलो
कनसमयेयत्राधाकृतनेत्रयांतनर्तनंनरेते इमितिसंस्कारसंप्रयोगजन्यत्वात्स्वप्र
तिभासानसखीप्रतिपदेः प्रतिपाद्यस्यास्य तन्न्योपपद्यतिस्वरूपाप्रस्यमित्तेपमनु
भावंसंबंधिनीतिपुष्कपुत्पश्यामः उदाहरणं पद्येति अग्रेपुरःसमयप्रसमरःसकले
हग्रामः तस्यव्यापारः तद्धूनानुकूलपतैः क्रियावान्नस्य दाक्षायांतद्गु पदेशेगुरुःवा
सवजितमिद्धनादः तस्यपार्श्वेनिकटे विपक्षाणांशत्रूणांयेपक्षाः तेषांदमनंदलनंत
स्यक्रीडारबलीलाएवधनंयस्यसतथाएवणः अस्तीतिशेष सदास्वधनपरिशील
नवद्धियेत्तपरिशीलनेनएवणस्यमदेतिधनपदेनसूच्यते धूरइतिपारेसेरेवनद्धसनीए
वणइतिचव्यस्यते इत्थंइतिप्रकारेणसर्वतः चतुरस्रंयथातथासेवकतदोलेनंजल्पतिसति
विवदमानेसति विजिगीषोः कथायांतल्प इतिलक्षणानकयपतिसमनीतिवा संध्यासमीति

र.टी.
३६

निष्कात्मकं संध्यास्मरणं कुर्वतः श्रीरामस्य पः कुंभकः वायुधारणात्मकः तस्य पर्वणे इति
निमित्तसत्यस्यापवनानिमित्तपं क्रमः संख्यास्वरूपः पश्चाद्योगी चंद्रसकोपि नष्ट्वी॥
णः नन्विहत्तः स्तु एणाद्दिनिपातेनभयप्रस्तस्यार्थः उक्तं च योगसंग्रहे रविरणप्राशतामाहुस्तस्य
रूपिद्रोहरी कुंभपिताघ्राने: पश्चाद्योगीचंद्रेणरेचयेदिति तेन चरामस्यधैर्यानुभावेः
मित्रस्य ते श्रमिमेक्के ततेनचर्वापर्वीयोन्माद्वपराक्रमप्रभावाश्रमिव्यंजते इतर
यांकुंभकक्रमभंगेनाभिव्यक्तेनभयेनधैर्याभावाभिव्यंजनद्वारेणकातरतापामभिव्य
क्तापांगोपांघभावाद्विभिव्यक्तिः स्यात् इयाव्रीरानुभावोदाहरणं पर्यंतैति गोपाना
पारस्परंवचनं धातोनोऽत्रधकारणोस्तोमः समूहः तद्योतद्वृति पाथोधेर्वर्षतिस
तिक्रोडेऽग्रेके क्रोडः कोलेशानोक्रोडमंकरतिहेमकोषान्तस्तंगायोपन्यासस्कस्वी
पत्वातिशापव्यंतकरस्यमिप्रायः वस्कनः क्रोडैः शर्करैर्व्याकुलाद्दव्याकुलावस्तागोकु राम:
३६

लातिचनेषुचपादपाङ्कः स्वप्रहारेणोद्धानपादीनेदूनंईक्षुणंदर्शनंपंस्पसः तथाकेश
वः श्रीकृष्णः हस्तेदक्षिणेहस्तेनपत्तोपोमहीधरः गोवर्द्धनगिरिः तस्यच्युतिभिपाप
ततभपेनैवं अंगुलीपल्लवैः नवपल्लवपङ्कजकोमलांगुलीभिः स्वस्तेस्वबलिंतवेणुने
वटुरीकरोति उपेक्षते अथततनोरंगात्स्रस्तंपतितं अंशुकं उत्तरीयं पीतांबरेनहरति
नगरस्त्वाति अत्रभगवान्स्वेष्टंकार्यं उपेक्ष्य तेनदीनानांनिस्पभिव्यक्तेनवस्त्रनाहृपति
श्रापेरूपंवस्त्वभिव्यज्यते दानवीरानुभवोहाहारेण पश्यति विभ्रुतिपन्नसमात्म्यनंतर
स्वगृहेप्राप्तवंतंतुशिष्यंकौन्तेयंप्राहरवुरात्तोवचनेहेकौन्तेय अहोदास्यंनविधेहिप्राप्तिंप
स्तुदासीनोमाभव ममराजन्नेमतस्पात्रैचौस्पदृष्टामस्यात्रयोषामकरोद्दिनान्तिमितिवा
क्षशेषात् किमनेनदेयामितिसंचिंत्यगृहात्मकंहेविहायपल्यपद्ध्यायेपंचमो नगच्छ ना
न्यत्रगमनंकुरु किंतुभवंतंत्वांप्रातिएनतत्राखिलंएतदखिलप्रकारेणपावेप्राप्येपा

र॰टि॰ ५० मित्तणांस्मरणमात्रेस्मयंतोस्मांकुरुचेत्र यदिश्रहंतेनवशासोस्मिभवामि नाहिसर्वैवसम
श्रेववस्तुमनोभूमिःसंगस्यनोक्तवैवेतियदलज्जिताहंकुत्रस्यास्यामीतिचिंताभविनोद्दा
पीतिशयोधत्पने ननुयावत्प्रयोजनातिरिक्तप्रतिग्रहस्तोप्रतिमहध्यापध्विनंस्पादिस्या
तत्राह स्वर्णंचेति चेत्र यदि सुवर्णमात्रेगुरोर्दत्तेनोहीतव्याहस्तिरणास्तिनर्हिधनपत्ने
ःकुवेरात्तत्रानीयनीत्वासंपाद्यतेहीयतेभपरस्तानुभावानाह करेत्यादि इतोनोनिःका
शानं ओष्ठयोर्मुद्रीकरणं तालुद्राहः करेस्वेदः रोमांचेति आदिनामलमादिग्रहः भय
रसानुभावोदाहरणं यथेति गृहे गृहे गोपानां गोपीप्रतिवचनं न्यक्तोनिःश्वासप्रापः अ
स्त्राविपरीतः तरणावलाटः तराकवलोयस्मिन्नवदंनेतस्माद्दूरनाद्याकीर्णोविगलितः
फेनोद्गपोयस्मिन्नकर्मणियथाभवतितथा काकुःसाभिप्रायः व्याकुलोद्वारोरितथा
पिनेयोगाद्भर्धरावःअव्यक्तधनिःतेनस्फारीभवंतिलोचनानियस्यांक्रियायांयथाभवतित रम॰ ५०

तथा कोकुःसाभिप्रायःव्याकुलोद्वारोगनिष्ठापिपेनप्रसवलंतोपेग्धूपःतेवोमनन
नुपंस्यांक्रियापांपयाश्वासोऽभित्तिनिश्वासनरंगेन्दुत्रोव्याधितोऽधरोपस्यांक्रियापां
पयाभवतिनयाविस्तीर्णोमहतिभुजगस्याधास्युरस्यवक्रकुहरमुखविवरेकृमस्य
कृमसंबंधिन्योगाव:स्थिता:अधमसाम्यमितिशेष:अत्रगोनिर्षपारपो:तुभा
वा:तस्तुभाविभ्रोनसमातानितिष्ठएवभपरस:ससामग्रीकएवाभिव्यज्यतेइतिनप्राह्
वाच्यताहिदोष:वीभत्सानुभावानाह आननेति आननतनेत्रपोविघूर्णनं आमरणा
नासामुखपोर्वस्त्रेणच्छादनंतेनअभ्यक्तपारपतने:अज्ञातकुत्सिवादिष्यलेचूरणपन
तने:अभिनेप:तापनीप:सर्वांगसंहारेति सकलागानांसंकोचीकरणेत्यर्थ:आदि
नानासिकासंकोचनाद्यायोग्रास्या:उदाहरणं यथेति गोपीनांपरस्परवचनं मत्साह
भल्लाणलीलापांपषणेदाप्रतिस्वमुखेब्रह्मलोऽप्रदर्शनसमपेकपटहोःकपटेनमापपयाग

र॰टी गृहीतावतारस्यश्रीकृष्णस्यविकृतेविस्तीर्णाकृतेविस्तीर्णेवामुखकुहरेवदनमध्येदिनकरसं
पेसंवीक्ष्यदृष्ट्वालक्ष्मीःरमापयोराशावालक्ष्मीरितियशोदायामातुलेकहृत्सनामेतिप्रसिद्धंत्र
८१ जेहतारैत्यालेषांपललंमांसंतस्यकवलंतस्यभ्रांत्याश्रपरुकैःवक्षेमुखंपिदधेश्राच्छादि
तवतीअत्रमुखस्यवसनाच्छादनेनानुभावेनाभिव्यक्तेनजुगुप्सपावीभत्सरसानुभवश्राप्य
सपात्रसिद्धःसामाजिकानामिस्यवधेयं अद्भुतरसानुभावानाह स्पर्शाग्न्यादि उदत्रासःहर्षेन
निनचिन्नविकासःनयाचस्पर्शेनग्रहणेनउपासनेनउदत्रासेनेस्पर्थःहाहाकारैःहाहाइत्या
श्रूपंतस्तवकैर्हितवनेत्याद्यपैःसाधुवादैःसाधुसाधुइत्यादिवचनैःतस्यश्रद्भुतरसस्य श्रा
भिनयःप्रदर्शने निर्निमेषप्रेक्षणेति आदिनाशिरोधूननादिपरिग्रहःउदाहरणेपद्येति
श्रीकृष्णंप्रतिमात्पकीवचनं दोर्भ्यांअभ्याहत्याभ्यांरवदितेअरातीनांशात्रवाणांमंडलंसमूहे राम:
येनतंपारवंश्रतुलंनंदोन्सदृष्ट्वाश्रद्यापिअधुनापिमाकिंनानेत्रे नेत्रेषुसामान्येनपुंसके ८१

कमितिन्यायात् निमेषाः पक्ष्मपरिक्षेपाः नैवतावत्प्रति नैवं दर्पणे अत्रापि वैवर्ण्यनिर्निमे
षाएवनाकिनः स्थितोऽत्यनुभावएवव्याख्यातः रंगेप्रतीतिविश्रान्तिरितिनगुणीभावत्वा
क्षेपः इतिश्रीकविवागीशभट्टाचार्यवेणीदत्तशर्मणाविरचितायांरसतरंगिणीव्याख्यां
पारसिकरंजन्यांतृतीयस्तरंगः अथानंतरभावेनिरूपितेप्रतीतोवंधकीभूतायांआनंतरंभा
वत्तितामापानिहन्त्रोऽवधपवक्रमत्वरूपासरसंगस्यापारीरभावनिरूपणंप्रतिजानी
ते अथेति वपंनुप्रसंगस्येतिक्रमः आनंतरव्यभिचारिभावेनिरूपणोपेतस्यवकुविषय
तयानंतमनिरूप्याल्पविषयस्यसात्विकभावस्यस्वीकरोहन्यायेननिरूपणमितितु
वस्तुगतिः निरूप्यंतदृति वर्त्तमाननिरूपणविषयीभूताःइत्यर्थः शांकते अस्य स्तंभा
देः सकलेति सकलरसवृत्तित्वंव्यभिचारिभावत्वमितिभावः ननुसर्वापेक्षयाहंसुखीस
हन्तोस्मीत्यंतःकरणनिष्ठानुकूल्यतानिरूपितपारगतदुःखभावनानिष्ठानुकूलत्वस

र.गं. सत्त्वं स्वभिन्नदुःखभावनापासमुन्नतं सुखधारयास्वात्मविश्रान्तिकारिणंपतनः करणवृत्ति
रितिपावनतपद्वापारःशत्रुःतत्कृतंपदुःखंतस्यपाभावनासवैराग्यवर्तितीधारूपाक्रियानत्रि
४२ षुपरंतःकरणस्यास्यतानुकूलत्वंपरगतदुःखभावनातेनकाम्यवाञ्छितव्यापारावेशास्त
द्वैवसत्त्वंरस्यर्थेनिर्वेदस्यतास्यादिप्रंथासंगतिःस्यादित्यतोऽनुकूलप्राप्त्यर्थेशोकनेऽन
वेति वाच्यमित्यतेनान्वयः तदन्यत्वादिना अनुभावान्यत्वादिनाश्रपंभावःपरगतदुः
खभावनापोऽश्रष्टोवेवोत्पद्यतेइतिनिमाभावेननिर्वेदादीनोसात्विकत्वापत्त्यासामान्य
तोरसकालीनोत्पत्तिकत्वेनस्तंभादीनामष्टानामेवसात्विकभावत्वेनतत्कालीनोत्पत्ति
कत्वेसतितत्वेनकटाक्षादीनामपिसात्विकत्वंस्यादतस्तदन्यत्वादिनाविशेषणीयतापां
तदन्यत्वसतिरसकालीनोत्पत्तिकत्वंरसकालीनोत्पत्तिकत्वेसतितदन्यत्वंवेतिविनिगम
नाविरहेगालस्तगाद्यापत्तिःलक्षणवाक्येस्तंभादिग्रहणेनुलक्षणानांत्स्यप्रसंगःइदमेव रामः
४२

वप्राचीनमतेोपमर्दपरेनोच्यतइति सिद्धांतमाह अत्रेति जीवच्छरीरं जीवद्वतशरीरं स्था
पितइतिपद्यप्यनुभावास्तुतत्तत्पकरणसारूप्यः शारीरधर्मोभवितुमर्हतीति तथापिप्राणारो
एवपेधर्मास्तेसात्विकाइतिविवक्षणीयं तेननानुभावेष्वतिप्रसंगः धृतिप्रमोदादीनां
शृंगारानुभवानामांतरधर्मत्वादितिसंक्षेपः अस्येति स्तंभस्पेसप्ये: विभावाः व्यंजक
विभावाः उदाहरणं पद्यमिति सखीप्रतिसखीवचनं श्रोणीतितंबः पीनतरा अत्यंतपी
वरः तनुः देहः कृशतरा अतिकृशः वक्षोजस्पतटी वक्षोजयोः स्तः स्तनयोस्तटी प्रांत
देशः कुचयोः स्वरूपं वा भूमीधरान पर्वतानपीवराकठोरमांसलाहेमांतमेपानितकुटी
गृहेकुतः कथंगम्यतांगंतव्यं भारेणागंतुमशक्यत्वात् इत्युक्त्वाकदवानांकुं
जंतस्पतिकटेनिविडपश्यित्वामंदस्मितसमंदहास्यंपथास्यात्तथोगाविदं श्लोकसमस
स्पकुसकरादेकदासेनउदाहृतस्पष्टापस्सलदशासुदरदशानापिकपात्तभस्सिसेधीप

र॰टि॰ तेतिरोहितः अत्रैवंव्याजेनोत्कानिरोहितोपिस्तंभो विरुद्धलक्षणापाः भिव्यज्यते स्वेदं लक्षय
ति वपुषीति शरीरे इत्यर्थः नचभ्रमतनितप्रस्वेदे सात्विकभाववत्वापत्तिरितिवाच्यं प
५३ रस्परानुरागवत्वातिशायत्वेसतीतिविशेषणीयत्वात् अस्य स्वेदस्य उदाहरणं यथे
ति सख्यानायिकांप्रतिवचनं हेकांते हेरमणि नवकुचयोः प्रांतभागे स्वेदविंदवः प्र
स्वेदकणाः राजंते शोभंते नत्वोस्मिंस्ते दृष्यते हर्षप्राप्तवता मदनेन कामेन कुसुम
वृष्टयः कुसुमवर्षाः कृताइव कृताः किमुरोमांचलक्षणपति विकारेति समुत्थः समुत्पन्नः
उत्पादनेउद्गमः उदाहरणं यथेति अत्रापि सखीनायिकयोर्वचनं वकुलं वकुलपुष्पंन
स्यकेशपाशात् मध्यानेरोषेणनिर्पतः निर्गच्छंतोपि मधुकरास्तेषांकुतीतंभोजिगुंजारव
त्वां कुंजभमोस्मितेन मंदहासेन सुभगः सुंदरः एषनंदसुतः श्रीकृष्णः कपोलपालि
कयोः पुलकपतिपुलकितांकरोति नवसोदंपिसारावलोकनेन नंदसुतोः सात्विकभावोप राम:
५३

परोक्षोद्भूत इति भावः वस्तुतोयं नायकनिष्ठत्वेन वर्ण्यत्वात्मालिकाभास इति ध्येयं स्व
रभंगं लक्षयति गद्गद इत्येति रसावेशविवशावस्थाकालीनगद्गदत्वबोधकतायां अनु
कूलीभूतेत्यर्थः तेन भयजनितेन तस्मिन्नातिप्रसंगः पद्याभावत्वे सतीति सर्वलक्षणानां
त्रे निवेशनीयं तेन न रतिरिक्तप्रयोगे क्वचिदपि नातिप्रसंग इत्यवधेयं उदाहरणं
पप्येति सखीं प्रति सखीवचनं चेन्न कोपात् उक्तिः क्रियते कोपेन किंचिदुच्यते चेत्
अत्र नापि कोपविशेषः नोचेत्तस्येति भीतिः स्यादिति नात्मनेपदं चिंत्यं स्वाभेरस्यग्रा
क्तिः प्रकरणात् स्यात् न पाचकोपाभिव्यक्तिः स्यात्तत्र नायिकायाः धीरात्वमस्येतेति
रहस्यार्थः इति हेतोः परस्तु श्रीकृष्णस्य पुरः अपराधाभोनं त्राधापदकृत्योतिष्ठति भाव
त्वे सतीत्यस्य कृत्यमाह सत्यंतेति सूचकार्थसूचकः तत्र भावत्वाभावात् तस्य वेश्या
विशेषत्वस्वीकारे त्वरजन्यायाकंपेनातिव्याप्तिरिति भावः ननु पार्श्वस्यास्याव पवित्वधारि

र·टि· तत्वातत्करस्कंपेऽस्यास्तितिस्पतत्र्याह शरीरपदमिति मात्रपदमस्याबुपविवित्वष्यवच्छेदकं चेष्टा
५५ पाश्रक्रकरादावपिसत्वादितिभावः वस्तुतोऽभावोपवेपथोः संयोगिशात्वात्केवलकर
कपस्यैवासंगतेरितिनकोपिदोषइतितत्वं आलिंगनेति आदिनाउद्धृगपरिग्रहः उदा
हरणं पथेति सखीप्रतिसखीवचनं हेसखि त्वंकथय उरीजद्वयमहेतोः ममवक्षोज
हारस्यप्रथनार्थं एषः सांसाकृतः पशुपतिः श्रीकृष्णः चंपकानि चंपककुसमानिकंपं
चिन्वन्तु शकीकरोतु यत यस्मात् अस्य पशुपतेः करतलेकंपप्रभवति तस्माच्चंपका
वचयनयत्नाकपीतिभावः तथाच मन्मनिर्देव मम स्मृतिरेव नान्या मम सपत्नीजा
ता ममसौभाग्यदर्शनासहत्वरूपसम्भ्रमधर्मवत्वात् स्वयंचताल्पिकाप्रेमगर्विता तथा
चस्वप्रेमगोतिशापित्वसंतकेनापेत्तापकसात्त्विकभाववर्णनेकृतेमितिनाभासता राम:
दोषइतिरहस्यं विकारेति भावकृतप्रेमगर्विता तथाचस्वप्रेमगोतिशापित्वव्यंजकनापे ५५

नायकस्य सात्विकस्याश्रुवर्णनं कृतमिति नाभासता दोष इति रहस्यं विकारेति भावज
न चित्रविकार इत्यर्थः तस्मात् प्रभवत्युत्पत्र: प्रकृत इति निज इत्यर्थः अन्यथाभाव इति
वैपरीत्यभाव इत्यर्थः उदाहरणं पद्येति अभिन्नसख्योः परस्परं वचनं कुक्कुटे क्वाणं
ध्वनिं कुर्वति सति श्लिष्टयोः परस्परं गाढमालिंगितवतो र्दंपत्योः आननं मुखं दि
वाकरो रविः तस्य करैः किरणैः आक्रांतश्चासौ पद्मश्च तद्वत् कांति आरब्धा धनव
तस्मात्र कांतिपदं वैवर्ण्यात्मकमंद कांतिपरं प्रभातकालो व्यग्र्यः तस्मिन्वज्ञाते तत्सुखं
मगाभपादमपोमुखवैवर्ण्यमिति मोहमपक्रोधश्चीततापश्च माव्यपार इति वल्कनस्य
वल्कव्यंग्योदाहरणं जाग्रदीति विकारजनितं भावजनितं चित्तविकृतितनितं तेनतथा
काग्रमुत्पत्तिर्व्याप्तिरिति भावः उदाहरणं पद्येति स्वचित्तप्रतिराधिकाश्रुवचनं सख्या
संबोध्यस्यमने हे वित्त महंतःकरणं दुःखधारां दुःखसमूहं विसृज हगितिस्पतेत्यर्थेवो

र॰टि॰ भिकाऽवीपोतिभावः अत्र दुःखंपंदपूर्वानुरागजनितसंगमेसावाचकं अपंमुरारिः मुकुंदः उ
५५ पकंठं निकंठ उपागतः प्राप्यः इतिकथयतितु वकुंपस्मलेत्नुनयद्मलाः आपतेदीर्घेऽस्ति
त्तीपस्याक्तस्याभ्याराणपाञ्चक्षुणोः नेत्रयोः नत्संबंधी निश्चरक्क विह्वलश्च शीवक्षसितिप
ततिपताने वेस्तुपस्ताः भिव्यस्पते प्रलपलक्षणमाह शारीरत्वेसतीति शारीरधर्मत्वे
सतीत्यर्थः तस्यकृत्यमाह विशेषणादिति विशेषणत्वेनविवक्षणादित्यर्थः तेनशा
रीरत्वेसतिचेष्टानिरोधश्चेष्टानिरोधत्वेसतिशारीरत्वंचेतिविनिगमनाविरहासंभवः।
निद्रादाविति सुषुप्त्यादावित्यर्थः आदिनामूर्छापरिग्रहः निद्रादेर्मनोधर्मत्वात्राति
व्याप्तिरितिभावः ननुचेष्टारहितमनसोपिप्रलपत्वंस्यादित्यतआह तेनचेति प्रलप
स्यशारीरधर्मत्वेनहेतुनावेत्यर्थः अत्र लक्षणे मनस्यति निःस्पर्शत्वेसतिक्रियावत्व एमः
स्येवमनसोलक्षणत्वात् अतएवाक्रियापदंविहायचेष्टापदंनिरोधंप्रतियोगिनपारस्त्रं ५५

स्तरध्याक्षिप्यानिरोधकालेमनसोपिप्रलपत्वंस्यादितिभावः पश्चात्तुचेष्टापामनो
धमित्वात्तन्निरोधकप्रलपोमानसएवनशारीरइत्यसंभवइत्यतआह स्तम्भादयइति
तथाचचेष्टात्मनोधर्मइतिप्रलपस्यशारीरधर्मत्वमेवेतिनासंभवः अतएवमानसि
कक्रियानिरोधइवनिद्रादिरितिनातिव्याप्तिरितिभावः उक्तंचसाहित्यदर्पणे चेतः
संमीलनंनिद्राक्लमश्रममदादिजा जृंभाक्षिमीलनोच्छ्वासगात्रभंगादिकारणमि
ति प्रलपःसुखदुःखाभ्यांचेष्टानाशननिराकृतिरितितत्रैवनिद्राभिन्नत्वेनप्रलपःप्रति
पादितइतिनदोषः उदाहरणं पर्यंति सखीप्रतिसखीवचनं राधया वक्त्रं मुखं नोन्न
न नमितं लज्जयाननुधीकृतेनचक्षिरः धुनं साकूतंनकंपितं अंगं नोन्नव्यावर्तितं
गत्यभावनपरावर्तितं वासोपि वस्त्रमपि क्षिपितंभवत्समस्तनश्रोतस्तं स्वस्थानेनस्था
पितं वापुनः निषेधाक्षरं नेति नेति नोन निगदितं अपि पुनः विलोचनं समाहारेण

र.टि ५६ एकवचनमिति न्यायात् नेत्रयुगलं शोणं न विरचितं न तत्क्रीडितं किंतु केवलं क्रीडाक
पाटत्वात् क्रीडाकलचाकातरं परवशं चेतः निजमनः श्रीकृष्णस्य आननेमुखे व्यापा
रितं तदेकायतनपात्रत्वयुगणापतीकृतं मुखमेवैकायतनपात्रं यदनन्यस्थितेन लिपावनं
ननु चेतसो व्यापारस्य परनिपतस्य पदं न पोग्यत्वात् स्वराधानिष्ठः स व्यापारः कथम् आज्ञापयीति
चेत् सर्वांगचेष्टानिरोधस्यैवानुमापकत्वेन समाधिस्थमनोवत् परत्वापमप्यनुमीप
ते वस्तुतस्तु अत्रांतरंगसख्याः स्वसमीनिष्ठोऽनायदशथानानापस्यसत्वेकारोरसिकानुभ
वसिद्धः तर्कमते त्रिविधा लौकिकसंनिकर्षं एव मानसे संनिकर्षो रसिकमते स्वीक्रिय
ते तथाचोक्तं रसिकपिपासा मुखेनेत्रवचनमार्गैः प्रकटी भवति मानसिकपदार्थः स ए
व भावो वित्तैः स्वानुभवविषयीकृतो जपतीति अत्रेदमवधेयं सकलांगचेष्टायामनौ
धीनत्वात्मनसि लीनेन तस्या निरोधो वर्त्तनीयः सन्निधिः तथा च मनोधर्म एव प्रलयः स राम: ५६

सएवराधाकर्तृककृत्स्नानेनाधारकचेतसोव्यापारीकरणत्वेनाध्यवसितः तथाच
प्रदर्शितप्रलयलक्षणोव्यापारोत्वेसति। निर्विशेषणमसंभवबाधापकमेवनिद्रादावति
व्याप्तिरेवन नहिसामान्यतश्चेष्टानिरोधोनिद्रादिर्वाप्रलयोवाभवितुमर्हति येनैव।
लक्षणंसंकीर्येत किंतुपुरीतत्सरव्यांतरनाडीमित्रेवप्रमाणस्यरूपेणसः प्रवणापित्व
प्रलयः येनसत्त्वत्रासंबंधोनिर्दिष्टतिकन्नकाचलरजतावलयोरिवतयोर्महदंतरं अ
तएवस्वरूपमेवसात्विकभावानांसकीर्णोदाहरणंकृतं चात्रविस्मृतायथा भेदोचापि
दृशोर्जलंकुचतटेस्वेदः प्रकंपोधरेपांडुर्गंडतटं वपुः पुलकितंलीनंमनस्तिष्ठतिश्या
लस्यनयनाभ्रितेवरणायोः स्तंभः ममुत्तंभेननतकिरातपथेनितामधरणीपालोप
मालोकितइत्यत्रलीनंमनस्तिष्ठतीत्यनेनप्रलयस्यवप्रदर्शितत्वात्प्रलयोनशरीरधर्मः
किंतुमनोधर्मः तस्यशारीरधर्मत्वेवाशरीरधर्मसाहचर्यकथंनंतुनराज्ञातात्प्रिस्ति यतिपा

र०टी
४७

पासकत्वेनस्वीकुर्या सात्विकभावेति त्रिविधस्यरबोधस्येदरूपसात्विकभावेस्यर्थः सामा
नाधिकरण्यादर्शनात् उक्तंभानेनमुक्त्रसहितिपरेबोधस्तंभापारोकाधिकरणेपनवर्ण्य
त्वात् नचेति स्याद्दिस्यनेनान्वितं सात्तंभा भावानुभावइतिसामान्यनोभानुभावइत्यर्थ
:पक्षःसात्विकभावानुभावइत्यर्थः तस्यैवप्रकरणेनपदेमुपस्थितत्वात्स्मादितिनच
वाच्यमित्यत्रहेतुमाहसन्तीति भावत्वस्याऽनुभावत्वव्याप्यत्वादितिभावः तथा अ
नुभावत्वेसतिभावत्वस्य इष्टत्वात् अतएववीररसानुभावनिरूपणेउत्साहपरत्वेपु
लकादयोविवक्षिताइत्युक्तंप्राक् तेषां अंगाकृष्ट्यादीनां तस्य भावस्य एतेन एते
षांशरीरचेष्टात्वं नदेवदर्शयति अंगेत्यादि तंभापामंगाकृष्ट्यादिभेदंदर्शयति तंभा
वेति विकाराएवरसानुकूलचित्तविकाराएव नत्रिहत्नो धिन्नविकारनिहत्नो रोगदोषादि
कृतचित्तविकारजन्यस्तंभोपांनभावत्वंनानुभावत्वंनानुभावत्वंवाकिंतदोषत्वमेवेत्यवधे रस:
४७

यं उदाहरणं पद्यमिति पार्वतीसखीनां वचनं मानं आधाय ध्यात्वा हससि एकांते स्थिता
याः तिष्ठस्याः अचलात्मजायाः हेमाचलकन्यायाः जंभामानकृतशिवालिंगनाद्वि
लंबासहनक्षमतनितांतमां संभाव्य दृष्ट्वा स्मेरमुखः हसितमुखः महेशः महादेवः
अधुना केलिनिमानत्रिहृत्रिभिर्मर्दिष्यतीति महेशस्य हर्षातिशयो हास्येरवानाभिव्यम
तेकांगुलीभिः संहतांगुलिवादनैः चटुध्वनिं चटुवाध्वनिं कल्पयांचकार कृतवान्
छिकापतनं जृंभासजीवोत्क्षिप्तांगुलिध्वनिरित्यस्के: वक्तृतस्कनायिकानायकयो
: प्रथमानुरागोगितेषुगणितत्वादनुभाव एव तंभादिनेतुनवम: सात्त्विक भाव इतित
त्वं व्यभिचारिभावान्नेसस्वनिद्राकायमवतंभादिकमित्यपरे इति श्रीकविवागीशभ
ट्टाचार्यविरचितायां रसतरंगिणीव्याख्यायां रसिकरंजन्यां चतुर्थस्तरंगः नन्वत्यविष
यसात्त्विकभावस्यस्मरणोपेक्षनहेतयानिहूयतांसमाप्यवक्ष्यविषयव्यभिचारिभावनि

ए.टि. रूपणां प्रतिजानीते अथेति सात्विकभावनिरूपणानंतरमित्यर्थः निरूप्यंत इति तत्र
५८ भावनिरूपणाविषया व्यभिचारिभावा इत्यर्थः प्राचां संमतिमाह तत्र भरत इति व्यभि
चारिभावनिरूपणे भरतमुनिवचनं प्रमाणमित्यर्थः प्रयोगार्थमाह इतस्तत इति सम
म्यातमिलनत्वेन रसाभाववत्त्वमित्यर्थः देशेषु अधिकरणेषु संचारित्वं वर्त्तित्वं तथा
च तत्तद्रसाभाववद्वृत्तित्वं ननु यत्किंचिद्रसवद्वृत्तित्वेन तत्तद्रसाभाववद्वृत्तित्वासंभवा
दाह अनेकेति एकभिन्नेत्यर्थः तेन कस्यचिद्व्यभिचारिणो रसद्वयानिष्ठत्वेपि न क्षतिः
ननु व्यभिचारिणामनेकरससमानाधिकरणत्वेन रसाधिकरणत्वासंभवादिह व्याप्य
त्वमिति अनेकरससमानाधिकरणत्वं व्यभिचारित्वं अनेकत्वं चात्र एकभिन्नत्वं तथा
चैकरसमात्रसमानाधिकरणत्वाभावो व्यभिचारिणः सिद्धांत इति भावः तेषामपि रो
मांचादीनामपि तेषां रोपादादयश्च एते च निर्वेदादयश्च उपाधिभेदमादाय अवच्छे एम:
५८

दकमेदंतिनियामकंकृत्वा तथाचस्थायिभावतावच्छेदकं निर्वेदनिष्ठं रसपर्यंतस्यापि
त्वं व्यभिचारिभावतावच्छेदकंचतन्निष्ठमितत्त्वतोगामित्वमित्येवोपाधिद्वयंनियाम
कमितिभावः स्थायिमानमं स्थायिवत्त्वाकिंतीवनेनस्याकारं वंध्याद्दिकृतावत्तपायिस्था
यमानतसंभवादाह संसारीति संसारेऽसारएवकिंतत्स्मवेणानपेस्याकारकसंसारवि
ययकहेयत्वज्ञानेनिर्वेदरूस्यपर्थः तत्वज्ञानतन्यत्वाद्युपाधिविशिष्टस्यपृथानरसस्था॥
यित्वेकेपलस्यव्यभिचारित्वमितिविवेकः नेत्रेति पृष्ठ्यतमुव्यपं तस्पनिर्वेदरूस्पस
थेः आदिनाऽन्यविचारपरिग्रह विदेति करतलकपोलसंयोगेनखेदपुकाशनाभि
स्पर्शः आदिनाशिरोधूननपरिग्रहः उदाहरणं पथेति मित्रेपतिमित्रेवचेतं सोरणे
कृतिः तस्पर्यंटनेन तस्यामसंतापरिसरणे आमायं ध्रुवमंगंतु विदुषा पंडितानो वाय
पवादेकंतु अत्रवादपदेनविजिषुकथारूपतत्पपहरणंपोग्पं ननुतत्त्ववुभत्सुकथारूप

उ.मि. रूपवास्यहरणं तस्यतुतत्त्वहानोपापत्वेनोपादेयत्वात्तजल्पस्येवहेयत्वेन हेयवस्तुपरंप
५९ रापंगरणापितुंपोग्यत्वात्तविद्या चतुर्दशविद्याःपुराणान्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणमिश्रि
ताःवेदाश्यानांतिविद्यानांधर्मास्यवचतुर्दशोक्ताःअंगिनाःपठिताःमानध्वंसनहेत
वे मानानाशननिमित्तं तेन नाना धनाधीश्वराणां तानेधनिकाःपरिचिता आवमान
पूर्वकं तत्तद्धनाधीश्वराणां हेटीपिकालंधनेयपायस्थितमितिभावः सरोजवस्तुदृष्टनयनाः
कमलकांतनेत्राःपार्श्वेपोमुदेव विश्लेषाय विपाकदुःखमनुभवितुरुषपःकृताःसाकूत
मवलोकितःएतन्मोहसर्वकृतं परंतुकृतानेन कुबुद्धिनामपा प्रपागनगरे द्रुःस्वाहो
तिपूर्वकस्सकलकामनातनेकोनाराधपरणोनार्गाधिनसेवितःअन्नेरस्याकृते प्रपात्साविका
मिकमितिवाकान्सकलंकामनातनेकप्रपागेकामुकस्येव प्रहृत्यावत्तुःकामुकत्वप्रनी
त्यासम्पकूनिर्वेदोनप्रतीतिपथमवतरति तथाचहारस्यनगोरेदस्येववक्रपुत्रमिति ग्ला एम:
५९

निंलत्त्रपत्ति निर्वलत्वेनि बलाभावइत्यर्थः तस्यप्रतारोधर्मत्वादंतराधर्मत्वपालत्र
णमाह निस्सहत्वेनेति असत्पत्वमित्यर्थः विकुत्सात्मकआंतरधर्मैतिपावन हर्षोमा
वरूपपरे आरतीति इष्टोगइत्यर्थः रतीतिपारस्त्रप्रामाधिकः बलाभावेः सत्यपतापोवन
रतिर्दूषपते उद्वेगस्त्रजापते अवलेपारित्यापापासेत्येकपरं रमणजन्यापापासमर्थः।
अतएवभ्रमभावानाविहः तस्यसामान्यतआपासजन्यत्वात्ननुसर्वेषांविहापपत्तित्वेचस्ये
पमितिसर्वांगचेष्टानिरोधेत्वास्यग्लानिरत्रवक्तुंजायदृटोऽतिचेतनन कष्टकल्पनापत्तेः
स्वधादपइति आदिनावेमनस्यपरिग्रहः दगभ्रमादपइति आदिनाकंपादिपरिग्रहः
उदाहरणं पथेति सर्वांप्रतिसखीवचनेपुनरीत्सरणोपदेहेप्रियत्वंमांप्रतिपुनरीत्सरणंकु
र्विविति व्याहर्तुंवक्तुंकंठाद्बहिः निर्गतवाणीपोनतिसतनाः नमितमेता॥शेषः उर्वरितोपः आपल
षविधिः पर्वतेत्वनादिकंहृनंततः उर्वरितोपः आलिंगनविधिः पद्धापोषः जपपुक्षंचुवनादि।

र॰टि॰ नरः आश्लेषविधिः आलिंगनविधिरित्यर्थः श्लेष उपयुक्तेनत्रेपिचेतिहेमवाकात् तं विधा
५० तुं कर्त्तुं शीलेनाऽपि कोमलतनपालताव्यस्मारिणा तत्रैहंहत्तोत्रना न उत्रतीकृतं किंतु प्रातः
प्रभातसमये तल्पं शिष्यां अपास्य स्वकाहरोधश्री कृष्णे गच्छति सति चंद्रांशुः रवितस्यपः
चंद्रातपः धर्मविधयोपश्यितन्प्रचंडकिरणसमूहः तेन श्लिष्टः व्याप्तः अत एव क्लिष्टः क्ले
शं प्राप्तः कुरंगो मृगः तद्दृष्टिवन्नं गुएव आरुकृपासांतारश्चोदष्टपः दृशोर्जाताः स्थिरादृ
ष्टिपारेति निमेषप्रेक्षणेन हर्षेस्तपातिशापरूपाग्लानिरभिव्यज्यते शांकांतिरूपपत्ति उ
त्कटेति उत्कटैककोटिके स्यर्थः अनिष्टेति ममानिष्टं भावोत्स्याकारकत्तानविशेषेस्यर्थः
इष्टहानिरिति मेममेवं इष्टं नस्पात्सित्स्याकारकत्तानविशेषरित्यर्थः तथावोत्कटैककोटिका
निष्टेष्टहानिविचारः शंकेति लक्षणार्थः उत्कटकोटिके तिग्रहणात् ममानिष्टं न भावी नेष्टा
ममेवेष्टं स्यात्रवाहूस्याकारसंशयेनातिप्रसक्तिः अत्रशंकापो दुर्नयः दुष्टाचरण आदिना रम॰ ५०

नामहृष्टनं निर्द्रापरिग्रहः उद्दाहरणं पप्येति सखीप्रतिसखीवचनं ऐते गुरुजनमाग
हिणः खिन्नविलोचनाः चित्रस्थसर्वप्रस्पसन्नः पप्पंति स्खलाः उष्णाः त्रिकाप्रवरोषेषां
तेनारुणाः अस्मिन्निद्रावचनानिसरातेषां त्रिकाम्येन रागन्त्यंते इति भावः पोरः पुरवासि
नः क्रूरवचः परुषवचनाः निर्निमित्तेपराभिशापदापिन इति भावः किलक्षणाः प्रपंचप
शाः प्रपंचः परवंचन प्रपंचोविप्रलंभन इति हैमवाक्यात तन्निमित्तपशोयेषांतेनारशा
: अतिपरवंचनचतुरा इति पावत प्रपंचवपुस इतिपारे प्रपंचोविप्रलंभनंयेषुतेनारशाव
पुसः सत्वपः सत्वापोविप्रलंभनैककर्त्तार इति भावः श्वश्रूः पतिमाता चलुश्रवास
पिंता दृष्ट्वैवसर्वंज्ञात्वारुणानीति भावः किंस्यात कृते संकेते कांतेन मिलनंकथं स्यात
मिलितेवाकथंभविष्यति तस्माभावेव विरहतानेकिंस्यात कथं विरहोगोप्प इत्यनर्थं स्यानि
रुष्पवीजंकारणं अस्महृत वारंवारंस्वामनपनासुररतेत्रा संचिंत्यविचार्य उपायादर्शनेह

र॰टी
५१

हर्षरूपेण निश्वस्य निश्वासं कृत्वा वक्षोरुहि वक्षोजयुगलस्थले वसति किंशुकानां प
लासकुसमानां दाममालां न्यस्यति स्थापयति तापहरणेच्छयेति भावः पद्मास्तु रत
गोपनेपंनापिंका किंस्यात् सुरतप्रकाशो किं भविष्यतीति अनर्थबीजं विचार्य नख
क्षतगोपनार्थं पलासकुसमदामपरिधानं साक्षात्स्यात् अतएवेतरकुसममाला
न विवक्षितेति भावः इदं त्ववधेयं संचिंत्यपदार्थे विन्यस्यति पदार्थे पाट्यवहितपौ
र्वापर्येण सामानाधिकरण्यं प्रतीयते इति सर्वजनीनं तत्र विन्यस्यति पदार्थस्य कवि
न्यासानुकूलकृतिमत्वं तदन्वयि न्येवाव्यवहितपूर्वकालीनसंचिंतनकर्तृत्वस्य सं
चिंत्यपदार्थे स्यान्वयः तथा च अव्यवहितपूर्वकालीनसंचिंतनकर्त्रभिन्नापलाशकु
सुमदामकर्मकवक्षःस्थलाधिकरणकविन्यासानुकूलकृतिमती वापनपने निपुणा

एम॰
५१

ह्वबोधः कर्तृविशेष्यकबोधमते॥ क्रियाविशेष्यकबोधमते तु वस्तुतः स्थलाधिक
रणिकाप्रत्ययसकुसुमदशायकर्मिकाबामनयनाकर्तृकाविन्यासक्रियेत्येवं बुधा
कारेपि अव्यवहितपूर्वकालीनसंचिंतनकर्तृत्वस्य मुख्यविशेष्यस्यानिपदार्थे क्रिया
यां अन्वयोपपत्त्या एवं तान्वयः बामनयनाकर्तृकेति समस्तभोगैकदेशरूपत्वामनय
नापदार्थे समस्ततात्पर्यगमयेन तान्वयः स्वविशेषणे वृत्तिनिष्ठत्वस्याविशेषणतापो
गेनेति वास्तिकान विद्धिधान्वये तु वाक्यभेदापत्तिः अत एव मुक्त्वा देवदत्तो व्रजती
त्यादिस्थले अव्यवहितपूर्वकालिकभोजनकर्तृभिन्नो व्रजनानुकूलकृतिमान्देवद
त्त इत्याकारकशाब्दबोधो वैयाकरणैरपि स्वीकार्यः इत्यत्र यदि देवदत्तकर्तृकाव्रजनक्रि
येति मुख्यविशेष्यक्रियाविहायाव्यवहितपूर्वकालिकभोजनकर्तृत्वरूपविशेषणा
स्यनेकदेशे देवदत्ते अन्वयः विशेषणस्य विशेष्यान्वयित्वे सति सत्त्वस्वरूपत्वेन स्वरूपमं

र॰टि॰
५२

मंगापत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः अस्तपोलत्त्वपत्ति परेति परोत्कर्षस्यासहनं परस्यानिष्टं
भवतुइत्याकारकतन्नसाधनेच्छावेत्यर्थः तत्रतस्या अस्तपापा उदाहरणं पद्येति पा
र्वतीसरव्याद्रूपमुक्तिः मया प्रियपापापिनद्योवासोपत्रैतादृशोहरप्रियारसितुष्टारभा
नोप्यङ्गेदृस्यकापिअसापिकलापिवसति इतिअस्तपपवैवभवानीप्रतिभवनंगृहेगृ
हे प्रतिमधां पर्वातेविधुंतुदस्यमूर्त्तेराद्रूस्वरूपलिखतीति ननुवेलवतिहरशिरस्या
श्रितापाप्यद्रकलापाः भवान्याप्रतिभवनप्रतिपर्वतेलिखितापिराहुमूर्त्तिनोकि
मप्यनिष्टंकर्त्तुंसमर्थास्यातन्नत्याश्रयस्यवलवत्वेनाश्रितेननकोप्युपद्रवस्तुंधर्नकपादि
त्यापापारितिचेत् मैवं पत्नोहरशिरसिचंद्रकलादर्शनाभिन्यक्ताअस्तपपाभवान्यापुग्ध
भावोऽभिव्यज्यतेतेनकोपिदोषः वस्तुतस्तुप्रतिभवनंप्रतिपर्वतेविधुंतुदमूर्त्ति।
लिखनेनमुख्यतयाभवान्यामुग्धभावस्यैवाभिव्यज्यतेतेनत्रचास्तपापा अगतयाप्रते। एम॰
५२

तोस्यानास्वरूपाध्ययनंनभवानी।विषयालंबनापोकविरतोगुणीभूतत्वाच्च एवमीर्ष्यायाअपिर
सिमपावासोनलक्ष्यः इयंचतुष्कलावसतोऽतिमुख्यतयाऽस्यपेक्षाभिव्यक्तेरुत्तरार्द्धेन
हेतुभावेनाभिव्यक्तेनक्रोधेनविवेकविस्मयस्याप्रतिभवनंप्रतिपद्वेतेविधुंतरमान्नेलि
लिखनेनदोषापेत्यपरे मदंलक्षयति हर्षेतिप्रसन्नताव्यापादेनसोविकासोवधैर्यत्यर्थः
यद्वाइष्टप्राप्तीत्यनुभवसिद्धोहर्षत्वरूपोजातिविशेषस्तद्वानहर्षइत्यर्थः।अखेदोपा
धिरूपस्तद्वान्वेत्यपरे।उत्कर्षलक्षपवि दुःखेति दुःखाविषयकइत्यर्थः।तत्र मदे तत्र
हर्षे त्वलिति जातिविशेषइति उत्कर्षत्वमित्यर्थः।तत्रहर्षे अत्रमदेच स्वरूपभेदात ह
र्षत्वोत्कर्षत्वस्वरूपाभेदात यद्वामनःप्रसादत्वमनोमोहत्वरूपोपाधिभेदात तत्रहर्षे
अत्रमदे तेःपूर्वोक्ताःधीरादिवीरसंचारिणामदइत्यर्थः।अनुभावकाइतिशेषः।सामान्ये
व वीरादीसंचारिणामदेवअनुभावकाइतिशेषः उदाहरणं यथेति प्रधुपकवीनांपरस्य

र.टी रस्तुक्तिरिपं अस्यो रसना रसनेंद्रियं स्वयं मधुमधौ रसयति आस्वादयति अस्माकमितरेंद्रि
याणां जनुः जन्मानर्थकं व्यर्थं इति हेतोः तत्र मधुनि समस्तं रसनातिरिक्तं सकलेंद्रियं प्रति
५३ विंबस्य मधुमध्यपतितनत्रापापाः मिषेणव्याजेन मज्जति पतति तेनेंद्रियाणां सर्वांगीणा
स्वादस्तेन च नयनघ्राणेन वच स्वलनं गतिश्चेति स्पंसंमोहरूपानिद्राचाभिव्यते अमलक
पति आपासेति सर्वांगकरणककार्पाक्षमतानुकूलपराभवश्चेष्टानाशः इत्यर्थः पराभव
स्तिरस्कारे नाशे चेति हेमकोशात् तस्येति भ्रमस्येत्यर्थः इत्यर्थे परस्परं स्मरणार्थ गास्यारप
इति आदिना आलिंगनादिपरिग्रहः विभावाइति पूर्वेणान्वयः स्वेदादयः आदिना सेमांचादि
परिग्रहः उदाहरणं पथेति लक्ष्मणं प्रतिस्तु मंत्रेवाक्यं परस्परंवेनवाभिनां वचनं वास्तैर्मस्मि
हुः रामचंद्रः सह सार्द्धं निर्गतापाः चलितापाः स्वेदांबुभिः प्रस्वेदजलकणैः सम्यकसिक्ते आर्द्री राम:
कृते पयोधरे कुचे ह्रपेपस्यास्तथाभूतापाः मिथिलादेशाइतिलक्षणपा मैथिलो जनकः कलिंगापु ५३

ध्वनीतिवत् तस्यामनायापा पुष्पाः सीतायाः अग्रे षानभ्रमानैरपांगपातैः सकटाक्षवीक्षि
तैः प्रिपुल्लीच कारः दूरी वकारः अत्र पद्यस्य भ्रमस्य वाच्यतया भावाद्ध्वनिविलोपप्रसंगः अत
था रामालंबनायाः सीतारतेोभ्रमस्यांगतया गुणीभूतव्यंग्यताप्रसंगश्च तथापि रा केरा।
सा दूसीतानिर्गमनविभाव्रितः प्रस्वेदजलकणैरनुभावितः इति विभावानुभावाभिव्यक्त्यः भ्र
मः भ्रमपदेनानुकरणविषयीक्रियत इति प्रथमदोषः द्वितीये रामालंबनायाः सीतारतेोभ्र
मोनांगतया प्रतीयते सहगमनाभावेपि भ्रमप्रतीतिप्रसंगात् किंतु रामविषयकरसुत्क
षेण सहगमने त्वेरानिश्चयेन ज्ञानोत्पत्तया मुख्य एव भ्रमः प्रतीयत इति तत्काविन्द इति:
आलस्यलक्ष्यपृच्छति उत्थानेति देहस्योर्द्ध्वकाष्ठासंयोगीकरणमित्यर्थः अत्रोत्थानं तु योग्यतापी
स्यपि विवक्षणीयं तेन पर्यगे न व्यभिचारः वस्तुतस्तु सर्वे द्विपदो यत्स्यमुत्थानपदेन लक्ष्यते ग
भोरूप इति आदिनाभारधारणादिपरिग्रहः भ्रमकार्ये चेदं अत एव भ्रमानंतरमुद्देशोस्य

र·टी
५५

तिनसांकर्ये क्रियाकर्तन्यं क्रियाऽक्षमत्वं तदास्पदत्वादिना नेत्रमुद्रणादिपरिग्रहः उदाह
रणं पश्येति पार्वती सखीनां परस्परमुक्तिरियं गिरेः सुता पार्वती स्तनतटोपरिष्ठं स्तनयोः कु
चपोहारलतां हरंतं गच्छंतं हंसं सदाशिवं करेणारोद्धुं प्रतिबद्धुं तां वत प्रथमं निश्चयेन वा तस्यप्रा
क तस्य समर्थावभूव कुतः स्याः कातरतायां हेतुमंतं विशेषणमाह गर्भवतीति तज्जनितखेदाद
लस्यमिति भावः किंतु विहस्य हसित्वा दृगंचलं दृग्भंगी कातरयां चकार कातरभावं प्रापितेति
भावः दैन्यं लक्षयति दुरवस्थेति विपत्तिजन्यस्येह मंस्या विशेषस्य पर्यः तन्वेनादृगचस्यास्सचित्तं
दैन्यं ननु तदेवेत्यत आह दुःखेति अतिरेकः आधिक्यं मतां तमाह अनौज्ज्वल्यं अप्रकाशाल्यं
तद्रूपयति तदसारिति वह्निर्विषयत्वेन शरीरत्वेन पथ्याकृतेवास्य विषयस्यानुभावकत्वेच
रस्योपितत्प्रसंगः स्यात् तेरनुभावकत्वात् दैन्यानुभावकत्वात् अस्य दैन्यस्य आदिनाऽऽ
धिपरिग्रहः अनुभावाइति आदिनाऽनौज्ज्वल्यपरिग्रहः एवं मनसो म्लानाचस्याचेतनदाऽऽन्यमे रामः

५५

भवेत्यवधेयं उदाहरणं पद्येतिनातवरणाकृतं सर्वा प्रतिसर्वाक्यं अंसे स्कंधे कुंतलमा
लिका कवरीभारः स्तनतटे स्तनयोः प्रांतभागे नेत्रांभसा नेत्राश्रूणां निम्नगा नदी तेः आश्रु
णां वकृताधनने माघनसूदीमन्मथः कंदर्पः स एव कुंजरः पक्षे माधुनूचासोमन्मथ
कुंजरश्चेति समासः सविशेषणानां द्वन्द्विनेर्हन्तस्य विशेषणापायोगेनेति वार्त्तिकात
सचासाविंद्रश्च पक्षे कुंजराणामिंद्रः कुंजरेंद्रः मन्मथ एव कुंजरेंद्रः माधुनवासोम
न्मथकुंजरेंद्रश्चेति तत्पुरुषगर्भः कर्मधारयः वार्त्तिकं तु अधिकरणात्पुरुषादिस्य
लेवरितार्थे सद्धस्य रातृमातंगेत्युदाहरणात् व स्कंतस्कंपदार्थः परार्थे नैवान्वेति नत्वे
कदेशेद्रस्यापि पर एव वार्त्तिकस्येत्युत्सर्ग एवापि तेन क्वचिदेकदेशान्वयस्वीकारेपि नत्व
त्रिः ननु विशेषणानां विशेष्येणावकृत्वमिति सूत्रे विशेषणं समस्यते इत्येतावनैव समास
वलादेवाधिविशेष्यपहणे सिद्धेः न्यतरपदस्यैवपर्यापत्यविशेषणतावच्छेदकविशेष्यता

र॰दी नावच्छेदकयोर्व्यभिचारे एव कर्मधारय इति ज्ञापयते तत्कथं माधनमनन्यथेत्यादौ कर्मधार
५५ यः परस्परव्यभिचाराभावात् विशेष्यतावच्छेदकस्य मनन्यथात्वस्याभाववव्तिमत्त्वे माध
त्वस्य सत्त्वेपि माधत्वाभाववव्तिमनन्यथात्वस्याभावात् सर्वेषां माधत्रैवमनन्यथः प्रभव
ति अन्यथा तत्कार्यस्य देहाननुसंधानस्य प्रनोरमतावस्थायामसंभवापत्तेः अत्र केचि
त् ज्ञापकबलाद्विशेष्यतावच्छेदकव्यभिचार एव कर्मधारयाभिधानात् नचैवं तन्त्रकसर्प
इत्यादावपि स्यात् तत्रेवकृत्वग्रहणेनैव समासनिषेधात् अन्तरावद्वृत्तिकारैरपि हस्तः पिं
गुपेत्येव प्रत्युदाहरणात् नच विशेषणस्य पूर्वनिपातविधायकसूत्रेणैव तादृशप्रयो
गवारणे विशेष्येणावकृत्वमिति सूत्रे अन्यतरपदवैयर्थ्यं तदवस्थमिति वाच्यं विशेषणवि
शेष्यभावस्य कामचारत्वेन हस्तपरस्यापि विशेषणत्वसंभावात् नचैवं विशेषणाभावस्य
कामचारत्वे उत्पलनीलमिति प्रयोगापत्तिः नादृशप्रयोगे उत्पलस्य विशेषणत्वावस्था एम॰ः
५५

पांप्रामाणिकैरिष्टापत्तेः स्वीकारात अत एव चंद्रमुखमुखचंद्रपदयोः साधुत्वं प्रत्युतलोक
प्रसिद्धमेवविशेषणानद्वाचकपदमेवसत्त्वेविशेषणपदमिति लोकपरस्यपावदेशोधिक
त्पयासात केचित्तु विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेनैवविशेषण
त्वादुत्पलनीलनीलोत्पलयोरपिसाधुत्वं नचैवंहस्तान्निंभुपादिप्रयोगस्यापिविशेषण
पूर्वनिपातेनैववारणेसत्त्वेऽन्यतरपदस्यैवपूर्वमितिवाच्यंएवंकुलमहणेनैवक्वचित्त्रिस्यसमा
सः कृष्णसर्पत्योहितशालिः क्वचित्र रामोजामदग्न्यः व्यासः पाराशर्यइत्याद्यनिष्टप्रयोग
वारणाय इष्टत्वादित्याहुः पृष्ठोक्तं शाहकौस्तुभे इउपसर्जनमितिनावहृद्यर्थेसंहेतेत्युक्तं अप
धानमुपसर्जनमितितरिहनानिपुणपादयोःसन्निपातेगुणानांविशेषणानांतस्यइत्यप
रिक्षेरहारेवक्रियानिर्वेनैकलाताश्रोतव्यवहारात्प्येवंचैवनैगमालंभेनेतिचोरनापाम
तच्छागानांलामेकृष्णच्छागआलभ्यतेनतुभ्वेनमपिपक्षंतराक्रियापाजात्योरप्युपनिपातएव

९.टी वमेवतेननीलोत्पलंपाचकब्राह्मणइतिव्यवस्थितएव यत्रनुगुणप्राधान्ययोःक्रियाशब्दयो
५६ र्गुणक्रियाशब्दयोर्वासंन्निपातस्तत्रानियमएवखञ्जकुब्जःकुब्जखञ्जःपाचकपाचके
ःपाचकखञ्जइति शिंशपावृक्षइत्यत्रतुशिंशपात्वस्यव्याप्यत्वाद्वृक्षत्वस्यव्यापकत्वा
द्विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थास्पष्टैवेति तदसत यत्रासाक्रियान्वयितत्प्रधानं परस्प
रंपरक्रियान्वयितत्प्रधाने एतावतैवश्रोतव्यवहारनिर्वाहेविशेषणविशेष्यभाव
कामचारस्यदुर्वारत्वात नीलोत्पलंतिष्ठति उत्पलनीलंतिष्ठतीत्यादौसामान्यक्रियान्व
यित्वस्यकदाचिन्नीलेकदाचिदुत्पलेसंभवाद्विशेषणविशेष्यभावस्यकामचारादुत्पलनी
लंनीलोत्पलमितिप्रयोगःसाधुरेवएवंपाचकब्राह्मणइत्यादिदृष्टव्यं यद्वोक्तंशिंशपात्व
स्यवृक्षत्वव्याप्यत्वेनैकत्वाच्छिंशपाविशेषणमेवेतितदपिन विशेषणविशेष्यभावस्यकामेवा
रत्वेनव्यवस्थायोगात अन्यथाप्रमेयःपदार्थइत्यत्रविशेषणविशेष्यभावाभावापत्तेरि राम
५६

रितिदिक् तथा च माघ नवासौ कुंजरेंद्रश्चेति स्तूपपधने समासः तस्य दर्शनमात्रेण दंताये
मनःविलेपः किंचाम्यत्किंवाच्यं विरहानलेन वियोगाग्निना संरक्षोन्मुखीकरणार्थं के
दंदह्यमानेन अधिकत्वात्पमानेन वपुःकलेवरं सततं तोऽस्तु तनुसंबंधि चेन तत्संवेभवदुपांतु
गंडः कपोलः पांडुरकेतवेन पानतामिषेणा फेनोच्चयं फेनस्य हेमं चनिस्यन्नति गंडेऽति
पारेतुवपुः कर्तृकं कपोलाधारकं फेन पुंजमावनं बोध्यं वस्तुतस्तु गंडइतिसत्यम्यंत
एव साधु तं प्रथमांतः गंडस्य फेनोच्चयमोचने निमित्ताभावात् वपुषस्तु तप्या च्चने संद
ह्यमानत्वस्यैव निमित्तस्य कल्पना अनलएवापावका निप्रज्वलितमूर्धं फेनोच्चयमुंचतीत्य
वधेयं नतु ग्लानिनिरैन्यपानेन वैलक्षण्यं नच विभावानुभावभेदाभ्देदः ग्लानिभावे रत्यापात
तप्तस्तु धार्ष्ट्यपो विभावाः अंग शोथिल्यं दृश्यम मरणारयोनुभावाः दैन्यभावे विरह दारिद्र्यादयो
विभावाःकाय क्लेशः स्तुस्मीडा दयोनुभावा इति वाच्यं दैन्यभावे स्यासादीनामंगशैथिल्या

र.टी त्यादीनां चोभयेर्बाधकाभावादिति चेत्तन्मैवं अपरैरपि विशेषोऽध्यवसायकर इति न्यायात्
दैन्यस्य विरहजन्यत्वेन रत्यायासजन्यत्वाभावात् निर्बलतास्वरूपग्लानिं दुःखस्यास्वरूप
५७ दैन्ययोः स्वरूपभेदाद्विभेदः स्फुटः अत एव साहित्यदर्पणे रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपा
सादिसंभवः ग्लानिर्निःप्राणताकंपकार्श्यानुत्साहतादिकृत् दौर्गत्याद्यैरनोजस्यं दैन्यं मलिन
तादिकृदिति ग्लानिदैन्ययोः स्पष्टं भेदो वर्णित इत्यास्तां तावत् चिंतां लक्षयति चिंतेति चित्तै
काग्रता एकस्मिन्विषये चित्तस्य प्रवणतापितत्वं इष्टेति प्रभृतिपदेन इष्टप्राप्त्युपायपरिग्रह
:प्रमेयं कथं स्यादिति तत्प्राप्त्युपायचिंतादर्शनात् अनुभावानाह आदिनाऽधोगमनादि
परिग्रहः उदाहरणमवतारयति पार्वतीप्रति सख्या उक्तिरियं हे शैलराजतनये पर्वतराजपुत्रि गौरि
किं नाम निश्चयेन शंभुं ध्यायसि शंभुविषयकध्यानवती भवसि वयं जानीमहे तातमेकाग्रि
:त्वं तमेव ध्यायसीति कथं ज्ञातमित्याकांक्षायामाह नखैरेवेति शंभोरेवेत्यर्थः अभिलिखन्त एम:
५७

तपाग्निवनेत्राग्नेरिवितनोर्देहेतापः हृदौहः समुन्मीलति समुल्लंभते नवतनोहरनेत्राग्निजन्य
एवापं हाह इतिमन्येऽहं तएवा त्तोगानेपनयोरश्रुमिषेण वहिर्गंगातरंगावलिर्गच्छति निस्स
रति पंरदिश्नः सकलांगपांडुतापः कर्पूरेण आर्त्तेने चंद्रकलिकाकांतिः हरशिरसि स्थि
तचंद्रकलापाः कांतिः रूपं समुल्लंभते वहिर्भासते अत्र हरनेत्राग्निजन्यत्वेनोत्प्रेक्षितेन
तापेनानुभावना पोभिव्यज्यते तेननानुभावस्य प्राइवाच्यतादोषः नोहंलस्वपतिः वेचि
त्यमिति कंपेति कर्णेप्याकलेप्यानतुसंधानमित्यर्थः तस्यविभावानाह भीतेति भीतेः
भयस्य आवेगः आसमंतात्प्रसारः भयपस्त्याप्रोपमाणात्वमिति पावत् अनुचिंतनन उत्कं
ठंभवचिंता आरिनानतेनतारनोरिपरिग्रहः अनुभावानाह लंभइति लब्धतपोगस्याव
स्थितिरित्यर्थः आरिनातापमूर्च्छेनारिपरिग्रहः एतस्मात् मलग्रस्थग्रहीतपरिग्रहः उदाह
रणं पयेति अंतः मध्ये स्मेरा प्रफुल्लीवा सौसुवर्णकेतकिच्छदनस्याः दलद्रोणपः दलानितेषां

र०टी० वांघुलिसत्तस्याद्दोहिरतांतिरस्कारिणीकेतहेंकरदलेतिपारेअंत: मध्येस्मेरणिणप्रफुल्लानिव
नाभिकेतकरदलानिवतेषांद्वारणामध्यभागस्यपर्यः अथवाअंत: हृदयेस्मेरणविकासभाव
५८ प्राप्तेतिविशेष्यलक्ष्मीपरेनैवसहान्वय: सम्यगुधतउदयंप्राप्नोप: इंदु: चंद्र: तदुदयदर्शनेपस्यास्त्वां
हीहांवुधे: दुग्धाधेस्थितोप्रकटांलक्ष्मीरमांवोस्मपांभुशिव: स्तंभप्राप्तेराकुल: स्तब्धांग: स
ब्याकुलोतात: अत्रस्तंभशब्देनरितिस्तंभाधिकंविवाक्षितंतनतुशान्तस्तंभाइतिवेपथ्वोतत्तचम
त्वार्थबाध: अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेरंगीकारात् शान्तमाद्य: इंदु: कन्नेखेकार्पेम्हानीटि
पातीपस्येतितथाज्ञात: सत्तसोपिस्मएवअतानेभुजंगस्यवासुके: अमतमंथनार्थंगहीत
स्यपाशपतत्तंपाशाकारंतस्याबंधनरूपेनताद्दशास्त्रिलोकीपतिरिंद्रोज्ञात: पद्मासोपिसर्वामे
रेषुमुख्यत्वेनप्रसिद्धवरणेविष्णुरपिरमेपावरणीयत्वेनपूर्वानुरागविषयीभूतत्वेनप्रसिद्धोवा राम:
त्रिलोकीपति: लोकेश्वर: त्रिलोकीतिस्त्रीलिंगनिर्देशास्त्रिलोकस्थितततरुणीनांपतिर्भवन ५८

तपोग्पत्तावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपंभगवानित्यर्थ अंतकः तथा च त्रिलोक्या वरस्त्वं त्रिलोकस्य
रमापास्वपतिर्वेरणीयपरोदेवस्तत्र किं वाच्यमित्यर्थः स्यापपर्यौ अंतकः त्वं भगवान त्तात भुजं
गपाशपतनंपेनतादृशोज्ञानः रमासौंदर्यमग्नमानसेनभगवता मोहोइके नरमापतिर्वा
रूनविवाहनिमित्तभुजंगपाशपतनंपेनतादृशोज्ञानः रमासौंदर्यमग्नमानसेनभग
वता मोहोइकै रूपश्राचारेन ज्ञातः इति भावः नागपाशइतिविवाहेवरस्याचारोलोकाना
प्रसिद्धः अज्ञानभुजंगपाशपतनं इतिपाठेतुअज्ञानात्मभुजंगपाशेपतनंयस्ये सज्ञान
कार्पासस्यावर्णीकृतः इत्यर्थोपिपथाकथंचिद्व्याख्येयः स्मृतिलं सपति संस्कारेति भावना
ख्यासंस्कार इत्यर्थः अत एवास्मत्तत्तिरनुभवतन्योहानतन्योवा स्मृतिजनकतावच्छेदकज्ञाति
मानतित्यस्य एवंनिताकिंका संस्कारध्वंसेः तिव्याप्तिवारणायज्ञानपदं अतएवोक्तं भट्टा
चार्यैः तस्य क्वचित्समानप्रकारकस्मृतिः क्वचिद्विरोधिज्ञानं क्वचिन्मदः क्वचिन्नाशुः एवं का

रा॰ही॰
५६

कालश्चनाशकः तस्यात्ममनःसंयोगेः समवायिकारणं एवाप्यात्मादरप्रत्यायाप्याद
रनारउत्पद्यते सादृश्यदर्शनादृष्टचिंताद्यन्यतमसहकृतः स्मृतिहेतुः नचात्मो द्विपसंस्का
रे मानाभावः स्मृतिस्त्वनुभवध्वंसव्यापारकानुभवादेवोत्पद्यत इति वाच्यं अनुभवस्यका
रणीभूताभावप्रतियोगित्वेन स्मृतिप्रतिबंधकत्वापत्तेरिति प्रांचः अपरे तु कारणीभूता
भावप्रतियोगित्वेन प्रतिबंधकत्वं दंडाभावस्य कारणीभूतस्याभावात्मकात्दंडप्रतियोगि
त्वेन घटप्रतिबंधकत्वापत्तेः किंतु दंडत्वेन यत्र कारणत्वं तत्र तस्य प्रतिबंधकत्वं दंडाभावाभा
वत्वेन तु घटकारणता गौरवात् दंडप्रागभावध्वंसादिष्वपि घटापत्तेश्च किंतु दंडत्वेन एवंच
स्मृतौ नानुभवाभावत्वेन हेतुता अनुभवात्यंताभावेनापि स्मरणापत्तेः किंतु ध्वंसत्वेनेति
नानुभवस्य प्रतिबंधकत्वं नचानुभवध्वंसस्य कारणत्वे सर्वदा स्मरणापत्तिः उद्बोधकस्य
फलैकोन्नेयत्वेन तावापि समानत्वात् नचयत्रएणधिकापादृश्यादारदर्शने सतिश्रो हैकस्य राम:
५६

स्पर्शावारं स्मरणं तत्र राधिकाज्ञानत्वेनैव श्रीकृष्णस्मरणे कारणताकल्पने लाघवं पश्चा
त्श्रीकृष्णज्ञाने सति न राधिकास्मरणं तत्र श्रीकृष्णस्मरणादिज्ञानस्य संस्कारस्य नाशा
त्स्मृतिः भवन्मते स्पर्शाराधिकाज्ञानानां स्पर्शस्तु श्रीकृष्णस्मरणे पुनरुद्बोधकत्वेन हेतुत्वे
स्पर्शाकार्यकारणाभावकल्पने गौरवमिति वाच्यं एतावतास्थलविशेषे संस्कारसिद्धावा
पि सर्वत्र तस्यासिद्धेः किंच संस्कारस्य स्वध्वंसे संस्कारेऽनुभवस्य संस्कारनाशेऽस्य नैश्चका
रणत्वस्य च संस्कारं प्रति संस्कारस्य प्रतिबंधकतापाक्रमणं न संस्काराद्देश्यकल्पनापेक्ष
पा राधिकाज्ञाने चैव श्रीकृष्णस्मरणजनकतावच्छेदकधर्मस्यैकल्पनापा उचितपादित्या
त्तां नावत प्रत्यभिज्ञायाः पृथग्भावत्वमाशंका निराकरोति प्रत्यभिज्ञेति सोयमुक्तं ज्ञानमि
त्यर्थः स्मरणेति स श्रीकृष्णस्साक्षात्कारकज्ञानमित्यर्थः अत्रेदं चिंत्यं संस्कारजन्यत्वेन स्मरणस्या
पि च संग्रहः न प्रत्यभिज्ञायाः तत्रांशमात्रे संस्कारजन्यत्वस्यापरिहीणत्वात् तत्रोपाक्रमस्य

१.रि स्वसाक्षात्कारस्यैव चमत्कसाधापकत्वात् यथा मत्कृतोदाहरणं सम्यक्स्मृतोपि रहसि
६० प्रविभावितोपि प्राणेश्वरो न हरति तापं हरो विभव प्रातः स्वविश्वसुखसागरेनागरोयं संदृष्ट ए
व हृदयं विधिरीकरोति अत्र स्मरणापेक्षया तस्य प्रत्यक्षतं फलवैलक्षण्यमिति पृथगन्या
वत्वमेव वक्तुमर्हेम तथा च संस्कारजन्यत्वेन तदुपसंग्रहे न विविदामहे किंतु प्रत्यभिज्ञाया
पृथग्भावत्वाभावश्चान्यत्र विस्तरः संस्कारेति आदिना संबंधिदर्शनादेः परिग्रहः अनु
भावादीति आदिनोद्भावलोकनादयो ग्राह्याः प्रत्यभिज्ञेति प्रत्यभिज्ञोदाहरणमित्यर्थः का
लिंदीसरसरति यमुनासरोवरादित्यर्थः हमेस समागत्य नभसः मार्गात् स्यैक्रोडे समीपे प
तच्चक्रद्वंद्वं चक्रवाकमिथुनं परिक्रोडति खेलति नदिं सुधाकरकलाचंद्रकला आक्रम्यक
मित्वा तत्परो भ्रांतिलेखेति पावतविस्फूर्जतिशोभते अथवा कालिंदीसरसः समेत्य तत्तीरसमा रम॰
गत्य पतत् चक्रवाकमिथुनं परिक्रीडति नदिं नभसः क्रोडेगगनसमीपवर्त्तिनी सुधाकर ६०

कलाऽऽक्रम्यशोभाक्रमणं कलाविस्फुरंतेति कलिंघाऽनभः साम्यंतीत्स्यत तत्सामीपथ्यसाम्यं
चक्रपुग्गलस्य चंद्रकलासाम्यमभिस्याशयः चंद्रोऽपि स्मरः कामः तस्य चापं धनुः तस्य चापले
चपलतातत्र चमत्कारं तद्दीनिमवलंबते तेनार्द्धेचंद्रेस्यास्तगमनसमयोऽभिव्यज्यते ते
नप्रातःकालोऽभिव्यक्तोभवतीति तेन पथ्यात्रौ विपुक्तस्य चक्रवाकपुग्गलस्य परस्पा
रागस्य मिलापः तस्याकरंवकुंतेक तत्संकेतेनश्वाकृत्स्नेन प्रातर्थनापि मिलापोभवि
ष्यतीति हाद्वौ मिप्रायेणाराधापाः करंवकुंतपरिभ्रमणमाह तस्यादिशिति तस्यादि
ति तस्माद्धेतोरित्यर्थः सैव पूर्वंधा परात्रौ प्रियवियोगं प्राप्तासैव पूर्वंधाकरंवकुंतकु
तहोकरेववनमध्ये परिभ्राम्यति प्रियागमनापायासमंतात्भ्रमणं करोतीति संबो
प्रतिसखीवचनं अत्रपद्ये पूर्वमनुभूतस्य चक्रवाकारेकृतैरनुभवीकरणं प्रत्यभि
ज्ञेति सैव चमत्कृतिविश्रांतिधाम तत्पायतीयते स्मरसुखहरणमाह स्मरेति रतिवद्वावुते

र॰रि॰ ६९ राधिकामुखारविंदेऽलयोर्दृष्टिर्यस्मिंस्तत्तस्मिंस्तेन मंदहासेन किंमीरितं विकसितं आननं
मुखं स्मरामि महिषपकावतंसांसे योग्य संवेधानं नु संधानं यस्य पत्नी राधा हसितवती तिभा
वः पद्मं अंसम्मले राधिकास्कंधाधोभागे संदष्टकुं विनार्हर्षं नार्यैव क्रीडनं नार्दृष्टिर्यस्मिन्कर्मणि
यथा भवति तथा मामपि अवतंसं बध्नाति सती स्वव्यपः अत्र स्मरामीत्यनेनाभिव्यक्तं विलसितादि
षयता शालिपद्मराधिकायाः स्वरूपसौंदर्यस्मरणं सएव स्मृतिरिति भावः द्वितीयपक्षे तु अभिव्य
क्तेयन्न स्कंधाधोभागेऽसौंदर्यस्मरणं सएव भाव इति तत्पाद्वाच्यता दोषः उक्तिः स्कन्धः स्वरूपस
खापं प्रति ध्यानितं स्पति धृतिरिति संतोषः अलं बुद्धिर्वैनस्येवा ननु दुःखिनोपि वैराग्यपोद्देन
स्तं दष्यत स्य आह दुःखाबुद्धिरिति अहं दुःखीति प्रतीत्यभावः दुःखिन्त्वेनाऽस्मा प्रतीति सत्वा
त्रैदोषः विभावा इति आदिनाक्रियासामर्थ्यारयोग्यास्याः अनुभावा इति आदिनास्यखावस्थिसा
दिपरिग्रहः उदाहरणं यथेति परस्परंकपोलक्रियुक्तिः मृषाऽऽभ्रष्टगाणि भस्मरजोसि विपिनं रामः ६९

नंदनं वेश्मगृहं वाहनं यानं वृद्धोक्षेन वृद्धो वृषोऽनड्वान चर्म गजासुरीयं चेलं वसनं तथापि ईश्वरपां
भोगसामग्र्यांसत्यामपि मन्मथारिपोः कंदर्पशत्रो हे ईश भोगः सुखानुभवः सुखदुःखसाक्षात्का
रो भोग इति वा कांतपद्दभोगः सुखानुकूलक्रिया किम् कथंभवत्यपति नजायते वेति काकुः
किं च ईश्वरत्वं हीयते किमु ईशनातिवर्त्मनेन किम् अथवा महादेवेति किमु नो गीयते न कथ्यते
लोकैरिति शेषः अपि च तस्य देवदेव इति संज्ञा तेनैः किं वान्यसमते अथवं देवदेवो न भवतीति
अत्र महादेवेति कथनाभावाद्देवदेव इति संज्ञाभावो ऽर्थसिद्धः नहि महादेवस्यात्र देवदेवेत्य
थान्विजएव वक्तव्यतार्थः एह इदप्रतीतिपथमारेकुमीषे: नच महान्देवोसो देवश्चेति कर्म
धारयः देवानां देव इति तत्पुरुष इति समासभेदादर्थभेदः महद्भिप्रो देव इति कर्मधारय मा
सेसमासमर्थोरुपाः भेदेर्वादेवसंबंधमित्रो देव इति तत्पुरुषे संबंधिनिलाद्दताकार्थ इति
स्फुटं मत्वर्थभेदापत्तेर्भाव इति वाच्यं यतो हि न वयं वाक्यार्थभेदमपलपामः किं तु महादेवस्य

१.टी. यतेनैवदेवदेवत्वेलब्धे पुनस्तत्कथनयोगमहच्छब्दस्यउत्कर्षवाचकत्वान्नतत्पदसम
भिव्याहारादुत्कर्षविशेषोबोध्यते यथामहानश्वइत्यत्रक्रियोत्कर्षद्वाराइतराश्व
६२ निरूपितोत्कर्षस्तस्मिन्नश्वेबोध्यते तथादेवपदसमभिव्याहृतमहत्पदमैश्वर्योत्क
र्षद्वाराइतरदेवनिरूपितोत्कर्षस्तस्मिन्देवे इति तथाचदेवदेवएवमहादेवइतिनाणुमा
त्रमपिवैलक्षण्यमितिदिक् श्रीशांलस्यपति स्वच्छंदेति स्वंनत्रेत्यर्थः संकोचः क्रिया
योग्यतायामपिकर्तुमनर्हत्वंनतुअभावः अतएवपातिस्तुष्टपासरुष्टक्रियायतास
त्वेपिगुरुजनेदृष्टेसंकुच्यते मध्वादिप्रेरणायानुकारस्यचेति वक्तक्रियानिष्टस्वाछं
घसंकोचएवक्रियासंकोचशब्देनविवक्षितः विशेषणप्रयुक्तविशेष्याभावस्येवविशि
ष्टाभावत्वात् तथाचसंकोचपदसमभिव्याहृतपरमेव शंकायात्रासेचकेवलक्रियाविरहवत्त
नुस्वांतेअविशेषितं अत्रनुष्ठानंतेअनागतत्वकमेव यद्वा क्रियामात्रप्राप्त्यायाम्पत्किं। राम:
६२

चितक्रियाकरणंक्रियासंकोचःक्रियात्मकर्त्तव्यत्वेनोपस्थितंवस्तुमात्रंनतुक्रियाव्या
पारःव्यापारेव्यापारस्यवाधात् यत्किंचित्परिमक्रियाविशेषग्रहणंप्रकरणानुरे
धाद्बोध्यं तथाचस्वकुंदपरिचित्यं विभावाइति आदिनाप्रियावलोकनादिपरिग्र
हः अनुभावाइति शिरोनमनंनम्रीकरणं नयनवदनयोःप्रछादनं आदिनाःसंमु
खीभूयावस्थित्यादिपरिग्रहः उदाहरणं पद्येति सखीप्रतिसख्युक्तिरियं पत्र
अध्यानगया भित्तौभित्तौप्रतिरत्नभित्तिप्रतिफलगत प्रतिबिंबितस्वभर्त्रीभा
लगतंसिंदूरंविंदुंदृष्ट्वाकेलिहापभ्रमणकेलिःसुरतंक्रीडातत्रयोह्यापःतस्यभ्रमः
तेनलज्जिताकमलनयना सानाकांतेनमेहरितनीलंचोलंचेलवसनंहरतिलोलेच
चलेयथातथाऽवलोकंयतोपयुपंतीस्तनीपरितःसमंतात्पाणिपंकेरुहैःस्वकर
कमलेनतत्रभित्तिप्रतिरिंवितंसिंदूरविंदुप्रछादयति अत्रकेवलंरत्नभित्तौभालस्था

त.टि.
६३

सिंदूरबिंदुमात्रेण प्रतिबिंबते किंतु मालाद्यवयवविशिष्टं तयाच मालादिविशेषदर्शनसत्वात्सी
तापाः सिंदूरविशेषकत्वं लिरीपभ्रमः अतएव रक्षूरदृष्ट्वेतिवीप्सयापादर्शननिष्ठोत्कर्षाभिधानाद्धा
एवविशेषदर्शनमेवनिरूपितंभवति दर्शनोत्कर्षस्य विशेषदर्शनएवपर्यवसानात् अपिच
केलिरीपभ्रमेरोमत्रैस्थ्यंभूतलक्षणोद्दृश्यनेनलक्षणएवाचिपदात्मतोपाःनुशिष्येननरानक्ष
णत्वंवक्ष्यावर्तकत्वेनतच्चविशिष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वंप्रकृतेचवि
शेष्यतावच्छेदकंकमलनयनात्वंतत्समानाधिकरणाभूतलगगनत्वाभावाप्रतियोगीकलिरी
पभ्रमइतिविशेषणवाचिपदात्मतोपापरंतुविशेषणमपिप्रच्छादनक्रियाहेतुभूतंवक्तव्य
मितिपप्याकथंचित्मतोपासमर्थनेपिभ्रमःकथंसमर्थतादृतिचेत्रोच्चैवाच्यं पयोरक्षूरदृष्टेति
तिनविशेषदर्शनंयेनभ्रमोबाध्येत किंतुप्रतिभित्तिप्रतिदर्शनंविधीयते अथयन्नदर्शनसम रम:
कालीनमेवकेलिरीपभ्रमः तेनचप्रच्छादनमितिहेतुमतोपापाएवसंभवेनस्पष्टरूपकमहा ६३

त्नंवरमितिध्येयं नन्वत्रस्वच्छं रक्तिपासंकोचरूपाव्रीडाकथंप्रतीयतेकेलिरीपत्रमेण
प्रतिविंबितभालसिंदूरविंदु,प्रछादनक्रियाविकासस्यदर्शनानुनतुसंकोचस्येतिचेन्नैवं।प्र
तिविंबितभालसिंदूरविंदु,प्रच्छादनानुभावितव्रीडापाएवप्रतीतेः संकोचस्तत्प्रकरस्फुरतक्रि
पायाइतिप्रसतिः चपलतांतालस्पति इतरदितरति अभिवहितेहस्तिक्रियाकरपामिसर्थः
लाघवादाह शीघ्रतेतितथाचचपलत्वमंदरोपाधिरूपमेवेतिभावः पत्नुपुगपद्धस्तिक्रि
पाकरणात्वमेवशीघ्रत्वमेवेतिव्याख्यानंतत्र प्रातपत्रयुगपद्धितत्वमितिवधोगपद्योपेक्षम
त्वेनप्रवलस्तुलोलस्तत्पात मात्सर्यमिति मत्सरतेस्पर्धः परोत्कर्षासहिष्णुत्वंमत्सरपदा
र्थः आहितालोभादिपरिग्रहः अनुभावाइति वैरिदर्शनमिति अत्रकारणेनकार्यः प्रामा
दिकः वैरिदर्शनंवैरप्रदर्शनमित्यर्थः वैरिणः भ्रात्रोर्दर्शनमितिविवरणेनतुनस्पष्टानविशेष
स्यांतरधर्मेनपानुभावत्वासंभवात वैरप्रदर्शनस्पष्टतुगात्रचेष्टापापिमचिंतपाकत्वातआदि

र.टि

६४

नानर्त्तनाद्भिप्रहः उदाहरणं पथ्येति परस्परं विमानस्य देवानां वंचनं लंकावारिणि लंकाप्रा
प्रवर्तिसेतुकारिणि सेतुकारयितरि रणक्रीडाचमत्कारिणि संग्राममल्लीलाचातुर्पवर्तिप्रो
द्यनं दृवचः प्रसारिणि उत्कंपनं रंजनं कवचनवक्रारि नाहप्रोणमेधनुश्चापं धुन्वति कंपप
तिसति तस्य णमवत्रोहेशाननस्य एवणस्य समरम्यां भस्यपोहंभः वीरध्वनित्वाभिमान
ः जेनस्फुरंतिचनानि केपराणां मंगद्दानां क्कणिनानिधननानिजेरत्तुमेपोविशिखानाचाणां
नां स्याणोपास्तुताहस्पः करभ्रेणपः हस्तपंक्रपः विंशतिभुजाजानरः अत्रजनिधानोर्ज
स्यार्थकत्वं विशिषस्याणवेशिष्ण्यमाद्दापनिहूपिनं सद्धिशो यां शेषु विंशतिभुजेषु वाधाद्धिशि
खस्याण रूपविशेषणतां प्रेपपर्यवसितं तेन विंशतेभुजेर्पुगपदेववाणस्याग रूपाक्रिपानां
तेस्मभिव्यज्यते अत एवाहंरामादधिकोभवामीतिमात्सर्यमभिव्यज्यते हर्षेल क्षपति चेत
इतिचित्तस्पैस्पर्थः प्रसादः प्रसन्नता प्रियदर्शनेनि स्वेष्टदर्शनेत्यर्थः आदिनाऽलम्पलाभा रामः

६४

मादिपरिग्रहः अनुभावाधति आदिनाउदारवचनादिपरिग्रहः उदाहरणं यथेति सखी
प्रतिसखीवचनं पुलकितांगेमा चिंताकुचकुंभयोः पालिः प्रांतभागोपत्रक्षिपायाप
याभवतितथाधाम्मुकंदमुखेंदुवीक्षणायहरिमुखचंद्रवीक्षणायव्रजतिअत्रविप्र
येक्षणाविवक्षयाअनुरागभरसकटाक्षदर्शनंव्यज्यतेनादर्थ्येचचतुर्थ्याअर्थ्ये। तादर्थ्येच
तुर्थ्यातिवचनात अर्थ्यो इत्यनेनअर्थ्येतस्मात्थ्येतादर्थ्य तन्द्धहेतकार्येतिर्दिष्टयतेतस्मै
इदंतदर्थेमितिचतुर्थ्यासमासः तदर्थः शब्दः कार्यप्रयोजनकारणमाहतदर्थस्यभा
वस्तादर्थ्यव्यज्जतादर्थ्यशब्दः कार्यप्रयोजनस्यकारणस्यकार्यस्यचयः संबंधः स्तमा
ह कृत्तद्धितसमासेभ्यः संबंधोभिधानंभावप्रत्ययेनेतिवचनात तत्रशाद्यांप्राप्तायां
चतुर्थीविधीयते मुक्तयेहरिंभजतीति मुक्तिलक्षणकार्यायहरिंसेवतइत्यर्थोयथा
तथाहरिमुखचंद्रदर्शनरूपकार्यायव्रजतीत्यर्थः अत्रैरवोच्यं राधिकाकर्तृकव्रजन

र.टि.
६५

तत्क्रियापापाहरित्वदुःखंचेद्द्वेषणेनप्रतिनकारणत्वंकिंतुहरित्वदुःखंचद्वेषाधिकाचतुरिंद्रियसंयो
गःअत्रननुनुनाशश्चसंयोगसंपाद्योपस्थितौतथाचकथंतादर्थ्येचतुर्थीति तत्रवदंति तस्य
त्रकारणत्वश्रमवहितफलजनकतावहिहरिसेवाव्यवहितमुक्तिफलसंकिंतुज्ञानद्वा
रेतिपरंपरासाधारणप्रयोजकतामात्रंकारणत्वं तच्चात्रतन्नक्रियापापामपिव्यापारेणव्या
पारिणोऽस्यथासिद्धभावात्अत एवमनोरमायांतस्मैकापीयंतादर्थ्येकारणंतस्यभा
वस्तादर्थ्यंप्रयाजाउपकारकत्वरूपसंबंधोभिधीयते उपकारकत्वंचानेकधातेनब्राह्म
णायदधीत्यादावपिभवतीत्युक्तं नैयायिकास्तुतादर्थ्यंसएवार्थःप्रयोजनमस्येतत्वंप्र
योजनत्वंचात्रजन्यत्वंदुःखादेःपापादिजन्यत्वेनपापदुःखायपापमित्यापत्तेःनापिजन्यत
पेक्षाविषयत्वंस्वर्गादेःपुण्यादिजन्यत्वेनेच्छाविषयत्वात्स्वर्गायपुण्यमित्याद्यापत्तेःनचेष्टा रमः
पत्तिःतथासत्यपिपक्तुंव्रजतीत्यर्थेपाकायव्रजतीतिनिर्वाहायतुमर्थेतिसूत्रप्रणयनवैय ६

पर्य्यंत पाकादेर्निरुक्तव्रजनाद्यर्थेनपैवतद्वच्चकपराच्चतुर्थ्युपपत्तेः अपितुंसमभिव्या
हृतपदार्थेनिष्ठव्यापारेच्छानुकूलेच्छाविषयत्वंतत्प्रयोजनकत्वरूपतादर्थ्यंचतदिच्छाधी
नेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वं दोहरोणप्रयेच्छाधीनेच्छाविषयतत्फलगवत्रपापपार्थत्वमि
तितद्विवक्षयापपपराच्चतुर्थ्याम्इच्छाधीनेच्छाविषयव्यापाराश्रयत्वंचतुर्थ्यर्थः अप्यपु
नेच्छापाप्रपादेः प्रकृत्यर्थस्यविषयतयान्वयः एवंधनायस्थालीस्यादावप्यं प्रकृते
चहरिमुखेदृदर्शनायव्रजतीत्यादौहरिमुखेदृदर्शनेच्छाधीनेच्छाविषयस्वाश्रितदेशवि
भागजनकत्वस्यव्यापारत्वव्याप्यव्रजनस्यहरिमुखेदृदर्शनार्थत्वमितिचतुर्थ्युपपत्तेः प
कंव्रजतीत्यादौव्रजनादेः पाकानुकूलव्यापारतनाश्रयतयानरूपव्यापारत्वव्याप्यव्रज
नात्यादौअनेनचतुर्थ्यांतितुमर्थाच्चेत्यादिसूत्रमित्याहुः मध्यस्यभंगोभीतिसंत्रुपपतनम
पंनविरवपतितनकरोतिअथचतितंदगोरखाणिनिनंवगुरुतांनगणपति नमनुते अत्रस्व

र०टी
६६

स्वदेहाननुसंधानेनवस्तुनागमननिष्ठात्वरितत्वाभिव्यज्यते तेनचमुकुंददर्शनेनहर्षो
ऽभिव्यज्यते आवेगंलक्षयति आकस्मिकः कारणाभावसामयिकः इष्टाकालाप
निपतितो वा इष्टोपपातविवर्त्तः इष्टागमनप्रत्ययः अनिष्टागमनप्रत्ययः विवर्त्तः आ
ताखिकान्यथाभावस्वरूपः अवधिंकृत्वागतेइष्टेतस्यत्रिदिनेवकस्यचिदुत्थापस्त
दागमनभ्रमः एवंद्वित्रिदिनानुवृत्तप्रवासेजिगमिषोःकांतेइदानीमेवकस्यचिदुत्थान
दुमनभ्रमइतिविवर्त्तेपदार्थः वस्तुमस्तुइष्टानिष्टोपपातस्याविशेषेणवर्त्तनंविवर्त्तः इ
ष्टानिष्टोपपातविषयिरूपेवांतः करणवृत्तिरितिपावत् अतएवस्वभावचेष्टाननुसं
धानमुदाहरणेक्तं संगच्छते ननुइष्टानिष्टोपपातप्रत्ययोनिरुक्तः स्वावेगकारणान
तुसएवावेगइत्यतआह संभ्रमोवेति साध्वसपदवृत्तिर्वा आवेगइत्यर्थः ननुभावोऽस्तो
विभावस्यैवकारणत्वात् विभावस्यनिरुक्तप्रत्ययस्यकथंकारणत्वेनिवेतन्मेवं प्रियप्रव

राम:
६६

वर्णोस्यातपरस्परतनिस्कंपस्यपस्यैवप्रहरणात् वैरिदर्शनं नेति आदिनाः निष्ठुरवर्णादि
परिग्रहः अनुभावाः इति त्वरा त्वरितप्रहृत्यादिः विपर्यासः न्वहनितरस्यथावुद्धिः आदिना
निश्वासादिपरिग्रहः उदाहरणं यथेति हनुमतो वाक्यं वैरिमार्गीदृशामिति सर्वत्र संबं
धः रघुपतेः एमस्य सेनावरानरान् आलोक्य दृष्ट्वा वैरिणांरा ज्ञसानां मार्गीदृशां रमणीनां
एकः करः विश्लथे स्खलिते वाससि नीविवसने हृतीयः करः सहचरीस्कंधे सख्याअं
से एकं चक्षुः पश्चाद्भूमि पार्श्वमालोकते इतरच्चेतत्चक्षुर्भर्तुर्मुखे आम्पति वारंवार
मर्तुर्मुखमवलोकते एकं चरणं करकविद्धमल्लिकारकंठा दप्रास्यमस्तित्रपरं चरणं
निर्गन्तुमुत्कंठितेपलायितुमुत्सुकं भवति। तसंबंधः अत्र युगपदविधक्रियाः निष्ठ
पत्तनसंभावना तत्प्रयपाभिव्यंजितः आसन्नमारव्यावेगः अभिव्यज्यते केचित्तु चित्तस्य स
त्रमोपस्मारावेगो पसरवाष्टधा प्रियाप्रियानलमरुद्व्यालानगजादितः स्यात् परिवसं

र.टि. ६७

संभ्रमो भीतिसंवेगारम्भयोरपीति कोशात् संभ्रमपदार्थो भयं चेतनरात्रासे नैवसंचारिणा
स्वीकृतः इतिमंतव्यं नगेन्द्रतालरूपात् सकलेति तत्रत्त्वत्कृतिसाध्येतिव्यवहारविशे
षणं तत्त्वत्कृतिसाध्यव्यवहारः समोऽहं तादृशव्यवहारकरणासमर्थोऽहमिति ज्ञानवत्त्व
मित्यर्थः पद्याक्रान्तेपावद्यवर्णसामर्थ्यमतिर्निरूपसाधारणमित्यतिसंगस्यादितिभावः
तत्रसर्वत्रेदिषु तत्रतत्र आलस्यभीतित्रासेषु कतिपयेति अपंभावः आलस्यादिषु
साहजिकव्यवहारोपमर्दकविरुद्धव्यवहारो नृमोऽहं तादृशव्यवहारकरणादृश्यपतेऽप्यनेय
वआलस्यसम्पकस्यपमेवेतिव्यवहारं भयेनिर्भयप्रदेशोपलापनंकर्त्तव्यमितिव्यवहा
रः जनतापांनुविरुद्धो विरुद्धो भयव्यवहाराणांहित्वमिति दृष्टेति आदिनातद्विषयकव्यवेणा
दिपरिग्रहः अनुभावाइति अपरिच्छेदे ऽनवधानंनिर्णयाभावोवाहरणं पयेति दुःपांक्रपा
यं वरिनिधेः पांउराहरेवीयेंपयाभवतितयाक्याग्छतः प्राप्तवतः हनुमतः हनुमतः हनु

रस: ६७

नुमत्संबंधिहसितं वितेनुः हास्यं चक्रुः यद्वा उदारवीर्यं उदारं अधिकं वीर्यं त्रिविधपवनसह
भावेन श्रमापनोदनसामर्थ्यरूपं यस्य तं इति वारिनिधिपारविशेषणं यद्वा उदारवीर्यं यथा
तथा हसितं वितेनुरिति क्रियाविशेषणं हनुमताः स्युदारकर्मकृतमिति वीर्यातिशयच
र्त्तानपूर्वकमेव हास्यं कृतवंतो वानराः इव स्वभावः अन्यथा विपरीतोपहासप्रतीत्या ह
नुमति अपकर्ष एवाभिव्यंक्तो भवेत् यद्वा वारिनिधिपारं आगच्छतो हनुमतः कृति
पारप्राप्तीछ्रपानन्दात्स्वपुच्छलांगवापल्यं पश्यंतो हसितं वितेनुः कथमयमस्मान्कृति
त्रिप्राप्तइति एवं हास्यं कृतवंतो समुद्रं पश्यतामवस्थामाहापुनरिति पूर्वोथे समुद्धता
योतरतापां तथाच हास्यं कृतवंत एव कपयो वानराः अधीरवो विंचं चलतरंगं नारनिधीनां
सागरतलं वीक्ष्य वितोक्ताधित्रापिंतारव चित्रलिखिता इव वभूवुः जाताः अत्रापमहीनाइनि
धिमुद्द्वेष्य कथमागतइत्याश्चर्यो भिव्यक्तिद्वारा एवानराः तिष्ठसकलव्यवहाराः हनुमतास्यतउना

र॰टि॰ तामिव्यत्यते ननुहनुमतः परपारगमनात्पूर्वं नीरनिधिविलोकयतां वानराणांजरतापुक्का
६८ कृतकार्ये हनुमति समागतेन द्वात्रींश्चवण प्रवणानां समुद्रावलोकनावकाशाभावात्क
थमिपं त्राघटीति नचागच्छद्धनुमद्वलोकनकालावच्छेदेनसमुद्रावलोकनसंगच्छते
तत्कालावच्छेदेनवानरचक्षुःसंयोगस्यहनुमत्स्येवपर्याप्तत्यासमुद्रेतरभावादितिचेत्
स्माकृतेतुः पारंवारिनिधिपारवेलांतरिक्षागच्छतः इतिविभक्तिवचनयोर्विपरिणामेनांग
च्छतोवानराहनुमतः हसितंवितेनुः सामर्थ्ययत्नानाभावात् अपीरवीचिनारनिधिनीरंउद्धी
रुपस्येषुउद्दंडतासामर्थ्योज्ज्ञानात्चित्रार्पिताइवकपयोवभूवुः अस्मिन्पक्षेउदारवीर्यमि
तिनीरविशेषणं हनुमतउदारवीर्यंहसितंवितेनुः परिचागच्छतः इतिपक्षेजमेवेत्याप्रहस्त
दारहपारमागच्छतोहनुमतोहसितंवितेनुरपंसमुद्रोद्वघनेकुत्रसमर्थ इतिस्वपंवनोरा राम॰
तिधिनीरंवीक्ष्यचित्रार्पितसदृशानानाइतिव्याख्येयं परंतुपूर्वस्मिन्पक्षेउदारवीर्यमितिविशेषो ६८

बणमनर्थकमिवप्रतिभानीतिचित्यं गर्वलक्षणतिः आत्मनीति स्वस्मिन्नित्यर्थः सर्वाधिकत्व
बुद्धिः सर्वाधिकोऽहमित्याकारप्रत्ययः अहंकारिणोऽपि स्वस्मिन्नपित्रपेक्षयाऽधिकत्वप्रत्य
याभावादाह सर्वस्मिन्नधमत्वबुद्धिर्वा इति स्वत्रे सर्वेऽधमस्त्वेत्याकारप्रत्ययइत्यर्थः
अत्राधिकत्वाधमत्वेकमेणानुजात्या अहंकारिणश्चांगलस्यापि स्वापेक्षया सर्वस्मि
न्नधमत्वनिश्चयात् जातिगर्वस्य लक्षणत्वे तु नाधिकत्वाधमत्वयोः संकोचः तदन्यतरत्वे
नोभयोरनुगमात् सर्वपदं तत्तद्योग्यतावच्छिन्नविशेषपरं प्रथमलक्षणे तु अधिकत्वाभा
वयोग्यतावच्छिन्नविशेषः सर्वपदार्थः तेन स्वस्मिन् स्वपित्रपेक्षयाऽधिकत्वबुध्यभावेपिना
संभवः तत्राधिकत्वयोग्यतासत्वेन तदभावयोग्यताविरहात् द्वितीयलक्षणे तु अधमत्व
योग्यतावच्छिन्नविशेषः सर्वपदार्थः तेन स्वपितर्यधमत्वबुध्यभावेपिनासंभवः तत्राध
मत्वयोग्यताविरहात् अत्रापि समभिव्याहृतापेक्षिके धिकत्वाधमत्वे बोध्ये अन्योन्यापे

ए॰टि॰ ६६ सपाःन्यपितदितरेअधमत्वसत्वेनाधिकत्वाभावपोग्यतासत्वेपिनकांचिद्धानिःवस्तुतस्तु
स्वस्मिन्नसर्वापेक्षयाःधिकत्वग्रहेसर्वेस्मिन्नधमत्वबुद्धिराधिर्येवेतिनलक्षणांतरंभवितुम
र्हतिएवंसर्वस्मिंनधमत्वग्रहेस्वस्मिन्नधिकत्वबुद्धिराधिर्केवेतितदपिनलक्षणांतरं तथा
चतलक्षणद्वयेतात्पर्यंकिंत्वेकस्मिन्नलक्षणेकिंनत्सर्वंवापरंवाऽस्यत्रतास्माकीनआय
हआंजस्यमापद्यतस्यास्तांनावत् वलेश्चर्येतिआदिनोपादित्युपरिग्रहः अनुभावाइति
आदिनागर्वोक्तिपरिग्रहः उदाहरणंपथ्यति भार्गधोक्तिरिप जलधौसमुद्रेकलशोद्भवेना
स्तिनानितरांपीतेसतिपावकगौरीपतेःशिवस्यललाटस्थहनेताप्रेपितेआग्रोगंगयाप्लावाहो
तुमक्रमः उपक्रमःकृतःभावमत्रशुष्काध्वोविपक्षाःशात्रवस्तेषांनगर्यःतत्रस्नानार्थस्ता
सांरंभोत्सवहृद्धानिनेत्रांबुजानितेभ्यःप्रस्खलंतिपान्यश्रूनितेषांवारिपटलैर्जलधारैःसपा
पपोरणपःकतिकतिसमुद्राःस्त्रष्टाःनचात्रवक्रुसमुद्रविषयेकेगंगापारतिभावआभासतांपा एम॰ ६६

श्रुपादितिशंकां नहि अत्र समुद्रनिष्ठं अपस्त्वं एति भावोपलब्धोपि किंतु गंगापाः शोकवि
वृत्तितासर्पकं पतत्पयं एकं समुद्रं प्रोचिनवती अतो मपावहवसमुद्रः स्वपृारतितास्पर्पा
पेः एवं तासपर्पार्थालोचनेन च मुक्तेः शिष्याकूर्चो । मिथ्यात्वनेरतिव्याकार्थविश्रांतित्तत्रैव
विभावृंतत्स्वरूपति इवेति कोविदेहदेहसंभावी नवेन्याकारत्स्यपर्थः ननु जीवनादीनां संशयः
किंतेषांप्राप्तोवानाशोवेतिसंशयपादाह अनिष्ठेति अनिष्टविशेषकविचारत्स्यपर्थः अ
पातोब्रह्मनित्तासैनित्स्वरूजिज्ञासैतिपदेविचारेहूरभित्युक्तत्वात् नन्वत्रापि अनिष्टं कि
मितिस्वरूपविचारोवा ऽनिष्टं एवंमेभविष्यतीतिप्रकारविचारोवा नाद्यः अनिष्टस्वरूपस्यो
पाभावरूपस्यानिष्टपदेनैवबोधितत्वेनोहरूपोहरूपविचारस्यानपेक्षितत्वात् नांत्यः ना
हं भविष्यतीत्तासापरानुपस्थाप्यत्वात् सामान्यतोज्ञातस्यविशेषेणज्ञातुमिच्छातिजि
ज्ञासेतित्तासालक्षणात् अतएवब्रह्मणोविशेषज्ञानेच्छापांजन्माधस्येतिनिरूपणं नचविशे

र.सि. षः प्रकार एवेति प्रकारविचारोप्याचिन्तनं इति वाच्यं यतः प्रकारविचारस्य विषादजनकत्वं न तु
७० तत्वं एतेन जिज्ञासापरस्य रूपा विचारपरत्वमपि व्याख्यातमिति चेत्सत्यं अत्र जिज्ञासापदेन
लक्षणया इष्टसंभावनयानुतापस्य आत्यत्वात् शाङ्कं तु अस्वइं जिज्ञासापदं ज्ञानसामा
न्यगोचरेच्छापामिति संगतिलक्षणा द्रौमधुरानाथेनोक्तं एवं पूर्वलक्षणविलक्षणे वाकृ
तिर्यच्चास्य तनविकल्पे वोध्येति वस्तुतस्तु इष्टानिष्टविषयकसमहानंवनात्मकविचार एव वा
विषादस्य निधेयं लक्षणानिष्टपदार्थसंगत्येति इष्टेति आदिना मित्रादिपरिग्रहः विभावा
नाह अपराधेति नृपगुर्वाद्यपराधे स्वयं आदिना पुत्रकलत्रादिहानिपरिग्रहः अनुभा
वा इति सहायान्वेषणं कोमे साहाय्यं करिष्यतीति सहायगवेषणं उपायविचिंता हेतुर्धंता
आदिना लिनापकस्तवनादिपरिग्रहः विमनस्कता अप्रसन्नता अधमानामिति आदिना व
दनमालिन्यादिपरिग्रहः उदाहरणं पथ्येति राधिकायाः ह रवी प्रतिवचनं प्रत्याहृत्य पराह रामः
७०

हस्य परिभवनं गृहं अत्तामि पामि न हिं वाचा अवश्यं आपास्यामि इमिष्येहमिसाद्दिकानं प्र
सुक्ष्मीना प्रघ्यवः अन न तत्वं भवेन स्यात् इतः अस्मात्देशान्निकुंजमेव संकेतकुंजपरमे
वपद्दिनिर्गच्छामि पामिनहिं केविदकिं स्यात् इतिसंभावनाउत्कैटिककोटिकः संशयोवा स
हेत्वीस्याकाद्दकानुगनप्रनोतिसात्विकमखेउसश्यपल्वेनसिंहाश्रमप्रभतिभिरंगीकृतनभि
तिनास्तिवि प्रतिपत्तिकापि कविद्वनतटिवनगुंजप्रदेशोनिघ्रोम्येवपद्दिकिंज्ञातमेतावता
नकाविद्दिभूतिछिद्दिनिभावः मध्येवर्त्ममार्गमध्ये कलानिधेचंद्रस्यसमुदयः सम्यकुउद
योज्ञातः पातेः हेसखिकिमानन्यतांकिंकरणीयं अत्रकिंस्यादित्यंतेनविमनस्केनैवा
भिव्यज्यतेननुसहापान्वेषणोपापचितां किंज्ञातमेतावता इत्येनैवपर्यपरिभावनयाउः
त्वौद्दिकाभिव्यक्तिद्वाराध्यानमभिव्यज्यतेः किमानस्यनाभिसंतेनोपापचिंताभिव्यज्यते
अभिव्यक्तैरेनैरनुभावविशेषैर्विषादोभिव्यज्यतइत्यवधेयं श्रोत्सकालस्यपति कालेति

तद्विलंबासहनमित्यर्थः सकलेति ननु सकलेंद्रियैरेकदा क्रियाप्रारंभो बाधितः विरुद्धक्रि
याणां परस्परं प्रतिबंधादिति चेन्नसंसंप मनसोऽणुरूपतयाणुपन्नवैरिंद्रियैः संबंधसंभवा
त्रबाधः नचाप्यंभोविष्ट्वपत्ल तयागतार्थः विभावानुभावभेदेन तवस्तु तस्त अर्थापानाम
नेकार्थत्वात् प्रिया नागमकालीनक्रियाप्रारंभस्तेन तत्र क्रियाप्रारंभेणतत्तत्कालपाप
नंबोध्यं प्रियेति आदिना ध्यानपरिग्रहः अनुभावा इति आदिना प्रस्वेदजंभादिपरिग्रहः उ
दाहरणं यथेति राधिकायाः सखीप्रतिवचनं कैरपि कतिविधैरपि केलिः लीलातस्याः
कौतुकं इच्छा कौतुकेन नर्मणो खापयामितिहेम: तद्विषयकानि मनोरागन्यासनिनेरोधोयामः
प्रथमः प्रहरः नीतः प्रशीतः द्वितीयः पुनः मद्दत्रैमालतीकेसरकुसुमानि चास्तीर्णाचंपका
नि नवानि स्त्रैंभीजामिरा नेषांहारास्तेषां गुंफनेन नीतः कांचीकरणंकुंडलेकरणपोहाराव स
सिहेमवलयानि स्वर्णकंकणानि हस्तयोः एवं भूषणविन्यासेन भरणसंस्थापनेस्तनस्त

त्वदनंतरं तत्तोपि पापमीनीतः अत्रांतर्पद्वितीयतृतीयप्रहरनिरूपितं बोध्यं हे सुंदरि हे सखि
वासरस्य चरमः चतुर्थः पामः प्रहरः कथं यास्यति कथं गमिष्यति इतरे तु षाव्यांसंगेन पापनं
अत्र तु नव्यासंगरहितभावः पद्यासं बोध्यं तत्सुंदरापरात्मरव्यानापि कोपि प्रतिवचनं हे सुंदरि क
तिविधकेलीच्छाविषयमनोरागस्यकरणाकमद्धो प्रमृतिकुसमहारगुंफनकरणं कांगेषुप
यास्यां नकांचीप्रभृतिभूषणाविन्यासकरणाकप्रथमे द्वितीयतृतीयप्रहरकर्मकपाप
नानुकूलप्रपल्लवस्याभावेभवस्या चतुर्थप्रहरयापनं व्यासंगप्रयोजकप्रदार्थाहृष्टानां
त्रतस्त्वनुकूलप्रपत्तेः संभवतीतिकेनव्यासंगेनस्येयं तथा च चतुर्थप्रहरे विषयांतरसंचारा
भावेन तापकमिलनोत्सुकस्फूर्त्यैः सहविरहप्रयोस्पर्शः स्वोद्देकतो वासितांतःकरणाद्
त्रिविधतापकस्वरूपध्यानसहभाविनोमद्वर्षिष्यपाविहलितस्वरूपपात्वपावपमपि
सत्वैकथंकारतामावं प्राप्स्यामहस्मस्माकमपि चतुर्थप्रहरयापनं कथं तपाकरर्षितं स्या

र.टी.
७२

रिस्पर्लंनिरालंबंगगनारोहणेन निद्रांलक्षयति इत्यादिनरादिति स्वस्वप्रतियोगिकतत्तन्मनस्त्व
रिंद्रियमित्यर्थः सर्वेंद्रियंविहायेतिविवक्षायांसुषुप्तिरेवस्यादितितत्सुषुप्तिनिवृत्त्यर्थंवेदोनस्या
दितिनत्वरादितिविशेषाबुधावनेनतथाचयेनयेनसंबंद्धंमनस्तत्तदिंद्रियंविहायेत्यर्थः वस्तुतस्तु
त्वागिंद्रियातिरिक्तेंद्रियबोधनायेनरादितत्स्पर्शं त्वङ्मनोयोगेंद्रियसंबंधस्यावर्त्तनीयसत्त्वे
येत्तद्भिन्नेंद्रियायोगेत्वङ्मनोयोगेनिद्रातद्योगेतुसुषुप्तिरेवेतिवस्तुस्थितिः अतएवाह
त्वचीति अयमाशयः सुषुप्तेरवस्थायांनिद्रातथाचस्वपीमीतिप्रतीतिसाक्षिकंयदिंद्रियाणां
व्यापारवैमुख्यंनिद्रेतिनिष्पन्नं अतएवज्ञानसामान्यप्रतित्वङ्मनोयोगस्यकारणत्वान्न
तस्याघ्रत्तानसंभवोपिवक्तुंमहतायोग्यइतिभावः तत्रेति निद्रायामित्यर्थः स्वभावः तमोगुणः
आदिनमादिपरिग्रहः अनुभावाइति आदिनानयनमुद्रणादिपरिग्रहः उदाहरणं पर्येति स
स्वाप्रतिराधिकावचनं हेसखिमयास्वप्नेकमलकलिकामंडनः कंजकुपलालंकृतः अत रामः
७२

तएवकमलकुंअलतावर्णानंगेह्वेकमवविकासाभावात्रदोषः मेघखंडः श्वनसमहः द
ष्टः ईक्षितः किंकुर्वन् तपनदुहितुः कालिंधाः कच्छतटगच्छन् तंप्रतिचलन् कीदृशः पि
छवहिवंहं तालिवा सामान्यतएकवचनं विशेषतो बहुवचनेवागुच्छे तत्कलापः अ
वतंसयोग्यतां कारितां प्रापितस्यापतंसः शिरोभूषणं यस्य तादृशः पुनः किंकुर्वन्
त्रासकृत्वारं वारं आईषतकुंचितेनवक्रीकृतेन चक्षुषा स्मदृष्टेनपश्यन् ममभान
नमवलोकयन् पुनः किंवहरणः स्निग्धापांगः प्रेम्णागलितकराक्षः पुनः किंलक्षण
णः शिथिलचरणः सात्विकेभावेन स्तंभितागतिः पुनः किंलक्षणः स्तोकं अल्पं
यथातथा विस्पष्टः प्रकटः हासोपस्यसः तथाचसाकूतं सभ्रूभंगि कस्मितवदनः अत्र
साध्यवसानलक्षणया रोप्यमाणेन मेघखंडेना रोपविषयं कृष्णांगी पिबोधविषयी
क्रियतः कमलकुंतलालेकृतत्वं वर्षापामसंभवनमेघखंडपरं सासात्कप्रबोधकमि

र॰दि
१३

त्तिनुपरमार्थः स्वप्नपरं निद्रां विनाऽसंभवत्स्वप्नार्थकं सन्निद्राभावलक्षकं सुषुप्तेः प्रा
गवस्थानिद्रेति तत्रानसत्वमपि न बाधकमिति भावः अपस्मारं लक्षयति ग्रहेति चेतसो
ग्रहापत्तीभाव इत्यर्थः आदिना पक्षाद्युपरिग्रहः नदात्मनि ग्रहाद्यैनोनाशत्स्यामिति
विशेषो वा अत्रेति अपस्मार इत्यर्थः आदिना उत्कटचिंतापरिग्रहः अनुभावा इति कंपो
ऽग्रास्य फेनश्रावस्येभूपतनं स्वानुसंधानेभावेनेभिः संतपा विपर्यासो मतिमोघं आ
दिनास्वेदादिपरिग्रहः ग्रहाद्यावेशोऽपस्मारपदप्रयोगस्तु संप्रसारणाज्ञातो वर्णः संप्र
सारणमिति वत्तज्जत्वेन गौणः तद्धक्षणानु अहमस्मीत्यनुसंधानाभाव इति ध्येयं
उदाहरणं पद्येति एमस्यभरतं प्रस्तुक्तिरिपं उद्धेलनः इतस्ततश्चलनतः नव्यपल्लवाः
नवकिसलयानि तएव अधर इवोपेषांतेन यापर्यस्ताः प्रसरिताः इतस्ततः विषयिल
तयापतनाकारतयास्थिताः शाखा एवभुजा येषांतेन तथा स्फुर्जन्तः प्रकटीभवंतः को

राम:
१३

कोकाः कलिकाः तएव फेनविंदवः तेषां परलौ ख्युहेर्ष्याकीर्णा देहक्रियोपेषांते
तपोत्राम्पं तथ्वमेमंग कलापाश्चभ्रमरसमूहाः तएव कुंतलो केशाः तत्कुषः म
हंतः तपोभ्यासाद्दवानिलास्तेहत्कंपिताः उत्कृष्टकंपपुंजीकृतास्तथानादृशाम
हाः तरवः कर्तारः कपेर्हनुमत इति षष्ठी कर्तरि तथा च हनुमत्कर्तृकपत्रिपात
नंतत्कर्मा तंषालं द्रोणपर्वतं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा अपस्मारं दधुरिवेति तद्वतोन्नं ताइवेत्युत्प्रे
क्षा अत्रैवाधमा वेपिगम्यमानोऽसेक्षोप अत्रायमं बोधप्रकारः हनुमत्कर्तृकद्रो
णाकर्मकनिपातनविषयदर्शनाभ्यवहितोत्तरापस्मारकर्मकधारणानुकूल
व्यापारवंतो भेदसंबंधेन निरुक्तविशेषणविशिष्टा महीरुहा इति प्रथमांतविशेष्य
को बोधः ननु कपिसंबंधिशैलनिपातनदर्शनाव्यवहितोत्तरं निरुक्तविशेषणा
भित्रवक्षुमहीरुहकर्तृकापस्मारकर्मिकाधारणक्रियेत क्रियाविशेष्यक इति अ

र.टि. त्रहितत्वपत्त्रवारादवधरादिनाशस्याध्यासेनमनुष्यनाशस्यापत्त्रत्वेनसंभाव्यमा
७५ नाभ्रूरुहाः कर्त्रनपाधारणक्रियायामन्वितः तत्रचनिरुक्तविशेषणनामभेदसंबं
धेनतान्वयः परार्थैकदेशत्वात् कर्त्रपदार्थैकदेशत्वात्रान्वयः बाधात् तत्पक्षेतेनमु
खविशेष्येषुभ्रूरुहेषुविशेषणानामन्वयोनविरोधः ननुभ्रुवांधनपदार्थत्वमिवारि
भावइत्याह मरुद्भ्यांचेति संज्ञाभेदमात्रंबाधकलशावदितिभावः सप्तुस्पिलरूपति पु
रीततीति तत्रामानाद्रौविशेषः अतएवतत्रज्ञातसामान्याभावएवेतितार्किकाः नि
इति मुख्येरुहस्याइकत्वादितिभावः अवभावाइति आदिनामुखव्यादाननासिकावा
दनपरिग्रहः उदाहरणं यथेति मक्कानांपरस्परंवचनंश्वासोच्छासाभ्यांप्रवर्तत्वत
चवलं अधरोष्ठांतं अधरप्रांतंपस्पाक्रियायापथ्यातथाआसमंतात्समीलितेमुद्रिते
अहितिपस्पाक्रियापांपथ्यातथाआमीलितात्स्यादितिपाठेनुपपन्नंमुखएवविशेषणंसु रामः ७५

सुप्यतः स्वापंकुर्वतः श्रीमुरारेर्निभृतंनिभृतंअनुसर्पंत्यंतः स्मेरामंदहासोपस्याक्षिपा
पापपाकापिकाचित्गोपीकर्णावतंसंभ्रवंभूषणंकाचित्गोपीवाद्दोहस्तपाः कनक
वलंपंस्वर्णकंकणंकाचितगोपीद्दाममुक्ताहारमुक्तानीतिक्षिपानंतत्कनीरप्रस्य
कअन्वेतिचोरयित्वागन्तानीस्पर्थः अत्रस्वापभावस्यभगवद्विष्टागोपीकर्तृक
चौर्यकर्मणाभिव्यज्यतेनतुसुप्यतइतिपदेनवाच्याभवतिस्वापस्यानस्यापितस्य
दवाच्यत्वात प्रबोधलक्षणत्व इन्द्रियाणामिति ज्ञानोपयोगिनामिन्द्रियाणामित्स
र्थः कर्मोपयोगिनांप्रहरणपक्षे तु कदाचिद्धस्तचेष्टायांतस्यामपि प्रबोधासंभवात्स
भवः प्रथमप्रकाशः तदुक्तंतेनोपयोगोऽस्पृष्ठित्रसमयवर्तीन्द्रियाणांस्थूलभावः अहमित्य
भिमानस्थूलतोपाउत्पत्तिलक्षणाइतिवातिदृष्टेति उच्छेदः तदधिकरणात्मलक्षणपूर्वत्वाभावः
तथाचनिद्राधिकरणोक्षणेनिद्राधिकरणात्मक्षणपूर्वत्वाभावोनिद्रोच्छेदः नतुध्वंसः तस्य

र.प्र. १५ स्यनिसत्वेनेंद्रियाणांप्रकाशनतुहृत्रावपिसत्वान्तराविर्विबोधभावापत्तेः प्रकृतेनिद्राधिकरण
स्रेराः चरमसूत्राः तद्दयेपदर्शितिद्रास्यान्तराचरमत्त्वणस्यपर्वं स्वेस्यात अतएवनिद्राधिक
रणत्वेगापर्वत्वाभावसमनिपतेएवेंद्रियाणांप्रथमप्रकाशः तथावेंद्रियाणांप्रकाशोप
थमत्वप्रकोशानुहृत्ति प्रागभावएवेतितुस्तुगमपंथाः इंदउपलक्षणंद्रः स्वप्नविज्ञातीप
वाहस्पर्शाविभावाइतिबोध्यं एतेषांनिद्रोद्बुद्धेरोपक्षीणत्वेनतुसएवेदातिप्रेषाञ्चपितुरभि
प्रायेऽत्पवंधपञ्चनुभावाइतिश्रारितामुञोऽइतेपणपरिग्रहः उदाहरणं पद्येति भक्तानां
परस्परंवचनं सहसोञ्जकस्मात रशणाकुवलयेनस्पष्टोणीपत्रेतेनदेहिद्विराहितंनभः ऊर्ध
पदेशणाकाशंकुंवेस्याच्चपंस्थाः राधायाः साकेतिकेः संकेतबोधकेः कलकंठः पिकः पार
वतोवानद्वत्कंटनितद्दैः कंठध्वनिभिर्जीमृतः तथाञ्चगाकर्षणेनविवर्तमाववपरीततपाव
र्तमानेवपुर्यस्यतस्यकंशशत्रोरिवस्पलोलाक्ष्येतेञ्चपांगानांकराक्षाणांतरंगास्तेषांभंगोर राम: १५

रचनाविशेषस्तत्र चतुरं तत्कर्म्म तनापाः आचार्यं नेत्रांबुजं नेत्रकमलं नः अस्मान पातुः कृ
तकुंजमरिं समुद्रोद्भसोधसंकेतस्तविधसमागनपारितप्रसारितापतद्दक्कमलविलोकि
तविजनस्य लएविकापाःपामपतसरशाईशकृतिनश्चवरणप्रवृद्धतं भारंभोरुतविलो
चनविलोकितप्राणप्रियसीतननमिश्रेज्ञानाववविधापोंगरंगश्री गनपनकमलवर्णि
नमितिभावः पद्माद्दशारुच्या कुवलयंचंद्रं कमलंतस्य द्वेरणावाकुलत्वंविकासाख्यंतेनद
रिद्रंतरंभावमलिनंनभः गगनंकुर्वत्याः पश्यंत्याः तेनप्रभातसमयंपश्यंपस्याः ईर्ष्यं अ
पमेवार्थोनरसेनक्रमितधनिरितिसाहसिकाः वस्तुतस्तुकुवलंतस्यद्वेषेणाईर्ष्यैस्तस्प
रिमाराणंतद्दुरिद्रंतरहितेनभः कुर्वत्याः स्वादृष्टिविकासेनकंजे दीर्घत्वंत्रिनवस्याः इतिभावः न
पनकमलवर्णनमितिभावः अमर्षेलस्पति परेति द्वेष्ये त्स्पर्धः स्वमित्रसुतद्विष्टाहंकार
मप्राम्नोत्कारसमीहापाः अभावात अहंकार इति विद्याधनबलाधिकजनितामिमानेदस

र.टि. र्धनस्यप्रणामनेउपमर्दनेउत्कटसमीहा तद्विषयिणीउत्कटेच्छा मत्सरग्रेक्रोधविघाघमिमानः अ
७६ हमुपमर्दकरिष्यामीत्याकारकेछेतिभावः विभावाइति अवमानं अवज्ञा अधिक्षेपः सभा
पातिरस्कारः आदिनापरोक्षनिंदाश्रवणपरिग्रहः अनुभावाइति आदिना अधोमुखचिंत
नादिपरिग्रहः अनुभावाइति आदिना अधोमुखचिंतनादिपरिग्रहः उदाहरणं पद्येति ह
नुमतावानरान प्रतिवाक्यं आसांप्रतंभर्तुः श्रीरामस्याज्ञानेन नोचेत्सरसिजनयनामंदो
दरी तस्याः स्तनुः मेघनादः तस्यसेनाचमूः तयासमेतं अथवासरसिजनयनाचसतनुश्चसेना
नाचेताभ्यां द्वंद्वः तथाचमंदोदरीमेघनादसेनाभिस्समेतंसमस्तवेस्पर्धः तस्यसुहृषेनुमे
घनादसंबंधिसेनामात्रस्यैवसहार्थान्वयेनार्थोत्कर्षः प्रतीयात् तादृशं अपकारिणां दृशा
मुखं रावणं लांगूलमलेपुच्छमलेवध्वा अमित संमंतात भ्रमत् तल्ले भ्रामयामः भ्रमितेकुमः
किंवा शाश्वत निरंतरं रामे मार्गावलोकने प्रचलनयनयाचचलनेत्रया सीतयासांकसोत्कंठया एमः ७६

रामो लंकां उत्साहमउत्तवानीह रघुपतिचरणांभोजपोर्पोतरूपाम: पुक्तो कुंभ: अत्र रघु
पतिसंनिधिं विना तरणं सहायेन तीताप्यन्विना सीता संबंधितरूपा: प्रधानमिति ताशंकनी
यं सह पुक्ते प्रधानेनतीयेत्यत्र सत्रे: प्रधानपदस्य प्रत्याख्यानत्वात् अपकारिस्थान
स्यैवोपमर्दनो हेतुरूपविषयत्वरूपाप्रधानत्वाच्च अत्र हनुमनो रावणस्य हेकाररूपानुनेः मर्ष
भावोः भिव्यंजते अत्र च कोनवान ने मलनो लंकारूपा उछेदः स तु सीतारूपावाधित इति
न तत्र सीतारूपान्वय: किंतु रघुपतिचरणांभोजपोतेनेन तथाचेनां लंकां उत्साहत्यसीतरूपा
सार्के रघुपतिचरणांभोजपोर्पोतरूपाम इत्यन्वयो बोध्यः अवहित्थं लक्षयति आकारेति
लज्जाद्याकारस्यार्थः विहारेति विलासेत्यर्थः तयोः संगोपनं भयगौरवहर्षादिभिः तिद्दरणं
विभावा इति आदिनाभयपरिग्रहः अनुभावा इति आदिना भ्रूमोटनविलोकनधैर्यपरिग्र
हः अस्याहरणं यथेति राक्षसानां परस्परं वचनं समभवन्नातविभीषणः सुग्रहं हस्तकागतः

र.टि सःपरिदृश्यमानत्वेनप्रसिद्धःपाथोनिधिःजलधिर्वृद्धवातैरितिशेषःसोपिपयःपूरंअतःग
११ तःसोपिसारासिविंद्धःसन्क्षुभ्यतिभवतःइतिशेषःअतोहेतोःसीतापरित्यक्तस्यताभवताप्रव
लोनेतिशेषःइतिसुहृद्गुरास्यमंदोदरीप्रभृतिबंधुवर्गस्यवचनंआकर्ण्यपिप्रभुत्वास्मेराननोह
सितवदनःरावणःमुक्तादाममौक्तिकाहारंकीदृस्यशुकस्पातत्रामकरासंसस्पर्कंसवि
घेकंरोपरिविन्यस्यतिनिक्षिप्तवान्अत्रस्वभ्रपंरावचेष्टपागुप्तीकृतमितिरावणस्यअवहि
त्यभावोभिव्यस्यवेद्दतिभावेउग्रतालक्षपतिउग्रतेतिलक्ष्यनिर्देशःतथाचनिर्दृप्ततात्वंल
क्षणंउग्रतात्वंलक्षतावच्छेदकंअनयोरभेदेउग्रतापदवाच्यत्वंलक्षतावच्छेदकंविभावाद इति
आदिनाःसत्प्रलापादिपरिग्रहःअनुभावादइतिआदिनाबंधननिर्भर्त्सनपरिग्रहःउदाह
रणंपद्येतिसखीप्रतिसखीवचनंकोदंडेधनुःरणेभित्त्वाछित्त्वापेश्यपनयःतेषांप्रचंडैःभु
जादंडैःहस्तदंडैःकृतंतत्रधनुर्विप्रतिपक्षाराजानःशत्रुराजानःतेषांरमणायःतासांवेलागुलीः रस:
११

तदात्मकगुणोऽपि प्रसंचारुंफिनां पोजिता कृताकारः तत्रस्वरूपः कृतः तस्य नाशोत्कर्षः पस्यतनं
पद्वाधारेति पाठे धा एव तेन धारया आघातः संघः तेन प्रमष्टाः पत्नीतोपेदुः शुद्धिपाः मन्त्रगताः कु
ध्येतन्नतेषां रंतदले दंतपत्रैर्विशिखः पत्रीकृतः तस्य लक्ष्य हीयते अन्विष्यंते लक्ष्यं नास्ती
तिभावः नचवाच्यं शत्रुपशोलक्ष्यं शत्रुपातनाव्यवहितकाल एव गतं कोदंडरचनानुपपत्तिः तथा
शुभुनादंड प्रभृतिसामग्रीभिरिति अतलक्ष्यमन्विष्यन्तः इतिभावः द्रष्टव्यं पतितलक्ष्यपति यथा
र्थज्ञानमिति अर्थमनतिक्रम्येति यथार्थज्ञानं तत्त्वावगाही प्रत्ययः परस्पर्थः तद्धि दोष्यतानि
रूपितत्प्रकारतावगाहिज्ञानमितिपाद्वत् ननु मतिज्ञानितयाचक्षुक्त्वादिरजतमिसपथा
र्थज्ञानं मतिर्नस्यादितिचेन्नः मीमांसकमतेः यथार्थज्ञानस्यैवाभावान्न प्रमाणविचारेतन्मतस्ये
वांगीकृतत्वात् अत्रेति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थलक्षणायाः अस्यात्स्वर्थः अस्याइतिविहाय अत्रेति
करणप्रयोजनं तु वक्ष्यमाणसत्यामेव शास्त्रचिंतनं संभवतीति विशेषार्थं ज्ञापकत्वं अन्यथा शास्त्र

र.टी. स्त्रचिंतनेनमति:मत्प्राशस्तुचिंतनमिति॥ अन्योन्याक्षेपेनकथंप्रतीपात् विभावाद्इति
७८ आदिनाविषयपार्श्वसंनिकर्षपरिग्रहः अनुभावाद्इति आदिनाविषयपार्श्वसंनिकर्षपरि
ग्रहः अनुभावाद्इति आदिनादृष्टांतकथनादिपरिग्रहः उदाहरणं यथेति भक्तेप्रतिभक्ते
स्यवाक्यं लाटीलाटदेशोद्भवालाटीचतुरा लाटीजनमनोहरइतिवाक्यात् अथवाछिपाप
रिधानवस्त्रंतस्याचवर्णनेनास्याचपःलाटीवस्त्रदेशपरिधानवाक्यात् चेतलाटीवतुरास्त्रीत
स्याःतेत्रपटीलज्ञावस्त्रसावपयोधरतटीचकुचतटीसाक्रीडाकुटीरगृहरूपातस्यातश्चंद्रो
स्तटीहंस्ततटीतस्यापाटीरंचंदनंतद्द्रवःतस्यचवर्णनमटेकविभिर्दिनंनापतेद्गुणीक्रियते
हेगोविंदहेजनार्दनहेजगतीनाथहेकृष्णइत्येवंमाहारैःसमुच्चारणैःतदेकमनसोकृष्णेका
चित्तानांपुंसांभक्तानांसंमयंदिनेपरिक्रामयतिगच्छति ननुअत्ररसानुकूलभावप्रकरणेज
द्धिरुद्धमतिभावचर्णनेयंथकंस्कुः कोपमाषापइतिवेत्तसंनाषयः कोपियरंतुलोकिंकस्त्री राम:
७८

वर्णनेलौकिकत्वंस्यसमध्याचार्यप्रसन्नीनांनेष्टं अज एव गुणभसीनाधात्रालंबनवि
भावास्त्वग्रंथेतेनिरूपितास्तेयत्रोदाहरणेमतिभावनिरूपणमाजेनस्तुचितमि
ति अत्रैव यथार्थज्ञानएव नत्वनपचितयातुनयोपदेशोदाहरणंयथेति वस्तुध
नंप्रदेयपात्रेप्यधृतिलोभः स्खलनः मत्रीनुकूलान अवधेयं सावधानतयास्येयंहा
रस्यदुःखहास्यहरेः वरणेमनोनिधयंविधेयंस्थापनीयं कृतिभिः कुशलैः नितंत्वि
यंविधेयंकर्त्तव्यं विधातुर्विधेयंकर्त्तव्यं विधिरेव विधानेवदंति नानाति प्रणिपा
त्यापाज्ञात्माप्रणयः प्रेमयात्रयोः विश्वंभेप्रसरेचापीतिहेमकोशात् उदाहरणं
यथेति नाथिकायाकामप्रतिपाज्ञाहेस्मरराजन भगवन् क्रोधात्किंमुधामुग्ध
नयाकिंधावसि यद्दियाषाणेमारैवंमद्भुना यदिकृतांशास्यकुदारेपयोधाराद्दुग्धधा
एथालीनासयितीनांवदनेमुखेस्तुधांअमृतंथ्यालानमितिपारेसयाणामिसर्वः

र.टि.
७६

परिखेदंगर्भेदिम्यानीमहद्धिंमाकिंचपरीसमीरणोस्थ्यंमास्थिरता तदास्वश्रेसस्पताक्वेन
तथाचस्वप्रेदर्शनमात्रेणकिंमोहंतसीतिभाव:कोपात्मानमुद्राहरति हाहिमांशोहे
चंद्र देवदेव:शिव:तस्याभरण: शिरोभूषण त्वंस्वुधारसवर्षीतनं श्रम तद्वचतणीतलं
जगदेव विश्वमेवतनपमितयापिमेममउरसिवह्नुसितापंवहसिप्रापपापिकिंकुर्म:स
तुतवदोषोन किंतुहरस्यतानेत्रोपलोचनसंगतिफलमिदमिति निग्रणाभिसंधि:अपि
चपद्मपति:श्रीकृष्ण:तस्यवक्त्रंमुखंतस्यसखासिमित्रमसितथाचत्वांकिंब्रवीमिकिम
पिवक्तुंतपापिने व्याधिंलक्षपति ज्वराद्रिरिति आदिनांगपीडादिपरिग्रह:कुपितेति धात
वोरस्यास्थ्यासमेदमज्जास्थिशुक्रेतिसप्तविधावातपित्तकफावातेषांकोपोवैषम्यं आ
दिनाउस्यापापसपरिग्रह:पद्मपासस्यधातुवैषम्योत्पन्नाबुपक्षीणतानद्राभवाद्रीनामपित
त्वस्यावस्थयवक्त्रमनपाकुपितधातवएवव्याधिचिमायाग्स्यवचेपंअनुभावाद्रति अत्रेदंचिं

रामः
७६

त्यं अनुभावोनामाभिनयपत्रनिकांगचेष्टाविशेषः। नहिदेशोपद्रवोऽगचेष्टारूपेनानुभावोभ
वितुमर्हे नकिंत्वभिलाषसंचारी गोत्कंपकुंचितबलहानिविक्रूणान्तरोमांचमुखवैवर्ण्यअ
स्तस्तांगविक्षेपानेकपरिदेवनभ्रूशापानादयोनुभावाः संगीतरत्नाकरोक्ताः परित्तेपाःप्र
कृतग्रंथेतु अनुभावादेहकार्श्यादयः इतिलिखितमस्ते देशोपद्रवादयः इतिप्रमादलेखएवइति
प्रतिभाति देशोपद्रवादयः इतिपाठे देशावध्यापद्रवादयः इत्यर्थके तु नवोपिदोषः देशोपद्रवः
उदाहरणं यथेति कुरंगीदृशः मृगीदृशः केयूरअंगदंस्वीयंस्वकीयं अनर्घ्यंदीधितिप
दं अतुलकांतिपदं दातुं कान्तकांगुलीयकं सुवर्णमुद्रिकां आनेतुमिव वहिर्गच्छति
अनेनातिदेहकार्श्यमभिव्यज्यते हेहृत्सखि अन्यत्तु अत्रः किंनिवेदयामि तदुक्तंनिवेदना
किंकरोमि वेलीमिघातंकवलंव्याजेन कालिपानागः नवप्रियालोचनवारिदग्धाका
लिपसरः पामुनकालिपसरः तम्भ्रांसानन्दमेणा परिभ्राम्यति सह परिभ्रमत्येव नेनप्र

र॰टि पापादुःखेनकज्जलकलितलोचनजललहर्यो: वारितारावनिरंतरंप्रसरंतीति अभिमतस्य
८० तेउन्मादइत्लक्षयति विनेति फलानुद्देशेनेत्यर्थः आचारइति प्रवृत्तिरित्यर्थः प्रवृत्त्यनुकू
लचेष्टावा तथाचविवेकाभावपूर्वकप्रवृत्त्यनुकूलचेष्टाउन्मादइतिलक्षणं तद्भावजन्मेनात्
अगम्यागमने:तिव्याप्तिनिरासात् सुखमिति सुखानुसंधानपूर्वकमेवतत्रप्रवृत्तेरिति
भावः ईदृग्दूषणं अगम्यागमनातिव्याप्तिरूपंदूषणंतत्सुखे अपेक्षकारित्वसत्वादिति
भावः विभावाइति विभवोधनाति आहिनाव्यसनाभिधानपरिग्रहः अनुभावाइति आदि
नाअसंबद्धप्रलापपरिग्रहः उदाहरणं पद्येति कश्चनसखीवचनंसखीप्रति अविशेषदर्श
नेनकांचनलनाम्नमेजानेविशेषदर्शनेमतिनेपंकांचनंलतेति कश्चन्विनिष्ठांवाधवुद्धिप्र
दर्शयतिएषेति एषापरिदृश्यमाणाकापिअनिर्वचनीयाकांचनलतानचकाप्लिनप्रका
शतेकिंतुसेवमेप्रियापाराधिकाःस्तिइतिदृष्टाचेत्कुतोनापिजल्पतिहाहानंसंमूर्छितावर्तते रम॰
८०

नेहतइति खेदे इत्थं कृत्वा विचिंत्यमुहुर्वारंवारं अधीरैस्त्वरितैर्नेत्रैर्दृष्टोस्त्वं नेत्रैकर्मणि
भिंचतिवानेत्याननुते विरत्वात्पतिकारेणस्वभुजद्वयेनभुजयोः राधाभुजयोआधायआ
धेयात्कृत्यस्वभुजद्वद्वंसंलग्नभुजद्वयेसत्याप्येतिभावः संभावयतेराधेत्यध्याहारातराधे
इतिवदति यद्वा स्वकरेणराधिकाभुजयोर्मध्येवानेत्याननुतेस्रधाइतिसंभावयतेऽत्र
पइतिपाठेइत्यर्थः प्राणेति शरीरप्राणवियोगइत्यर्थः स्पष्टा विनिक्षत्रं दुखोध्यं मरणं
द्विविधं व्याधितेऽभिघातजंच विषूचिकादिभिर्जनितं मरणं व्याधितं मतं विषपानादि
दंष्ट्राशस्त्रवानाद्यभिघातजं तथाचोक्तिमोजनविषपानादिविभावाः अनुभावाः को
र्पवेपथुहिक्कादयः उदाहरणं यथेति मित्रप्रतिमित्रवाक्यं यर्पस्तोप्रसारितावद्वीचा
लोपयस्याक्ति पापापयथाभवतिनर्थाविकोरेणौविस्तनौबाहू यस्याक्तिपापापयथातथासं
प्राममभ्रोपतनः मरणाव्यवहितोत्तरकालिकस्यलंकेशस्यभिपामपेनकेशपापाप्रा

१.टी.
८१

पाशाकारेणस्थितानकेशानस्पर्शुंस्पर्शंकर्तुंअतिलोभात्तेनसमाकांसन्तितेछति
तथाएवरणस्यवक्रकारविंदेमुखपंकेन्ते उसमकरोरविहस्यकरंकिरणंनकिरति तथातप
ति अत्रैकवचनेननैकंकरंपातुंपितुमीष्टेकिंबहून्रश्मिमपोत्कर्षोऽभिव्यज्यते तथासु
णःस्वेस्वेधाम्निस्वस्वसदनेकथामपिवृणस्यमत्वात्रामपिप्रख्यक्रंप्रकारंनचात्तत्वेते
नकुर्वंति वासंल्लसपति मनःइति अस्तोरस्मीत्याकारकह्नत्रिविशेषोविरोधःहृपोशपिचास
भोरस्पोःएकत्वेनअभेदेन तथाचोपाधिभेदेनप्रतीतिर्वैलक्षण्यपनिपामकःतत्रवासस्य
आदिनातत्स्वरणपरिग्रहःअनुभावादिइति आदिनाअभिनिवेशदर्पोनपरिग्रहःउदाहरणं
स्पष्टेतिसर्वोपप्रतिकस्यापिचिदुक्तिःसम्मोधरोसैनाकःएनवदनाम वलितारममुखोद्दा
पत्तसमुद्रंप्रतिकोधकरणासमपेमेनाकेस्यापिसंभाव्यतेभयमआस्यवदनादितितुसर्वं
व्यापपाठःमखात हरिनामप्रणवानःइंद्रस्यपुरंदरस्यसकोवहनपुरंदरविपक्षसंदेहंप्रा रामः
८१

तःसन्नस्त्रांतां मानसं क्रांतं कुर्वन्कुंवितेपस्ततोपस्तोपस्यां क्रियापांपथ्यामवतितथामु
ष्टिनैवक्रीडितभ्रांतोभ्रवतोपस्यां क्रियापांपोपथ्यातथाप्रस्पंगेचेत्याहतिविषस्त्रावारांोपस्य
क्रियापापथ्यातःष्यात्पत्काव्याहृतिःप्राह्याभिलापरूपोभ्रपारोपस्यांक्रियापापपथ्यातथा
सिंधुपंककुहरेसमुद्रकर्दमगह्वरेनिमग्नंकुंभयपीभवितुंआकांक्षति इत्युक्ति अत्रपद्य
पिभगवानितिविशेषणांव्यर्थप्रत्युतसर्वतत्वरूपार्थबाधकंतपापुरंदराविषयकप्रांका
विश्वरूपकत्वेनसंज्ञाबुद्धीतितथापिसभगवानिस्पेकंपरंभगवतोइत्येतासहवक्त्रेमानार्थ
बोधकंसमत मेनाकस्पसर्वदेहस्मरणोपस्यापकतयासंज्ञाघटीतिनतोनकोपिस्तुः
द्रोपभ्रष्ट्वः वितर्कलक्षणपति विचारेति ऊहापोहरूपार्थःविभावाइति विप्रतिपत्तिःवादिनोः
परस्परविरुद्धवाक्यंविप्रतिपत्तिनिषेधधर्मविशेषोवा साधकेति प्रतिपोग्यभावयोःसा
धकबाधकप्रमाणोरूहः विचारात्मा उदाहरणं यथेति शांभवः शांभोरिंधनुःकालिंदी

र·टि· दीपमुना तत्रविलुठन्नवासोकरोरकमरध्युतनद्दतत्करं वालमरणालंकमलिनीनंतुः नद्दत्को
मलंवपुर्यस्यसः तथावसस्यकरणोऽशक्तना नतुपत्लेकृतेपाहिनसिध्यतिकोत्रदोषइति
८२ न्यायेनपत्तोविधेइतिचेन्नत्राहवंशइतिवंशोत्थपः सुवः स्रवः भेमः अवतंसः भूषणंप्रथि
तवशोभ्रवेनप्रपत्नेकृतेकार्यसिद्धेरोसत्यामिवयशोनाग्रयेतिभावः स्तामः खलाः ध
र्त्ताव्याहारेकटुभाषिणोवाकुरणः पुरुषःप्रेरितिनिभुजंगराहागोष्ठीगरिष्ठावर्त्तेतेतस्मात्केवल
मेषपवमममत्रेपस्करोभास्करस्तिष्ठति संप्राप्तास्मापथ्यासोदर्पस्यसंतुष्टरतापामनोवेनकं
दर्पेणगगणनालेखागणनालेखः किंएकीकृताएकत्रलिखितः त्रिजगंतीविलोकिंतुएषा
लावण्यस्यकिंउड्डीविका उद्धृत्रीकरणं पद्यः लावण्यस्यत्रिजगंतीत्रिंजगतीस्थितंवलाव
ण्यंवा अत्रलावण्याशइस्यलवणत्ववाचितोदस्यंगमत्वसादृश्यात्तुषमाविशेषेहटिलस्य
गोत्स्यप्यपरीक्षिताः नयनेपोराननंदडुमस्यकंदलीअंकुरविशेषः किमुवाराधापोः स्वभावेनसु एमः
८२

नगरमणीपारोमालिः रोमावलिः उन्मीलंति भासंते अनध्यवसायात्मायथा अध्यवसा
यश्चवुद्धिव्यापारोत्तानं उपात्तविषयाणामिंद्रियाणामहं नो सत्यां वुद्धेस्तमोभिभवे सति यः
सत्वसमुद्रेकः सोध्यवसायः तत्र निसांख्याः न चेष्टा त्रिरितिनित्तानमिति च समाख्यायते तथा च
यत्किंचिदिंद्रियसंनिकर्षे समुद्भासितं हन्तिसमनंतरं वुद्धेरल्पतमोभिभवे सति किंचित्त
त्वसमुद्रेकायनैकं कोटिपुपस्थितिप्रयोजनं तानमनध्यवसायः अध्यवसायो निश्चया
त्मा अनध्यवसायः संशयात्मेत्यपरे तन्मुरारतहारं पश्येति सर्वोपि तिकस्याचिह्नवनं कथ
यत्कथयेत्यारोवीप्सा कार्यं खंजनं खंजनतुल्यं नेत्रं खेलयंति खेलायुक्तं करोति अत्रा
न्वयानुपपत्तेर्लक्षणावीजत्वे खंजनपदे लक्षणाभवितुं नार्हति नहि ताषिकाया खंजन
निष्ठखेलल्पनकारयितृत्वान्वयोनुपपन्नः तस्मात्रोत्पर्याचान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणावीजं
प्रकृतेचनिर्भरिकरास्यकर्तृत्वे तात्पर्य तस्य च खंजनखेलकर्तृत्वेन्नुपपन्नमितिभवतिल

र.टी.
८३

सरोत्थापराप: तथापमुनापा: पाप्यसिकालिंदीतल्लेकेपंस्वरोवछि: विहरति किंवा अपंशारद
पारदिमव: शीतभानुघंद्र: कोवाउदपतितदुपरिचंद्रोपरितिमिरराशांविवर्त्तएष: कोवावर्त्तते अ
त्रनापिकानिगौरीतिउत्कंठेककोटिकोऽनध्यवसायात्मासशाप: विप्रतिपन्नात्मापथेनिसंखी
प्रतिकृसवाके विलसनचासोसुधाकरश्चतस्यकलाधिकारपंराधिकातथाहिस्यात्रहिंकि
रणमालिनश्चइसकरंकिरसातस्याराधिकाया: वपु: किमुसहेतनथाकनकमंजरी तथाप
न: उपंस्वतरोरुवहतितत: तस्यात्समरमरालसाकेपसमुन्मीलतिअत्रविपमातसधिकाया
तिषेधपर्यवसानमनध्यवसाय: बोधातित्रकारस्त्वयं: प्रकारभेदमेवप्रदर्शयति संगस्येति सं
प्रदर्शनउदाहरणांमंगोरे पथेति रात्रानंप्रतिकवेरुक्ति: संकेतीकृतेकाननेरमणसंकेतवने
प्रविशतो: गछतो: दंपत्यो: नायिकानायकयोर्वाअस्योसकोनहलात्परस्परकौतुकात्अ
न्यत्वप्रतिप्रतिभानमारचपतो: परस्परमन्यथाप्रतीतिंजनयतो: अन्योन्यमुत्रस्यतो: परस्प राम:
८३

स्यरंत्रासंप्राप्तोवतोः कुंचतकापं ------ संकुचितकापंपश्चात्स्याकिमलेपैः पद्मवैरात्मा
नमाहृतवतोः स्वरूपमाहृतेवतोः एधामाधवयोर्निकुंजकुहरान्नकुंजगह्वरान्उद्ग्रीविकाउत्कं
ठितानिवः पुष्पाकंपान्तु रहंनुसंपामेछलंपश्चाकंपरांवुराशीन्मिथ्याजलनिधीनसम्
क्रस्यानरचितानपुरोपकंठेनगरसमीपेपुनर्वारंवारंहसमानाः परिदृश्यमानाः सः रामचं
द्रः कपीशस्यमुखहनुमतः आननेसखेदंखेदसहितंपश्चात्तथादृशोनेत्रेआरोपानपामास
च्चापारोपयामास इतिश्लोकः इतिश्रीकविवागीशभट्टाचार्यविरचितायांरसतरंगिणीव्याख्यायांरसिक
रंजन्यांपंचमस्तरंगः अथभावाद्युत्पत्तिविकत्वाद्भावाधीनंनरांनिखिलरसिकसंवादित्वाच्छ
ब्दादिनिष्ठत्वंजकतानिरूपितथापतपारसोनिरूपणाविपयदितिनिगर्वः नचरसोवैसः रसंह्येवा
युलब्ध्वानंदीभवतीतिश्रुत्यासावकलरूपत्वेनरसस्यवोधितत्वात्रेपंनिरूपणंविषयतासंभवि
नीतिवाच्यं रसोवैसइतिश्रुतिजन्यबुद्धिविषयत्वेनिरूपणाविषयतापाश्रकोमेनाप्येष्टव्या

र.टि. त्वानन्तरविषयत्वेनस्वरूपतायांप्रमाणमवेषणापत्तेः अत्राप्यप्राह्येनानंतर्यार्थः किंतु मंगला
८५ र्थः भिन्नक्रमार्थो वाथ्यंग्पध्वंतकभावस्यानंतर्यो व्याप्यत्वान्ध्वंतके निरूपिते किमस्यथ्यंग्पेनि
रूपिते किमस्यथ्यंग्पे निरूपिते किमस्यध्वंतकमिति जिज्ञासोदयेविनिगमनाविरहात् अ
त एव संगतिरनेनाभिधानव्याप्तिसंगतिलक्षणेन सम्पक्कृ यते दीधितिग्रंथविस्तरः
वस्तुतस्तु उपजीव्यं निरूप्येवोपजीवकं निरूप्यमित्येव नियमः कारणस्य कार्यपर्वभा
वित्वात्प्रथमस्य कृत्रिकत्वान्प्रथमजिज्ञासोदये विशिष्यस्यनत्किमपि बाधकं सिद्धपरः स्फु
त्रिकमितिसारपोतं उपनीयमानः संक्षिप्तपमाणः संस्कारश्च पानकरसे द्वित्रिरसाश्रितर
व्याणसंसर्गोक्तिपमाणात्वस्वरूपपरिशीलनवद्विभावादिनापरिशीलनात्मास्वपमाणः
चर्व्यमाणः चर्वणं च रसविषयकविभावनात्मकं आस्वादनं विशेषः उपचीयमानः इति पारंप्य
पमेवार्थः विभावादिभिरुपनीयमाह इति स्वपरिपूर्णरूपकप्यितामितिकश्चित् मनोविश्राम रमः
८५

इति भावादिभ्रमानविश्रांतिरूपास्वादाकारमनोवृत्तिरित्यर्थः पूर्वलग्नोऽप्यात्मस्वरू
पोरसः इहतु आत्मशब्देन सुखरूपवृत्तिमहदुल्लक्षणंप्रवुद्धेति अभिव्यज्यमानेत्यर्थः वा
सना संस्कारविशेषः प्रवोधकाः अभिव्यंजकाः तस्यापरोऽक्षण्णाद्यपरोऽक्षवदविरुद्धं प्र
तोः ज्ञापिकानापकयोः प्रथमानुरागे पूर्णापां पूर्वरसोपाध्याप्रकृतेन तस्यालक्षत्वेननाभा
सिद्दोषः अत्रत्स्वोऽप्रपरिपूर्णवासनात्मत्वेस्यापि भावना परिपूर्णत्वे रसत्वमितिप
रिष्कृपमाणोद्भवणोज्ञेपं अत्रैरमवधेयं अनुभावास्तु कटाक्षादयस्तेषामभावेप
वोनुरागएवागनकुसमापमानः समागइतिपाठस्याविभावविवासनात्मत्वासंभवेना
व्याप्तिरतिव्याप्तिर्वादोषोवक्तुमनर्हः पूर्वानुभावादितिपाठस्तु समीचीन इतिप्रतिभा
ति तदर्थस्तु विभावानुभावसात्विकव्यभिचारिभावविषयकानुभवस्यपूर्वसभावात्तथा
पिभानवासनापाप्रवोधासंभवात्पूर्वोनुरागेव्याप्तिरितिप्रथमसमागम इतिपाठे प्रवोध

१॰टि॰ ८५ काभावेनस्यापिभावप्रवोधासंभवात् कथंसोनुभवः तत्रसमाधानंग्रंथेनन्यानरीपा
नुभावसत्वात् इत्यत्रतज्जनितसंस्कारएवप्रवोधकइतिभावार्थोविसेपःवस्तुतस्तुपूर्व
पंक्तसमाधानंग्रंथोप्रमाइत्यनितावेवसर्वलभइतिरिक्तलौकिकसंत्रिकर्षेति नापि
कानापकयोः संयोगसंयुक्तसमवायसंयुक्तसमवेतसमवायपक्षाविशेषणविशेष्य
भावध्वेतिषड्विधमन्निकर्षइत्यर्थः तत्रनापिकानापकयोः परस्परएवलोकनसंयोगः
परस्परनिष्ठकयस्ताघवलोकेनेसंयुगक्तसमवायइंद्रियसंयुक्तेपरस्परास्मिन्नकटास्या
दिक्रियापाः समवायात् कटाक्षादिनिष्टताररतस्यादितासवलोकनेसंयुक्तसमवेतसम
वायः कटाक्षादिस्वमवेतेस्याः समवायात्परस्परश्रवणेसमवायः कर्णाकापेनापिका
दिशाब्दसमवायात् तन्निष्ठकटाक्षादिशाब्दत्वश्रवणेसमवेतसमवायः कर्णेसमवेते तस्य
समवायात्कुंतादिनिष्ठपरस्पराभाववलोकनेविशेषणविशेष्यभावः इंद्रियसंयुक्तेकुंते एव ८५

तेपरस्पराभावस्य विशेषणत्वात्तत्परंत्वयंसन्निकर्षो विप्रलंभशृंगारप्रयोजकः घटादिसं
न्निकर्षवत्साधारणसन्निकर्षोनरसाद्यनुगुणइतिविशेषसन्निकर्षोनुधावनं एवंब
द्धिप्रत्यक्षमपिप्रयोजकत्वगौरवग्रंथेस्यादितिनिरूपितं अत्रसन्निकर्षप्रयोज्या
विभावादिव्यंजितरसनिष्ठजन्यत्वप्रयोगोगौणइतितत्त्वं अलौकिकेतिज्ञानलक्ष
णसन्निकर्षइत्यर्थः तेषु विभावादिषु अनुभवः तेषु शाब्दापरोक्षीकृतेषुज्ञातं स्म
रणात्मकंप्रत्यासत्तिः प्राक्तनसंस्कारद्वाराप्राक्तनानुभवजन्यसंस्कारद्वाराज्ञाता
मेवस्मरणमेव प्रत्यासत्तिः संस्कारएवप्रत्यासत्तिरितिनवीनाः निरूपितंचेदंमा
चामुक्तिरीतिमनुसृत्यवस्तुतस्तु विभावाद्यनुभवोज्ञाननंतरक्षणप्रत्यासत्तिप्रयोज्यः
लौकिकानांकाव्येनाप्येवसमर्पितानामेवविभावादिपदाभिधेयत्वात् तदभिव्यंजकाश्च
काव्यशब्दाएवतथाचतैः महृदज्ञानलक्षणसन्निकर्षएवरससाक्षात्कारप्रयोजकः सर्वथि

र.टि.

८६

भावादिरूपोऽस्यमानोऽहृत्याभग्नावरणोऽऽनंदंस्वस्वरूपात्मसाक्षात्कारएवेतिराजमार्गःपर्यन्ती
पावैन्नविशेषःआचालौकिकविभागोऽत्रोपनपिकएवकाव्यपरमदार्थचमत्कारेणाप्ये
चदर्शितःनव्यमतेतुकाव्येनाप्येषरसःअन्यःसर्वोपिविषयएवहोपकोटिनिविष्टइति
दिक् सामान्यतोनिरूप्यविशेषानाह तत्रेति तस्यरसस्येत्यर्थःतत्रभरतःतेभरतोक्ताः प
पाक्कतमारतनिष्टाधेपत्वानुपपत्तेःविंतेपा अष्टाविति शांतस्यरोमाचादिविरहेणानभि
नेयत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमित्यभिमानात्राद्यरसुक्तेपद्यानाद्येतावदृष्टौरसाःप्रतिपादिता
अतःकाव्येपिनावंतएवेत्यर्थःइतिप्रदीपकृतःआह तच्चिंत्यं आनंदाश्रुपुलकादर्शनगद्ग
दवचनीदीनामनुभावत्वेनग्रंथकृतैववर्णितत्वात् तत्रादौशृंगारंनिरूपयतसर्वाद्युपन्यासस्य
वीजमाह सकलेतिप्राणिमात्रस्येत्यर्थःअधिदैवतं इष्टदेवःशृंगारस्यदैवतं शृंगारस्याधिष्ठा
तृदैवतंतेनततःसकलाकांक्षाविषयत्वेनप्राणिनांकामनाविषयत्वेनआराध्यतयाकाम

रामः

८६

मनोपरञ्जकतया सर्वाण्यध्यतया सर्वप्राणिनिष्ठलोकोत्तरसुखव्यञ्जकत्वाद्विष्णुर्दैवतस्य शृंगार
स्याद्यानुपन्यास इति भावः ननु सत्त्वं सर्वांकोऽस्याविषयं तन्नुपश्याः शृंगारेतयाहास्ये सर्वेरा
ध्यविष्णुदैवतत्वे तेनैव तत्प्रथमोपन्यासे तत्क्रममिति क्रमः रसमात्रस्य विष्णुदैवतत्वे नवसमाणा
त्वात् किं नु शृंगारव्यभिचारेण हासस्यापि भावत्वं न्यहास्यरसात्प्रागुपस्थितिविषयत्वेन
च शृंगारस्यापि हास्यकरुणरसव्यभिचरितरतिस्थायिभावत्वं न्यूनतया हास्यकरुणरसा
भ्यां प्रागुपस्थितिविषयत्वमविशिष्टमिति वाच्यं प्रागुपस्थितिविषयत्वेन विशिष्टमिति
वाच्यं प्रथमोपस्थितिविषयतायाः केवलं रसस्यापि भावव्यभिचारिकत्वस्य तत्र तापात्र
स्वीकारात् किं नु समनन्तरभावित्वस्यापि तत्र तत्कृत्स्नितिनिक्षेपात् शृंगारे परस्परं निर्भरत्वप्रथ
मोपन्यासः समुचितः तत्र्यात्मकविप्रयोगे शृंगारे शोकस्यावश्यकत्वात्करुणरसमेव शृंगा
रानन्तरं पठति स्वतन्त्रमुनेरिच्छापाएवरसोद्भावानुपूर्व्यानियामकत्वमित्यपरे तत्रवाक्यत्वादि

र०टि पुत्रादितादरूपः स्थायिभाव इति भावः तेषां आदीनामिति लोभप्रहासस्य हासाणां व्यभिचारित्वा
८१ त्मकत्वात् व्यभिचारिभावरूपरतिस्वरूपत्वात् शोकेन नान्वितेति कस्यश्रृंगारादिमध्ये इति
दोषः तो आदीनादरूपः सत्यंभित्यङ्गीकारे अपायपत्यादिशृंगारादयस्य तत्संस्पृस्यस्थायिभा
वाभावितत्वं नाहीति तत्स्वमिति भावः परं तु वात्सल्यादिरूपा एवं क्रमरमेघं तत्सर्वविष्यंतीत्या
शयेनाह वात्सल्येत्यादि के चित्तु तत्पर स्यात्सर्गतोः व्यवहितरूपेवपरामर्शकत्वेवव्यव
हितपरामर्शकत्वे नानुपपन्नमित्यत आह तेषामिति वात्सल्यादीनामित्यर्थः व्यभिचा
रीति व्यभिचारिभावे इत्यर्थः अत एवैषां रसत्वे आदीनां स्थायिभावत्वमकामेनापि
स्वीकार्यमिति तेषां व्यभिचारित्वात्मकत्वस्य वक्तुमनाययप्रयोजनं नानुपश्यामः इत्या
हुः वात्सल्यकरुणरसइति विभक्तिविपरिणामित्वयः एवं लोल्यंहास्यभक्तिः शांतेकार्पण्या
हास्यं तत्र्वं तत्रमित्यर्थः शोकमेकत्वे नान्विते एवं वात्सल्यकरुणौ लोल्यहास्ये भक्तिः शांतेका रस:
८१

पेयं हास्येक्तत्वात् धर्मसत्त्वपास्वीकृतत्वात् धर्मिकल्पनात् वात्सल्यादिषु रसांतर
त्वकल्पनात् धर्मिकल्पनायाः व्यभिचारिभावस्यरतिस्वरूपत्वकल्पनायाः व्यभिचा
रिरतिरेवास्तु वात्सल्यादिकमिति दोषः किं कुरुणेन करुणेनाभावेन वस्तुतस्तु वात्स
ल्ये करुणो रस इति पथ्याङ्कृतमेव सम्यक् अभिप्रायस्तु वात्सल्यकरुणयोर्भेदः अ
येष्येवमेवा शांकनीं नन्विति एवं वात्सल्ये करुणो रस इतिरीत्या पत्र वात्सल्ये उक्तत्व
त्वात् करुणास्यानर्भतयाहुक्तत्वात् धर्मिकल्पनात् करुणरसरूपधर्मिकल्पनात्:
धर्मकल्पनायाः करुणरसस्य व्यभिचारिभावस्वरूपरतिरूपत्वकल्पनायाः व्यभिचा
रिरतिरेवास्तु करुणरसेति दोषः किं करुणेन वात्सल्यरस एवास्तु किं करुणरसक
ल्पनया पक्षे वात्सल्यादिव्यभिचारिभावस्य रतिरेवास्तु किं करुणरसकल्पनया स
माधत्ते नैनिक करुणरसः पृथक् तिनेत्यर्थः रतेरिति रतिहेतोरित्यर्थः उपपत्तयात्यन्यथा

१.टि. सिद्धत्वात् ननुरतेर्व्यभिचारिभावत्वेननशोककारणत्वमित्यतआह किंचेति रतेःकरुणा
८८ रूपरतेःकरुणरसस्यव्यभिचारिभावत्वं किंरसानिरूपितव्यभिचारिभावत्वं नशृंगारहास्य
येऽद्भुतवीराणांतत्र करुणरसे तत्रकरुणारतिरुक्तनशृंगारव्यभिचारिभावःकरुणोपुत्रवज्जन
मिथुनपरस्परप्रीतिविरहात् एवंसतिनहास्यरसव्यभिचारिभावःकरुणारतौहास्याभावात्
तथाकरुणात्मकरतिर्नवीररसव्यभिचारिभावःकरुणारतावानंदाभावादितिप्रहृष्टकार्यैः
नबीभत्सरसस्यव्यभिचारिभावःकरुणारतिःतत्रजुगुप्सायाश्चभावात् नाद्भुतरसव्यभिचा
रिभावःकरुणारतितत्रकरुणारतौआतिष्ठतःअविद्यमानस्यआस्थिरत्वात् अविद्यमानत्वा
त् तस्माद्धेतोःकरुणोशोकएवस्यापीतिसएवस्थायिभावरतिकरुणा नामरसनिष्पत्तिस्य
हतपाभित्रःनन्वेवंहास्यमपिप्राकृते नन्विति इतिरेवात्र हास्यासोव्यभिचारिभावात्मकर
तिस्वरूपएवभवतुकिमधिकेनहास्यरसेना सः रतिस्वरूपव्यभिचारिभावएवहास्यमस्त्विति ए.म.
८८

चैतकस्यव्यभिचारिभावः तत्र हास्ये अनवकाशात् अप्रवृत्तेः तत्स्थायिभावानां हास्ये
भावात् तत्र हास्ये अस्थिरत्वात् अविद्यमानत्वात् अस्थिरत्वादिति पाठे अस्थायि
त्वादित्यर्थः रतेः शृंगारस्थायिभावत्वात् रतेः स्थायित्वाभावात् हास्यनिरूपितस्थायि
भावत्वाभावात् ननु रतेर्हास्यसांकर्येण नवारपामध्यस्याह परंत्विति रत्यामयं यस्थाया
भिचारिभावत्वमाक्षिप्तं तथा रत्यादिकं व्यभिचारित्वं तस्य विरहसामानाधिकरण्यं प
रस्परयोः सामानाधिकरण्यं सांकर्यं इति विवेकः शंकते नन्विति पृथक्कृत्य भेदः समा
धत्ते नेति हेतोरसाधारण्यात् स्थायिभावरूपहेतुभेदात् असाधारणपरस्पतास्य
यन्माहस्थायित्वमिति स्थायिभावप्रयुक्तभेदः इत्यर्थः तेरेव दृष्टान्तेन दृढयति यथेति अ
साधारण्यादिति असाधारणत्वं च रसत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकार
णत्वं तत्र स्थायिभावनिष्ठबोध्यं कारणत्वं च व्यञ्जकसाधारणोऽस्तु तत्प्रयोजकनोऽन्कर्षयति

रटि॰ ८६

तेनारसस्यानित्यत्वग्रहस्वरूपत्वेपिनक्षतिः असाधारहेतवः स्थायिभावाः शान्तावच्छेव भक्ति
शांत्योः पृथग्भावः उभयत्र वीररौद्रयोः तस्मात् हेतोः अन्यतरएववीरोवारौद्रोवा अन्य
तरत्वेनभेदेद्वभेदौव्यासज्यवृत्तीति नवयाहककमानस्यनभेदद्वभेदस्योभयत्रसत्वात्तत्र
विनिगमनयानान्यतरस्यकिंतूभयपर्याप्तसत्वमितिवाच्यं लाघवस्यैवविनिगमकत्वात्
स्थायिभेदेनेति स्थायिभाववासनाभेदेनेत्यर्थः शृंगारंलक्षयति परस्परमिति नायिका
नायकयोरित्यर्थः प्रमोदः हर्षः उत्कृष्टलाभादपिप्रकृष्टहर्षसंभवादाह सम्यगिति सा
मीचीन्यंचान्यलोकोत्तरानंदविरहप्रतियोगिन सार्वदैशिककालिकस्फूर्त्यन्यतराधाय
कत्वबोध्यं यत्नोः नायिकानायकयोः एकत्रनायिकायां नायकेवा प्रमोदस्यप्रहर्षस्य
रतेः स्थायिभावस्य आधिक्यन्यूनतायां आधिक्ये न्यूनत्वेच व्यतिरेके अभावेवा वाकारे
व्यवस्थितविकल्पेतथाचयत्नोरेकत्रास्तूत्कृष्टप्रमोदरत्यन्यतराधिक्यन्यूनत्वान्यतरत्वेस रामः ८६

सतितद्व्यतिरिक्तविरहत्वं रतिपरिपूर्णत्वं बोध्यं तत्र द्विविधेपि शृंगारे इतरेतरं पारस्परं अ
नुभूयमानं चर्व्यमाणं आनंदः अनुरागहेत्वाप्युपमानसुखविशेषः अत्रापि चर्व्यमा
णावस्थापन्न एवानंदो बोध्यः बहिरिंद्रियसंबंधः अनुरागहेत्वापरस्परं इंद्रियावयव
संबंधः अत्रात्मा अनुरागहेत्वापरिणतमनसा संबध्यते मनः इंद्रियेण इंद्रियमभिप्रार्थे
निष्ठावयवैरिति रसिकविहृतः पंथाः वर्णित इति न च रसस्य ब्रह्मस्वरूपत्वाद्द्वैतेनोपपद्यत इति
वाच्यं लौकिकपदार्थानां रसव्यंजकत्वस्वीकारेण वर्णमध्ये प्रधानतयानूपमवर्णस्ये
वशृंगारस्यैकत्वादुपचारेणाप्यपामवर्णत्वोक्तेः एवमनुभवेत्वाप्यस्य तत्र संभोगोदाहरण
पयेति लोभितस्तंभनेन उभयोः सात्त्विकभावोद्भूतः स्तोभस्यात्माप्यविच्छेदे हेतुः त्वतेस्त
भनेविचेतितेहेमः पद्मस्खलनेन प्रेमणो गुरुत्वाद्वचनस्खलनमिति भावः चाटुवचनानि प्रि
यवचनानि पराहतानि निहतानि पराहन्तेः अप्रसिद्धेनेनानिवास्तवानीति तु परमार्थः पाणिः

र.टि.
६०

हस्तः पयोधरंगतः कुचसंनयः तस्तोन्किर्मीपाणितो जगाम कुचसंमर्दनप्रतिबंधकत्वेष्यत्स्यभा
वप्राप्तः पांतु नः स्म्याः रमायाः वेपथुरेवकंपएवतीवीकरविंधंनोभिस्तंभयत्वेचलयत्स्या
नप्रच्युतिगमयन्मधुसूदनस्य हरेः स्तुहृत्तनिर्निमोपकारमिवैत्रैभतत्रैत्रैकंगपस्य संभोग
श्रृंगारस्य व्यंजनायां प्रयोजकत्वेन सात्विकभावाभिधानात्रपाह्वाच्यता हेयप्रधानत्वेननि
रूपणीयत्वस्य शाह्वाव्यतापाहूषकतायां वीजत्वात् सामान्यतो निरूपणीयत्वस्येवंतहूषक
तावीजत्वेत्याह निद्राणमित्यादि निद्राणं ब्यानात्रिद्रांप्राप्तंराधायावदनं मुखं उत्तमप्यकंऊर्द्धं
धृत्वा अनुमीयवा दृष्ट्वावामुखोन्नमनयंतनएव कुचातस्पर्शस्य संभवात् तत्फलस्य चुंवनस्या
नुक्तत्वाच्च कांतेकस्येकुचान् स्पृशि समंतात् कुचस्पर्शं कुर्वतिसति स्वलंस्खलितं अधः प
तितंवा ब्यस्तक्षिपरीनवार्वभास्त्रं पराकूलं तिचोलं तेन दर्शिता मिवोलिभिस्त्रिवलीभिः प्रथमकाम
करानाभिश्रीर्यस्यास्तथाया राधायाः हरेर्दृष्टिर्नचंचला भवत् उपतउत्पलनीलकमलं तस्यदला राम:
६०

लानि पत्राणि तेषां द्रोणी श्रेणी मध्यभागेत्वात स्यास्मरस्य गर्वस्य द्रोहि भित्तिरस्तु
वेश्चिरं कोणस्य नेत्राद्युपप्रांतभागस्य तां गितेः कणत्तिते कैरास्त्रावलोकनैः स्मरः कामः
दीर्घायुरेव विविरचितः अत्रैवकारो विरचनकारणसंगतो विशिष्टस्यातयत्तोवक्रः अः
तथा च निर्भरमणोनातोपि राधाकयास्राएव दीर्घकालं स्मरो जीवनाभवती तिभाव
अन्यथा विशेषणासंगतेवकारप्रतिपाद्यस्य दीर्घजीवनत्वापोगव्यवच्छेदस्य निष्प्रयो
जनप्रतीतिविषयत्वापत्तेः पदद्वितनिपातानाम स्थानसंनिवेशलक्षणो दोषः समुच्चाय
तेन हिं प्रसिद्धिपरोस्येवकारः एषइतिपारे तु नकाचिंचिंता अंगारांगान हावा त्रिरूपपति
अथेति संगतिस्तस्मस्त तस्यापेक्षानहत्वरूपः प्रसंगः हावलक्षणमाह नारीणामिति अ
त्र स्त्रीलिंगमविवक्षितिकं तेनानुरक्तपुरुषविषयत्वेपि तथानक्षतिः अत्र अंगारपदमनुरागप
र तथा चानुरागोद्बोधानुकूलचेष्टावत्त्वं हावलक्षणं बोध्यं अत एव चिरापसविधेस्यातेप्रिय

र.टी. यस्य वक्त्रमन्यतो विलोचनयुगं चास्यनेत्रगच्छस्य तं लंकृता कापि कुंतलसंख्यानं संयमय्य
६१ परेश्यतः वाङ्मधुलं स्तनौ नाभिपंकजं दर्शयेत्स्फुटं आभाषते पाञ्जनं सुस्वरस्वरविक्रि
यं पल्किं चिरपि सेवी स्मकुरुते हसितं मुधा कर्णकंडूयनं तदुत्कबुरोमो हर्षसंपन्नो तं मन्ये
स्फोटयस्यंगं बालमाश्लिष्य चुंबति भालेनयावस्थापा आरभितिलकंक्रिया अंगुष्ठाग्रे
णालिखति सकटाक्षं तिरोऽपत्येन दशति स्वाधरं चापि वदते प्रियमधो रवोत्यादि साहित्यदर्प
णोद्दिष्टं के विमुग्धनेत्रादिविकारैरुक्तसंभोगेच्छाप्रकाशकः भाव एवाल्पसंलक्ष्यविका
रो हाव इष्यत इति साहित्यदर्पणोक्त्या शृंगारपदं संभोगशृंगारपरं विज्ञेयं तथा च नारीणां
संभोगेच्छानुकूलस्वाभाविकलैवचेष्टाविशेषो हाव इति लक्षणार्थं माह् सच हावश्च स्वभा
वजः नारीदेहोत्पत्तिनिमित्तजनितः तेषां पुरुषाणां सोपाधिकाः अनुरागोपाधिनिमि
त्तकाः स्वभावजाः साहजिकाः स्त्रीणामेव साहजिकं हावत्वं स्त्रीत्वव्यापकं तेन नरदधिकह राम:
६१

ल्लित्वेपि नस्त्रातिरिति भावः सदैव सर्वदैव तासां स्त्रीणां ते हावा उद्दीपके सति उद्दी
पकसमवधाने स्त्रीणां हावा विभवि नरसमवधाने तन्निरोभाव इत्यर्थः अत्राविर्भावति
रोभावौ ज्ञानाज्ञाने विशेषाविस्यन्ये स्मरन्ति ननु तेषामुद्दीपकाधीनत्वमेव सोपाधिक
त्वं पुरुषाणामपि तथात्वेव कः को विशेषः स्त्रीसंबंधिम्पस्तेभ्यः पोरुषेषेपबुतेभि
न्नित्वेन सत्स्वं सत्स्वां सामग्र्यां स्त्रीणामवश्यभाविनस्तेन पुरुषाणामित्येव विशेषो॥
वसेयः अणुरपि विशेषोः ध्वस्तापकारइति स्वापात् तेषां पुरुषनिष्ठकार्दावितर्केन्नु
नवते पामइति दिक् शारीराणिकापकानि ओत्तराणि मानसानि उभयसकीर्णे प्रा
णिरमोनेरच्चप्रियेति प्रियस्य वृषभकषराचचनादीनामनुकरणं आदिनाप्रियगतिप
रिग्रह इत्यर्थः नायिकायानायकभिदाध्यवसानं नायकस्य नायिकाभेदाध्यवसानं त
त्पूर्वकं परस्परं परस्परस्यानुकरणं लीलेति भावः यथा प्रियपरतिगलितारधामाधव

१·टि मनुम्रपमाधवीक्षता खेलंतिविहसतिविकलतिसंस्पृकपरिखीसर्पेणोस्वांगमितिम
६२ ह्लतोराहरणंपंथेह्लतोदाहरणमाह पश्येति चंद्रापीडो सर्पे चरमाद्रिंचुंवितिसति अस्ता
चलंप्राप्तचतिसति स्रस्तुवांबुजरमणीता मन:मनोहर्त्ति जितासिनुंतानुमिश्रपा कृष्ण
श्रोत्पावेद्दत्रेत्य:कथमापातिश्रागत्यवाकिंकरिष्यंत्य:त्रासोमनश्चविह्वलंभवतिविसा
कारकविशेषज्ञातेनैच्छासनत्रस्पपार्थीवसेपं:त्पंचकौतुकपा नितरामतिशापेनअंच
नज्ञापभ्रांनकौतुकंपस्पा: तपा ज्ञानव्यसनपाराधपावंप्राखेवेणुनदेविराचितेससिना
म:श्रवरोद्विपविषप:कस्पतिस्वन:किंकर्त्तकोनिस्वन:इतिक्रोधावेशेनकाननेपंव्रज
नलताप्रतानापिहितालतावेष्टरीछारितागधावोत्पस्मेरहसितेनवहरनोहरि:श्रीकृष्ण
:न:अस्मान् पातु रक्षतु अत्रचेविर्धानुप्रतिपापार्थीसानुकूललोकैषातिशापंप्रतिपाद एमः
पनसंगच्छतोक्रोधोपि मप्पत्रस्पिनेमत्सरश:कोपंवंशीनारकर्त्तस्पसपाजन्पोवोध्य: ६२

अतएवायंक्रोधोराधापांक्तस्याभेदाध्यवसानंपुष्णातीतिप्रकृतहावानुकूलपच तेन
प्रियविषायन्तुकरणात्तपाप्रियपानिष्टोत्कृष्टप्रीतिसत्वेज्ञातेप्रियपनिष्टक्रोधेनातिहीनप्रीति
सत्वेचज्ञातेएतस्यहावस्यआभासतातस्यात् वस्तुतस्तुसुभ्रुवांमनोहृत्तिर्जिज्ञातेप्रिय
निष्टेक्रोधेनातिहीनप्रीतिसत्वेचज्ञातेएतस्यहावस्यआभासतातस्यात् वस्तुतस्तुसु
भ्रुवांमनोहृत्तिर्जिज्ञासितुमितितुवक्तुंतपुक्तंनहिन्यापिकापाःसखीपरिहासोलीलानु
भावःकिंतुनापकपरिहासःतथावपरिहारस्यमनोहृत्तिर्जिज्ञासापेक्षापोसुभ्रुनिष्टम
नोहृत्तिर्जिज्ञासावक्तुंतयोग्यपात्रतएवपरिहासाज्ञानेनापकस्यक्रोधःतथाचसुभ्रुवांम
ध्येत्येवचन्कौतुकपोसंतानकौतुकपेतिपाख्येपंअतएवसखीषुकौतुककलापप्रदर्श
नेविभावत्वेनोक्तेपद्यहेतोधेःघर्हरिसदृशावेषीसखंःकूर्मेव्यःकर्पैवातस्यमनोज्ञापतेः
तिसखीप्रेरणापासखीतिहृपिनेसंम्पकृतातंकौतुकपस्यामितिव्याख्यापांस्तुपूर्वंक्तंस्मु

र·मं· भ्रुवामितिसुभ्रुवेतिपरिस्नुतनीपांतविशेष्यस्यविशेषणमिदं अतएवमनोनितिन्नासितुमि
६३ तिप्राकृपाठितं तथाचमनोनितिन्नासितुमित्यत्रपतिहास्योहरिरेवसंबंधितयाख्यापद
तितिर्हष्टःपंथाःगमनेतिप्रमनिपदेनवसनोचलपरिग्रहः तथाचपुंसदर्शनजनितगम
नादिसंबंधित्वेनोत्पद्यमानोविशेषोविलक्षणचमत्कारोविलासइतिभावः अत्रविलासे
विभावाइति आदिनाध्यानपरिग्रहः अनुभावाइति आदिनासकटाक्षनिरीक्षणपरीग्रह
उदाहरणपद्येति कुंजनीकुरंगनीकोचापस्याःकिंपापांतथथातथापाढंईषत्स्फुरंतीव
लिखितविलिपिस्यांकिंपापांपथातथानटंताभ्रुवाद्धिर्भलतापस्याःकिंपापांपथातथा
वलोनोष्ठेपापास्यांस्फुरंतिकुंडलयोःकांतिपेस्याःकिंपापांपथातथासाविवर्केवलितना
ग्रीवापस्याःकिंपापांपथावचःवचनेलपेस्याःकथपेत्स्याःवरतनोःवरागनापाःप्रातःप्रातः
कालेनर्तितापापुंडरीकपरिपतत्पंकजसमानेत्स्याऽदित्यस्यतत्त्वानुपेस्यपारिचारीचोरोवक्रो राम:
६३

हृष्टिर्पनापकं प्रतिज्ञापतेनेतः नायकः प्राक्तादिं दादृधिकः अधिक एव सर्ववाक्यं सावधारणं
मितिस्यापातइंद्वांगं नानांनि मेषोन्मेषराहित्यादिं इस्यन्तकपारस्परैर्लभ्यमित्यत्रस्यानामिंद
सुखापेक्षयासुखाधिक्यमिति भावः विद्धत्रिलक्षयति कतिपयेति एकत्वभित्रसंख्याके
ष्वथः द्वित्रिसंख्याकेनिवार्थः भूषणादिन्यासः भूषणधारणं परंतु तत्रनायहः केचित्तुः क
तिपयेति अस्यभूषणविन्यासो विच्छित्तिरित्यर्थः अत एव स्तोकाप्याकल्परचनाविच्छित्तिः
कांतिपोषकृदित्यादिसाहित्यदर्पणे उक्तमित्याहुः तत्र विच्छित्तौ विभावाः सौकुमार्यसुकु
मारतापियेप्रातेसौभाग्यं अक्षयंयेसौरूप्यगर्वः क्रोधः क्षेपः एतेषां प्रकाशप्रकाशीकरणं
आदिनातनरनुकूलवेषाकृतस्यापारिपाटिरस्यनेउदाहरणं पद्येति केयूरेत्यंगदं न करं नम्रुजम
लयोः करकंवलयः प्रकोष्ठाभारणमिति यावत् तयोर्न स्थाने प्रकोष्ठे कटकस्थाने प्रकोष्ठ
एवेति प्रसिद्धे पश्चात्कनेकरकंवलयोस्थितयोः कटकस्य द्वितीयेवाङ्गभूषणेसेनापारणधा

र·टि· ६७ घात्यांचेत्यस्य हेमकोशाभ्यां वाङ्मधुरत्वेनप्रसिद्धस्य कोकिलस्य पंचमस्याने विमज्ञंने विमज्ञं
नैषाहैवाकैकवक्त्रेनास्त्राणोपारिपारिवन्देत्यवसापापेदेशापोरिशनिहेमकोशेनवरणार्थे
केपदेऽप्रासिध्याप्निषेधसिद्धेर्निषेधविधेः कैमर्थ्यस्यादित्यवधेयं मौलौ मल्लिमालानम्र
चरणेनपुनस्तस्यापिकस्कचतिलकं तिलकमात्रं संसारसारभूतोपायांश्री। ःशोभातोतनुते
विस्तारयतिकामिस्याकोशापापुत्र्येत्तामाह पद्मधसास्तुवारमरणेपाभालफलके भाल
स्थलेसर्वाधिकं सर्वाभ्योऽधिकत्वाक्षरलेखि लिखितानेद्धपंजानीमः किमुतत्रसर्वाधिक
तापोमन्मथमहीपालेनमुद्राकृता दीनारे स्वत्रां विभ्रमोदाहरणं पश्येति केलिविधौ ली
लाकक्षौलेस्पृक्षेसतिनिन्तावृक्कधिया स्ववसनवुध्यापीतांवरस्य हेरण्यकंपानांवरपरिधा
पवसितापमत्केवनान्तसंकेतकमलकुंजान्तवहिः प्रयांस्याः निर्गतापापप्रापाः रमापाः वस
नोचलेआरात्मरांपं पीनांवरं किमितिधत्ते मितिगृहीतं वपल्लपनवं चलतां कुर्वेन्दृष्टा को राम: ६७

पंदर्पपन्नतपनपोः क्रोधं नदपन्नवाचावचनेन कोनुंकविलां आचरन्कुर्वन् स्मितमंदहासः
स एवोज्वलसुधानपाक्लिग्धः स्निग्धः हरिर्नारायणः नः अस्मान्पातु रक्षतु अत्र क्रोधस्य
हरिणानादरमात्रंप्रदर्शितं ननुवास्तवः क्रोधः इत्यवधेयं असकृतधाराबाहिकः सं
करः संकल्पं उदाहरणं यथेति कोदंडः धनुः अंचलेनजितनिगोपंध्यवसाने चेदिभ्यानांचंडता
मारोहति भ्रुकुधा क्रोधाभिव्यक्तिः मधुव्रतः भ्रमरः शोणिमानं घोणतांकोसति नेत्रप्रा
ते क्रोधारुणोरतिपक्षंस्तुधांवर्षति मुखांबुद्भुचनाम्नतरसस्फुरीति किंलक्षणं वेपमानं कंप
मानं वचनानुकूलचेष्टपामुखवांचुल्पामितिस्वर्णाचलः क्षिपति स्वेदं वर्षति स्वात्विकभा
वेनकुचयोः प्रस्वेदइतिसर्वत्रनिगोपंध्यवसाने किंनिदानं किंकारणं येनैवं भ्रुकुटपावकेना
नेत्रप्रांतेरक्ते मुखेनानेतिवचनरनाकंपोपिकुचयोः प्रस्वेदइतितन्नवपश्यामः उदाहरणां
तरंव क्रोधागारसमुत्थिताः क्रोधगृहाद्गताः रक्ताः सम्पगुरुपं प्राप्तापत्रासाः त्रासना

र.टी. तानिवातैःसारिताःपीतमिवआपिताल्लालिताइतिपाठेगृहीताइत्यर्थःअधिगमितंजलहरी
६५ भिःपरिमर्दिताःमिश्रीकृताःस्मितमेवसुधाअमृतंतेनमहारागभिरुद्वर्तिताउद्वर्तितंनीताःस्ने
हरसैःप्रेमरसैःस्नताःभरिताःमनोभुवःकामःतस्यकल्लोलीलातस्याआलापंकरूपःताभि
रसमंताल्पोषिताःपुष्टीकृताःआमोषिताइतिपाठेचोरिताइत्यर्थेनकाचिद्दमत्कृतिःए
ताइशःपेलराजदुहितुःहिमाचलसुतायाःकटाक्षाणांछुरःमपिपापास्तुःइहाकुर्वं:
पापास्तुरितिपाठेमपिमपास्तुरित्यर्थःपापास्तुरितिपाठेतुमपिमवनपर्वकेमापापास्तुर
त्तेतुइत्यर्थःकिंलक्षणास्ताःस्फीताःसमृद्धाःअपंभावःहरसमीपंपरिणयोत्तरंगौरीआ
नेपंस्यासखीपरिहासेकृतेक्रोधस्तेनाभयेनतोलज्जातेनाप्रेमातनोरःमर्णातत्कालीना
:गौरीकृताइतिभावःवाक्षीपंवैमुख्येसतिवदनविमुखतायांसत्यामपिनिम्नतेअतिश
पितेभूपोदर्शनेव्यारंवारंदर्शनेनतद्विषयकेच्छेतिमोहामितंलक्षणार्थःअत्रेतिआदिनागुरूज राम. ६५

जनत्रासपरिग्रहः अनुभावाः इति आदिना संकेतस्थलतपनपरिग्रहः उदाहरणंयथे
तिएधाह्लेहस्यप्रेम्णाः कथारसंवाञ्जीरसंकथमपिश्रोतुंनसमुत्कंठते किंतुविकीर्णा
निरत्नानितत्कपटततन्मिषानरत्नानपनायबहिर्गच्छामीतिव्याजेनसौधगृहात्बहि
रागत्यनूसंतीनेत्रपुटेपिस्पाक्रियापायांपथ्यातथास्फुरंतीप्रकटीभवंतीकुचतटेपिस्पा
क्रियापायांपथ्याभवतितन्याःस्वेदेनोद्धसंतीरोस्तरीहेस्तद्वपंपस्पाक्रियापायांपथ्याभवतितन
थाविशेषेणात्रासंमताहुलानीभ्रकुटिपस्पाक्रियापापथ्याभवतितथास्फुरंतीचंचली
भवंतीकटिपस्पाक्रियापापथ्याभवतिसारार्धापुनःपुनःकुस्मानिकेकेधसमीपेक्षा
म्यतिभ्रमति रागोत्कघश्रभिलाषोत्कटता स्पृशानस्तनकपोलाधरपोकत्तानरजन्हृतं
कुचपोधराणां कुंतलकुचपोरनएवग्रहाइपदस्यादिनोकुचमर्दनपरिग्रहस्यते अनुभावा
इतिःकपटेनकोपसंकोचः कपटेनसीत्कारः अत्रेस्तु खेदुःखवेष्टेतिचकुंपुक्तमित्यन्तु

श॰ ९९

भाविकाः उदाहरणं यथेति ऐंदुनी विमितिशेषपाणिः स्तनतोः हस्तः चिराद्विलंबेन बंधने शि
थिलेसती निगूढाभिसंधिः अंगुलिर्निष्कुला प्रियकर्णैकतीर्वि मोचनप्रतिवंधके चेष्टारहिते
त्याशयः अरसौक्ष्म विक्षेपः कुटिलः क्रोधस्य चकलेनवक्रो वहिः अंतः नेत्रप्रसत्वं गाढाश्ले
षे निर्स्वैराल्लिंगने स्तनतोः नापिकायाः नकारः निषेधनिषेधस्य चकंनते निप्रयुज्यते नापि
कापेति निगूढोभिप्रायः मूर्द्धः मौलेः कंपः प्रसरति संमुखं प्रियसंमुखं नप्रयातिनापाति
विश्वोको दाहरणं यथेति कृतोनतिः वद्धांनलि येनिकांतरोदीनः दृष्टिनिपातः अध प्रश्र
णंयस्तनयादृशा प्राणेश्वरः प्रियः पार्श्वे सविधं उपांतगामकृपागतः राधाप्रियापुन
ः सखीस्व हि नकारिणीनस्यामुखेकुंडलत्वरेखा प्रेक्षितुं आचकांक्ष आकांक्षितवती नाना
आनाद्रयोकंपः ललितं लक्षयति सकलांगेति यथास्थानं स्थितिः सर्वांगरणमित्यर्थः स्थि
नाद्रयः आदिनाप्रेक्षणादि परिग्रहः धीरत्वाद्रयः आदिनागांभीर्यपरिग्रहः अनुभावाइति एम: ९९

आदिना मधुरवचनपरिग्रहः उदाहरणं पद्येति कस्याश्चित्कोविदस्यानिवाकं कलं मधुरं क्व
णिनाप्राप्तिहितेमिसखलापस्याक्षिपापांपद्यानथाचपलेचाहरणीतेन्नाचलेपस्याक्षिपापांप
द्यानथाप्रसन्नेमुखमंडलेपस्यांक्षिपापांश्रवणयोःसंचरनिकुंडलेपस्यांक्षिपापांपद्यान
थास्फुरत्नदेदीप्यमानेपुलकानारोमोद्गमानांवधुरस्यप्रत्वेपस्यांक्षिपापांपद्यानथालपि
तेनकंपनेनघोभमानेअधरेपस्यांक्षिपापांपद्यानथाविहस्यहसित्वाकमलेसरणाकस्य
केलीगृहंअनतिप्रियेति अभिलाषस्यअपरिपूर्तिःपूर्णतामाचक्षतेपद्ये अभिलाषइति
पाठेःभिलाषस्येतिपद्याक्षरमेवसम्यक् अत्रविभावोमानात्मानथाचात्रादिपदंचिं
त्य अनुभावाःमनि आदिनाऽन्यथालपनपरिग्रहः उदाहरणं पद्येति सखीमतिपाखला
ःसखीवचनं चंद्रकूडेपिशिवेशिवापाककपोलेतिलकंविधातुं कर्तुं अभिलषतिसतिदृष्ट्वा
सतितउरपनउरपंप्राप्नोपोंऽनेकोपःतम्हातानदृष्ट्वाभवान्याकणिपतिःवासुकिःतस्य

र.टि.
६७

रूपतसमस्तहानल्पलौपपंचम्पामपकूरं प्राप्येत्यर्थः अंगं उत्कंपपंत्याप्रचलवसनवा
ते रतिचंचलचोलमाहृतैः केलिदीपो विध्रितो नाथितोः तोपंक्याजात लज्जातउराहरति
लज्जातेइति सखीएधांप्रतिवदति हे एधे आतंरभामः परमानंरवनः पंदृतंरनस्पकरए
वरोधकेरणअचरोधनकुर्याः माकुरु इतिलपंतीकथापंतीसंरंवीवको रैनेचावुलको
इकेनसम्पकूजेघ्यान इतिहावानिरूपलाम् रातेहावाः प्रापः संभोगशृंगारागाद्इतिना
त्रिरूप्पविप्रलंभशृंगारनिरूपयति पूनोरितिप्रियाप्रियपोरित्यर्थः पर्वेद्रियाराणामि
मिति ज्ञानेद्रियाणामित्यर्थः अत्रेरंवोधे ज्ञानेंद्रियाणांसंवधेसतिकर्मेद्रियाणांसंवंधा
भावेविप्रलंभएवएतदिंद्रियसंवंधस्कचुवनालिंगनादिकंनथाचतदभावेनादिंद्रियसंवंधमा
त्रेकप्येविप्रलंभभंगः तथाचपंचेंद्रियाणामितिग्रप्यस्तपलत्तरांपरम्लपापचचेपंचचइति
पंचेतिरेशेत्यर्थः इत्येकपोषतपावोवाप्याख्यपः अतएवैतरस्वारसाद्देवयूनोः परस्परंमुदिता राम:
६७

नामभीष्टाप्राप्तिरितिद्वितीयंलक्षणमिति प्रथमलक्षणेऽव्याप्तिमाशंक्य निराकरो
ति नवेति अत्राव्याप्तिरित्यनेनान्वितं तत्रैवेंद्रियसंबंधसत्वात्तत्राव्याप्तिरितिभावः निरा
करोति मुदितेति विशिष्टेति पुरुषसत्वेपींद्रियाभावे इंद्रियपुरुषोनास्तीतिप्रतीत्याइंद्रिया
भावप्रयुक्तंपुरुषाभावप्रतीतिवत्तन्मुदितत्वाभावप्रयुक्तोपवेंद्रियसंबंधाभावसत्वात्रा
व्याप्तिरितिभावः तत्रापिमानात्मकविप्रलंभेपि तदानीं मानावस्थायांमुदितत्वाभा
वात् क्रोधसत्वेनानुद्यातेवंधान प्रियंऽभिसंधैतुं प्रियपतिकेऽभिसरतिप्रायेस्य
र्थः अचिरदर्शनेति प्रियविषयकशीघ्रदर्शनेत्यर्थः तेस्यप्रत्याशाप्रमोदः इदानींप्रिय
रूपामीत्यानंदः तेन अप्रपातादेरित्यादिनोद्वेगचिंतापरिग्रहः तथाच विरहधर्माभावाद
भिसारिकानिविरहिणीतत्रचतावत्कालमात्रप्रियवियोगमत्वाद्विरेणाविप्रयोगोवोध्यइ
तिभावः सवनिरुक्तलक्षणलक्षितम्प्य तत्राद्रोदेशांतरगतप्रियवियोगमुदाहरति देशांते

र॰टी ९८

नरगमनाधयेति सखीसंखंवीप्रतिवदति प्रस्थानाप गमनापाकृतोपमेरान्नुमुघुक्तिप्रि
पतमेनत्तुगतेरा:कंकरोन कारकनकवलपेन स्थुतंनिस्तरूपप्रतिंतंकागितिकाध्येपप्रस
एरितिभाव:धवीणास्वलिंनधैपगतेमरेनलितंगवौपिगत.नेत्राभसाश्रुप्रुणातिस
तेश्रेश्रुएपुहृतानि अत्रोभ:परंस्पोद्धत्तावपावबाद्धल्पवाचकतपाएकेवचनस्यापिव
द्धस्पचाचकत्वात्रेकवचनत्वेनवाधकं एकवचनस्यबद्धवचनेलक्षणावा:शिवशिवइति
खेरेवामम्लुव:जीवेनापिपिपासुनाजावाल्मनापिगंतुमिष्टतावामम्लुवइतिसर्वत्रेवा॥
न्विनंकंपेनारोलिनाचंचलीकृतापाकिंकिणीप्रसिद्धानस्या:कलरव:मधुरध्वनि:त
स्पष्यातेनवैणपस्मृति:वीणास्वरस्मृति:अथवावेणीस्मृति:पारंभिविरापा:स्मरणाभ्रा
खं प्रयांगेगत्वावेत्रिगेम्यतेनहिप्रिपगंतमरेशोप्रिपसंबंधोमवेदितिवेणीस्मरणाभ्रा
प:अत्रेपंप्रोष्यस्पतिका नथावपस्तुदेशांतरगतत्वाभावात्रदेशांतरगमनोदाहरणमि एम.

९८

संभवितुमर्हतीतिनयातात्रप्रोषितपतिकैवोदाहरणंतुपोग्पाहनिग्रेप्योः संगतस्त्पचधे
पेपरिचभाविनंप्रोषितंपतिमादायप्रोषितपतिकेयमित्युच्यतेनत्वागतुनत्वमतेप्राप्य
त्पतिकेतितचमीनापिकेतिभवितुंनार्हत्येव अतएव रसमंजर्यांसविधवर्त्तिनिमाप
केपिप्रोषाप्रोषितभर्तृकाउदाहृता यथा मालावालांबुजदलमपीमौक्तिकीहारयष्टि
:कांचीपातुंप्रभवतिहरोस्तुभुवः प्रस्थितैव अन्यद्भूमः किमपिधमनीवर्त्मनैवानपेति
तांतुवाहोरद्वदवलयपाणिमूलंप्रयाति पातुंगंतुंप्रभवतिसतितुगात्रेसनात्प्रपेः न
तुरसमंजर्यामेव तस्याः प्रोषितपतिकाविप्रलब्धोत्कासुनानर्भावः भर्तुःसंनिधिवर्त्ति
त्वात् तत्तुआपूर्वापरविरोधः स्यादितिचेन्नवाधेदैन्यसाम्यात्किंहदैन्यदर्शापिवाध्यतामि
तिस्थापारेतत्स्वर्पेनुपोगासंभवात् गणपस्तूदाहरणंयथेति सखीसखीप्रतिवदति मह
ताकष्टेनसख्याप्रार्थनांभिर्वित्तप्रिभिःकेस्पनिकटैरनिधायस्वैरंस्वैरंस्वकंठेरंस्वकंठेरंपथान

१·टि· ६६ तथाप्रियपाणांतुगांनेकर्त्तुमारब्धमेवआरंभाकृतएव नरामकर्त्तुंनातंश्रोबुध्याकिमपि
विरहेणक्षीणाङ्गानांगवक्त्रायस्यास्तामेनामेवप्रियामेवकृशःस्पृशति विरहोद्दस्यावि
रहिणीमक्षिंनाभवतीतिभावः गुरुस्तिरेशोराहरणांप्रदर्शयतिगुरुस्तिरेणापियेति नापि
कापाः सर्वीनायकंप्रतिवदति भास्वानसूर्यः चंतेनरूः आम्रद्रुमः विरहिण्याविरहोद्दी
पकत्वपातापजनकत्वात् गुरुर्बृहस्पतिः मनसिजः कामः पापगृहसंसर्गोस्त्वप्पगृहस्या
पि दुःखजनकत्वात् कोपिएषः अनिर्वचनीयोपिभंगस्तमोराहुः गंधवहः समीरणः मं
दः प्रांतेश्वरः मंदगतिस्तमस्यात् सरस्वमतपज्ञः सितः शुक्रः माधवः वसंतः दोषाकरश्चं
द्रः नवपल्लवः अंगारः मंगलः परभृतः कोकिलः विज्ञोबुधः अमी क्रूरग्रहास्त्वपाकथं
नविचारिताः पतः गुरोरगृहपात्वंनिपीतोस्तिनिर्गतोसि अभिलाप्रादुरुदाहरणांपश्येति स
खासखीप्रतिवदति आनागरंगहंतस्या अभिमुखंसन्मुखंमुखंखात्ननंरखपतोः कुर्वतोः राम: ६६

वक्रीकृता ग्रीवा याभ्यां तयोः व्यस्ते वैपरीत्येन स्थिते चोलं वस्त्रं अतानन्तो : अतानवतो : कु
विद्पि अनिपतत्स्थलेतिष्ठतो : स्थितवतो : कु विन्मार्गे विस्मरतो : कुत्र गंते कुत्र गंतव्यमि
त्यजानतो : कु विद्पि कदा विद्पि त्यक्तो तोरं स्खलिताहारं पथास्यात्रत्यजा नत्यजतो : कथय
तो : किमित्यत आह आवयोर्मम तन्वच यत्सा चिरे क्षितं वक्रं प्रेक्षणं अप्रभवतममविरेष्ठा
गमनसमये यज्जातं तदेव गुन : तत्प्रेक्षणमेव आधाय स्महे वांछाम : पक्षा मम दर्शन समये र
ति व्याख्येयं तथा च पुनरपि विरहाभिलाष : प्रथममप हो क्षितं येनु पथ्य मतानत संबंधाभि
लाषतत्त्वो विप्रलंभ इति भाव : ईर्ष्याजनितं विप्रलंभं उदाहरति पद्येति सख्यानापिकां प्र
ति वचनं प्राणेशस्य मन : प्रेम हेम प्रसत्ते प्रेम स्वरूपं स्वर्णकुसमं चेतः चेतं आम्रपल्लवे दग
पिनेत्र मपि कमले केउ कुसमं तीव नेवंधुजीवं नेवंधुजीवमध्यान्हकुसमं वैधे साभ्रहरणाए
त कुसमसमर्हे आधाय स्वरूपे सत्ते ग्याथितं गुंफिते तस्य तस्य भंगेन श्री प्रमिलनाशाभावेनाद्यो

र.टि.
१००

प्रोषति प्राणेशास मनः प्रमदतीवांनांप्रसन्नत्वेनाध्यवसितानां पमिनिपतनंनाशो भवस्येवेति
हेतोर्हेवं दिर्निर्निमित्तकोपने मानं मुंच तदपराधाभावेपि तव मानितस्येर्ष्या पाविप्रलंभस्या
देवेति सख्युराशापः अत्र प्रेमलेशक्तत्वेन हेमत्रपीतत्वेन वर्णपत्वात् प्राणेशस्य मनसः प्रे
मणो हेम प्रसन्नत्वेनाभेदाहापीरोपो वाधितइति भ्रांतिपद्यपितथाप्युभपत्रतुल्यहेत्वावु
क्तत्वेन रक्तत्वेप्येकत्रेहेत्वोहीनत्वेन पानभावितपेवर्वर्णपः प्रेमाहेपप्रसूनत्वेनवर्णितः
प्रकृते च नायकस्यानुरक्ततया नायिकापाश्र्वं त्यक्तनपाएकत्रष्टहेक्षित्वेन हीनत्वात् तथा
च न ग्रंथकर्तुरस्मानदोषः स्ववधानं क्ष्मापाउदाहरति पथेति नायकं प्रतिसखीवचनं
अन्यत्र अस्यां दिशोतिर्गंतुं गमनं कर्तुं तवेछा चेदस्ति तर्हि हरं निर्गछ गमनं कुरु पांतुप्रिया
विरहतापेन विरहाग्निना पापेन दग्धोपथ्यात् तथा दग्धो भविष्यति अत्रा विरहताप एव वर्ण
पः तथाच मागाइति वक्तुराशपः वेरक्ततस्कने दमुदाहरणं प्रापतनि तवविप्रलंभस्यपुर्क्कंए राम:
१००

तस्यागमननिषेधपर्यवसन्नतया विप्रलंभाप्रतीतेः किंचात्र विरहतापस्यातपत्वेनाध्यवसानं
अभिरारोपात् ननु कस्यचित्प्रोषितदंपत्योर्विरहः यथा कालिदासीयमेघदूतकाव्ये
दृश्यापातनपक्षस्याविरहः यथा त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायामात्मा
नंते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुं अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मि
न्नपि न सहते संगमं नौ कृतांतः समयाउदाहरंति विश्लेषेति विश्लेषेण वियोगेन जीव
तेतस्याव्रीडायंस्यांसातथायाउपावियोगयोर्यावधुरंधः खिन्नमानसंयस्याः सातथा
भूताप्रातः प्रियंस्मृत्वानुमुधनेकांतदृष्टाचक्रीवत् चक्रवाकीव तद्वक्रीकृतमानतंयया
सातस्यो स्थितवतीति सखींप्रति सख्यावचनं अत्रप्रातः सर्ववियोगप्रसिद्ध इतिभा
वः ईवाउदाहरंति यथेति कस्यचिद्विरहिणो मित्रंप्रतिवचनं अनयोर्द्वयोरपि जीवनवि
श्लेषयोर्विश्लेषजीवनयोरपि निदर्शनं दृष्टांतः अत्र जीवितेसति विश्लेषस्य भवतु ना

र॰टि॰ नाम परंविश्लेषेसतिजीवनं देवारेवोऽस्याशापः अथवाकस्यचित्सुकृतिनः पावज्जीवंनविपो
१०१ गाभावः अस्यस्तुतुविपोगेजीवनाभावएव नेत्रगस्येसुलभाएवमाहशास्त्रविपोगो
जीवनंचोभयमपिप्राप्तोन्योदुर्लभः स्यहमेवेत्यनन्वयातंकारइति अस्मिन्पक्षेदेवा
दितिचित्यं उपद्वीपस्तुदारितिहरतिकेलीगृहानि मित्रयोःपरवचनंकेलीगृहेरमणा
गृहे मणिमंदिरेमार्गगृहेलंकानगरेकृताघातोऽग्निः प्रथमशांतः इतस्ततः प्रसिय
तयोगीतयोः पुनोनोपिकानायकयोः लंकानगरेलग्नोग्निःनोपलापितयोर्दयस्योःइति
यावत् तयोर्विरहजन्माविपोगजनितः वह्निनैवविरामहनशांतः हनुमद्रूपेणपुनर्लंका
नगरेतयोरागमनेमामत्रचपरस्परंसंबंधोभावादितिभावः ॥ ॥इतिश्रीकवितंकवा
टीशाभरावार्पेपेणोरत्नविरचितायोरसनरंगिणीमांव्यापारांसिकांजन्याहावनिरूप
णोनामषष्ठस्तरंगः ॥ ॥प्रसंगेनहावान्निरूप्यहास्यरसंनिरूपयति हासेति परिपोषः पू राम: १०१

णेना तथा च परिपूर्णो हासस्यापीभावो हास्यस्येति लक्षणं बोध्यं श्वेतः श्वेतवर्णः प्रप
मेश्वेतः तत्र स्वनिष्ठं स्मितमुदाहरति पद्येति एवं प्रतिरूपवचनं लेखनीमिति पद्मभूः ब्र
ह्मा स्वलेखनीं हस्तस्तनखयानस्य लेसर्वत्र विलोकयन कुत्र कुत्र कस्मिन कस्मिन स्थ
ले लेखनी गवेषणार्थं तत्र गामनगतः पुनस्तामेव लेखनीं श्रवणासीमि दक्षिणकर्णे
परिपोतिति तां प्राप्य लब्धास तत्र नं लज्जतप्यानम्रं पस्यस तथा च तु मुख स्मितं दधौ वकार
अत्र चतुर्मुखेन स्वविस्मृतिं दृष्ट्वा स्वस्यैव हास्यं कृतमिति स्वनिष्ठमिति भावः स्वनिष्ठं हसि
तोदाहरणं पद्येति कविना उत्प्रेक्षते विस्मो विष्णुरूपस्य रोमांकुरं रोमहर्षः व्योमगनंता
कस्यास्ति उपप्लुति रसाग्रे दृष्टनासंस्वीपंस्वसंबंधिवी क्ष्णपतहास्यं श्राम वभूव सरोमहर्षंप्र
गटदृष्टनाग्रेपद्धिम्नुनाहसितं ततदेवपयोधो क्षीरसागरे यापिपेनस्तवकापमानं किमु फे
नगुच्छीभूयपादृश्यते किम्बिति उत्प्रेक्षा अधापीति पाठे पयोधिनेतिकत्रोरप्रधपाइस

स्त॰
१०२

तदेवहास्यंफेनस्तवकरूपमाधायपिधत्तमितिसर्वत्र·अध्याहारगौरवं परनिष्ठस्मितहासितेतिहा
हारणंपद्येतिकस्यचित्स्वमित्रंप्रस्तुक्तिरियं हरेति षडास्य·षण्मुख·शिशु·बाल·भवान्या
अतिकेलिकरेहास्यहरसंबंधिनोवृषभस्यमुखेसुपर्णेनसवर्णकांतिः सदृशाक्रांतिलस्या
वर्णरूपंसुपर्णंआप्नोऽनुपतितिलिषति सखेलं खिलासहितं इतितुक्रियाविशेषणं अथभुज
गपतेर्देहेशिनेत्रेकज्जलकलपतिदृहाति तेनचभुजगेशः स्वशत्रुसम्यकुपस्पन्नविभेति पद्मा
कज्जलदानेनजलप्रसरणेनपाशत्रुदर्शनाभावएवस्याशापः अत्रसुपर्णस्यवर्णिकांतिकर्णि
मितिपाठेसुस्तुवर्णकांतिवहरणोपस्पसस्त्यास्तुपर्णाभासोस्तुवर्णकांतिवर्णप्सुतमितिवि
ग्रहेपद्यपिपर्दवन्तनकष्टकल्पनात्थापिविधेयविशेष्ययोः पूर्वापरीभावएवदोषो
वसेपः अत्रैवंस्तुतभेदशावेद्दष्टाम्स्मितवदनाभवानीरूपपरनिष्ठस्मितहसितमित्याशापः वि
हसितपरनिष्ठंउदाहरणिपद्येति सरवोभूतिसरवोवचनं निशम्यतेनल श्रोतव्याग्रहीतेमेषीत एमः
१०२

लैर्लिसंमुखारविंदपस्यतंगोपंकर्मस्खलंतिश्रञ्चलीरागिपस्यांक्षिपापोपथ्यातथा
अधीरउत्कंठेनारोषपस्यांक्षिपापोपथ्यातथ्यातस्राप:कर्त्तंभूता:तहमु:हामंचक्रु:अ
त्रापिगोपमुग्धतांवीक्ष्यगोपीनांहासइतिपरिनिष्ठहसितमिस्पर्धे:उपहसितंपरिनि
ष्ठमुराहरातिपथ्येति कस्यचित्केचित्मनिवचने प:निरोध:मपारब्धइतिभावैनेरंपघंप
रन्वुध:पोनरोधोमपारब्धरस्यश्लीलभावपरिकल्पशंभ्वनेञातितिनिभ्नतेउत्कुद्धापंकु
ल्पभानानासापस्यतेननूरस्थेनउदासीनेनञहोसम्यक्भगनिरोधश्चारब्ध:पांतुक
स्या:स्वक्षिपोषापरक्षिपोवेतिउपहस्यतेनस्योपहास:क्षिपते गोसुत्तरमिदंशास्त्रका
रमैते अत्रउपहास्यतेइतिपादेउपहास:कार्यतेस्पर्धेनकश्चिनचमत्कारइस्यवधेयं अ
पहासितंपरिनिष्ठमुराहरति पथ्येति कस्यचिद्दक्षिरिपं रतोत्सवे सुरतसमयेवस्त्रभस्यप
तोपवीतेस्वकंठावलंम्बपरिमोचयंतीमुक्तांकुर्वंतीत्रुटनमयातदीर्घेनरंअतिदीर्घंश्वसं

ए.टि. तीहिद्विजांगनांवारवधूर्वारांगनानास्वनेपथ्यात्तथाजहासहसितवतीत्वमेवंविशेषिधर्मेहा
१०३ तेःमद्रेहेतुधर्त्रेस्यप्रेस्यहंपत्तोपवीतत्रुटनपूर्वकंरमणमितिकुधर्मेस्थितिरिसुपहास
ःपरानिष्टइतिभावः अतिहसितंपरानिष्टमुराहाइति पद्येति कस्यचिद्वस्यकंचिद्धंप्रसु
क्तिरपिकामरिपोःशिवस्यगृहीतिशिरात्रेगतःप्रतिष्टसन्चौरःअलकपालंहरतचोर
पनतंदुलधिपां तद्वल्कांसाधर्मेफलस्यकनकफलस्यवीजेवीजानिनीत्वाचौरपित्वा
पुनर्भुक्त्वातभोजनंकृतवानस्रःकृतभोजनःसन्क्ष्याबल्यात्परस्परमाश्लेषंकुर्वन्प
रस्पेशितिशेषःपश्चाबलान्बलानांकुर्वन्अस्वद्धंप्रलपन्प्रचलन्गच्छन्स्खलन्स्ख
लनंप्राप्तःसन्परिपतन्मुत्थनमोहंप्राप्तःसन्विघूर्णनघूर्णनांकुर्वन्प्रविशन्चौरः
अराह्धनिपवानेयामुक्तकुसमंअतिकंववशान्मुक्तेप्रतिनंमौलेःशिरसःकुसुमप रामः
स्यांक्रिपापांपथ्याभवन्तितथास्ववैरूपपास्वर्गेरमण्यपाहस्यनेचौरंदृष्ट्वाहासःक्रियते १०३

चोर्पककर्त्तृप्रहर्त्तस्य चौरस्य कनकवीतभर्त्तृगतत्स्यैवैकल्यं दृष्ट्वाऽतिहसितपरनिष्ठमिति
भावः अत्र हास्यरसस्य शब्दवाच्यता दोषस्तन्नोपन्यसनीयः आपं स्वर्गे रमणीनिष्ठे हस्य
तरतिपरप्रतिपाद्यो हास्यरसः येन शब्दवाच्यतो दोषः स्यात् किंतु स्वर्गे रमणीनिष्ठहा
स्यसमुद्बोधितत्तत्सहस्थितान्यस्वर्गेरमणीनिष्ठानिहास्य एव रसः स तु न वाच्यः नत्ये
काकीहसनीति योग्यतावललभ्यस्वर्गेरमणीसमाजनिष्ठत्वेऽप्याप्यः यद्वा विभावेना
मसम्पक्प्रतीत्या न शब्दवाच्यतादोष इत्यवधेयं करुणारसलक्षणमाह शोकस्येति
दुःखस्येत्यर्थः परिपोषः पूर्णत्वं यत्र शोकः करुणारस इत्यर्थः तस्यावस्थापत्रस्य शो
कस्याप्रतीतिः परामहत्तत्वे तस्यापि भावत्वाभावमतेन लक्षणांतरमाह आशाविच्छेदे सती
ति दंपत्योः परस्परं मिलनाशाविच्छेदे सतीत्यर्थः क्रमस्ति ग्लानिरित्यर्थः पीडेतिवा तत्र
विप्रलंभे तद्विच्छेदे आशाविच्छेदे शोकपदं व्याख्याति शोकइति दुःखमिति प्रतिकूलवे

र.टि.

१०५

स्तनोपल्लवलग्नरागामित्यर्थः अस्य कलत्रस्य सवर्णाः रूपं कपोलविचित्रित इति कपोलश्चित्रित इति
चित्रितकपोतः इत्यर्थः स्वानिष्टं करुणारसं निरूपयति पथेति नवनाथेतिः स्याः कामं प्रतिवि
लापहे नाथ नवशाखे वाराः शरासनं धनुः देहे नसहैव भस्मसात् नभस्माभवत् अहं तु जीवसास्मि
त तस्त्वस्माद्धेतोरिति प्रतीपते इत्युत्तापते अहं नवुनत्वरी पानास्मीति नो चेत्वपास हाहस पिवा
रा द्दिविभस्मसात्स्यात् इतः किं इतोधिकं किं वक्तव्यं अत्रास्याः स्वनिष्टकरुणारसध्वनभावः प
रनिषमुराह इति सर्वदा सत्वं प्रतिधः इति अनुवनं अनुपातं वनं प्रतिगच्छतं बाष्पवापंस्कृतलं
स्पतं नम हिता निमलिनित्ता निकमत्तानि तद्धास्ना स्पामं पद्मामं दिता निकमला नितेषां राम
पस्यासा विनिम दितकमलद्दामासात्वासौ स्पामश्चविनिम दितकमलद्दाम स्पामः तं इ वंलए
म माल्तोक्यारिनमपि रवेरोविषस्तापमं तः मानसे प्रस्तुतं ज्ञनयति रजनिरपि नारेका एवं बा
ष्पविहंतमक्कु करुणान्धतो अत्र पस्य वियोग दुःखं तान्निष्टत्वे करुणस्य स्वनिष्टत्वं पद्यारामविपु रामः

१०५

क्रूपाः रते: विपोगडु: स्विनं दृष्ट्वा न्यनिष्टसेक रूणपुपरानि श्लोरपप्याणमं दृष्ट्वा हिनाहेति
तिभाव: रोद्रो दाहहारणपश्चेति भीमसेनवाक्यस्वभावादन्यानिवेदोभु: सर्प किं चक्रे न अपि
तु चक्रे असौ भुजगपति: वासुकि: पा: पोन किं अपि तु पाश: हेति नोहं रेता: कुंता: पा
क्रूपो न अपि तु पाक्रूप: गिरि: किं अशनिर्वं त्वं न अपि तु वस्मैव तन्याचैनेषु शास्त्रेषु
विधमानेष न्यै: शास्त्रै: किं एतद तिहि क्रूपाष्ठाणां हि कैमर्थ्यमिति भाव: दुष्टश्वासोडु
र्योधतन्मतस्यानिधनेसमुद्दे: प्रचंडोदुर्वहो बाहुप्रकांडो बाहुविटपोपस्यप्रचंडो दुर्व
हभ्येनकावीरमतापिति प्रकांडो विटपेशस्त्रमलस्कंधानरेनरो रातिहेमः सचासोप्रत्या
हन्नोहृद्रपेवारंवा पत्वलितोप्र: प्रकोप: सएव प्रलयस्यकृतवहोग्निर्यस्य: स: भीम:।
भीमसेनोहं कस्यापि वश्योनास्मि शत्रुनधे मम निरायुधो बाहुप्रकाइपोएवशास्त्र: अ
तएव ममायुधविशेषा: सर्पादय एतेभ्यो नस्थितोएव प्रकारोन्नुदृष्ठामि वेदेनानेचापु

१.६८ धीरूस्यपुष्टंकरोमिमहर्षिःसहसंख्यामेदुर्योधनस्यवराकस्यनुहन्तेममतापुधापे
क्षितिक्रोधातिशयोव्यज्यतेसएवस्यापीभावःपरिवर्णावस्थांप्राप्तोरौद्रासइतिनाम
१०५ स्यवाच्यतारोषइत्यवधेयं अन्यथाकोपप्रतिपादितेरौद्रेवाच्यतापत्तेर्बोद्धव्यः उदाहरणं
तद्यथावेति सामान्यात्तेनवाख्याकंश्रीशवंतोपेउद्धास्तुरंगाश्चाक्षास्तेषांरोपाःगति
विशेषाःपरश्शतावातेषांपादलीपकिंकिंःरोपइतिपाठेरोपाश्चारोपाःसर्वैरकीभय
कृतखेलागतयःतथास्ववीकृताउर्वीधरश्रेणयस्ताभिस्फूर्तिनाउत्थापितावाधूलि
धोरणीधूलिमहःतेनपतमस्तोमःगाढध्वांतःतेनअवलीढंपत्नागद्विपंचततकमेव
द्वाःस्पर्द्धाश्चश्वैःसहधावनेर्व्यापेस्तिवनेकरोद्दीप्यचतेषांहंदाक्रूहस्तस्यचरणेनत्या
भुग्नःसर्वांगभंगतांप्राप्तःभुग्नइतिपाठेसर्वांगनिम्नतांप्राप्तोपःभोगीश्वरःशेषःतस्य
व्यग्रउरस्थंउद्धपत्फणाग्रंतात्रिशाततिरत्नानितत्रस्थितानिमाणिक्यानितेषांहविभिःका रामः
१०५

तिभिः कराग्रभूताभिर्वेपकत्वंभूताः विद्योतमानः प्रकाशमानः अत्रारातितुरंगवृंद
गमनोपरिकरींद्रवृंदप्रेरणोपानद्भावमानुकूलचरणप्रहाणतिखित्रभुजगाधिपति
मग्रफणागणपत्रव्याकीर्णरत्नद्युतिधाराध्वांतस्तोमाखिलनगव्यकाशकत्वेत्वव
र्णनाभिमर्क्कक्रोधातिशयहारीद्वरसोभिव्यक्तरतिवेतिभावः अध्यवसायोः
भिनिवेशाख्यगर्वविशेषद्दतिध्येयं आरिपरेनपर्वोक्ताविभावाद्विस्मरणोपाः
पुष्टवीरोदाहरणं पर्यंति सातोप्रतिष्ठितरापाउक्तिः रशामुखं एवरणे संग्रामांगणं
मगरं भूमिसंपृक्तं गतेपार्श्वेऽनागतेतिवासो मित्रेणालक्ष्मणेनविस्मितेऽप्राप्त
पूर्वतत्पापिस्मितं सुखीवेणाविविधितं विचारवं तत्पापिस्मितं विचारस्कंध्रनः परंकोचात
पापः कंपनयः प्रापनय्यरसाकारः हनुमताव्यालोलविशेषणआसमंतातवंबलप
पातनथाअलौकिनेरपं विज्ञानीपसमर्द्देवात् रणश्ववल्लनपापपंपनीतिनातिसाभा

वः प्रयातपार्श्वस्थितमितिवा एवं वानरसेनायां नायकादिस्वभावेनातेपि रामेणापीनः प्रो
रः पः पुलकः हर्षजनितरोमांकुरः तेन स्फुर्जन्ती प्रकटीभवन्ती पाककपोलश्रीः तपापः
सांद्रानंदरसः घनानंदरसः तेनालसाः गंभीराद्दष्टपः करान्ताः वाराणसेनेतिरधिरे स्यापि
ताः अत्र एमापालेविनासमरभ्रमिसमपोद्दीपितवाराणसनगनकृत्यघतुमाविनवि
स्मपादिस्थपव्यभिचारिभावप्राप्तः शत्रुदर्शनसमनंतरसमुद्भूतहर्षस्यापि वीररसोभि
व्यज्यते नतुरसपर्यायः प्रतीयते वस्तुनस्तु भगवद्रामावलंबनापांकविरतोसोगुणी
भूतः इति नरसध्वनिव्यपदेशहेतुरिति विभावनीयं उत्साहव्यंजकसंग्रामादिप्रदेशः प्रथमतो
रामविषयकविरत्पभिव्यंजकतापांसामर्थ्याभावोस्तीति निरु गितिचमत्कृत्साधापकनाया
प्रतीयमानोरसोनगुणीभूतः इति केचित् तथाचकरुणरसप्रधानं रामायणकाव्यमिति
संगतनरंदतरप्पारामविषयकवाल्मीकिरतीकरुणापागुणीभूतत्वापत्यानत्करुणरस

प्रधानं तस्मात् दानवीरोदाहरणं यथेति कवेप्रणतिरियं द्विजकुलं विप्रसमहेमं दिशंगहेत्र
त्यागश्चतिसमागश्चतिसंगेरापश्वंरंशाके एस्वं रंभो कुंखं रोवुधिपाकेरांवुधिस्तुरसोरना
मानं जलधिं सारांबिंलवणमागरलं वाणंभो कुं रंधनलधिं सारनलधिं स्था पदुग्धं भो
कुं चेद्विनकुलापरास्यातिनहिं विरहो विपोग: रुवोरोरुखेनापि दूरीकर्तुमशक्यो भवेत
स्यात् इतिभिपाभपेनरीनाःखदुः खिनाःखपस्थांधिचरणं द्विपापगाः रिपुनदीगंगान
जहातिनस्यत्तनितमस्मै विप्रवस्तुबेद्दिनरूपापरमापनम: अत्रसस्याआतिरूपोनसमंमुं
नीत्साहाभिव्यंजके स्तुरसोदाहृतजलधिरनितवीरसोभिव्यज्यते नैरमुदाहरणं पांम्पभ
गवत्परशुरामाबलंवनापांकविरतोवीररसस्यगुणीभूतत्वान्नैवंवाच्यं नमनेनात्ति
तापारनेरप्रधानत्वेनप्रतीयमानत्वात् नचनमालत्वपपा:अभिव्यक्तोप:सर्वोत्कर्षेत्तत्रे
वरसस्यगुणीभाव इतिवाच्यं अभिव्यक्तेनवीररसेनैवसर्वोत्कृष्टतापाअभिव्यक्तत्वात्

र.टि. १०७

इत्थावीरोदाहरणंपपद्येति सखीप्रतिसखीवचनं इत्थाद्युपेक्षीतंपत्रान्तरशंहोर्विस्मोने
त्रस्थितानपनं नत्रबीजेभास्करोरविरंकुरः अंकुरत्वेनप्रतीपमानः ततोरवेः रविकुलात्त
मुत्थितोउदितोरामलक्ष्मणोपद्धवो नवपद्धववत्तपानिःस्पितोऽत्रत्रइत्थपपाणपल्लवग्रहण
वतारोगहीनेइतिइत्थावीरोःमित्यपत्ते इत्थावतःसमर्थस्पैवाववतारप्रहणानुकूलोक्त्वा
हवत्त्वेनवीरत्वात स्वनिष्ठमपोदाहरणंपपद्येति सखीसखीप्रतिवदति गोपान्स्यास्वटी
तांरुग्धपात्राणांविशेषेण लुंठनेविधेयोपारस्पवात्तेविरोधःहृत्तानतानतोःपित्रोःमा
तृपित्रोःयशोदानंदयोःनाउनप्राकृपातत्वकेनैकभयेनशिशुवपुःबालवपुर्देवोहरिःक
र्मोत्वाप्रकाश्यत्वात्प्रिवेणाशेषोमांचरोमहर्षोरचपनविरचपनदृशौमेत्रेमुकत्वपनमुद
पनप्रसंगसर्वांगंउत्कंपपनकंपितकुर्वतसीत्कुर्वतसीत्कारंकुर्वनसापंतमसिप्रसम
पीतिसंनिधौतेप्रसरतिसतिगृहंकर्मसमागच्छति अत्रगोपीस्त्रीघटीविलुंठनापराध

रामः १०७

स्यस्वनिष्ठत्वेन हरेः स्वानिष्टो भयानकरस इति भावः वक्तृनस्तकस्वनिष्ठत्वेन परनिष्ठत्वेन भयात्वा
तः करणेष्वन्तरिन्द्रियवर्गापा नतु भयानकरसः तस्य शाब्दत्वसत्वेन सदृशरूपसमानत्निष्ठत्वेनैवानु
भयमानत्वात् अन्तरावरस्यादेः स्थापिनो लोके तन्निचेत्राधिकाव्यपोरित्युक्तमिति दिक् पर
निष्ठभयानकरसोदाहरणं यथेति सर्वी प्रतिसरवोवचनं वालः तुषारपुतिः वालचंद्रः राहो
रस्य मुखं दंष्ट्रीस्य किं न कुरुते अपि तु भयेन संवेकुरुते तदेवाह यथमंगगापाः भागीरथ्या
ः सलिले तले निमज्जति निमग्नो भवति तत्पराते परिभ्राम्यति भ्रमति अरिष्कृताशनेनेत्राये
ण स्पतिपातनिकशानः वासुकेः फणाभोगे क्वचिन्नगत्वा लोपनेलीनो भवति कुवलीभयसं
कुच्यहारस्य कर्णामुषिं भ्रवणादिक्षिं रलिविश्पानिर्गतुमुत्कंठते गंतुमिच्छतीति अत्रैराहोरपरा
धस्त्वं इतिष्ठक्रूदंष्ट्रोणोवाम तपानसभयेहाँ प्रतिराहोः सवनानुतथाचंद्रः स्वापराधस्मरणतो नस्वं
पविमतोनिस्वनिष्ठ एव भयानकरसः प्रतिभातितथाचात्र परनिष्ठोदाहरणं ग्रंथकृन्नोक्तीति

र·टि·

१०८

त्निमावहति वल्कनस्तच्चंद्रनिष्टंभपमेवात:करणाहत्याख्यं निरूपितं नरमिथ्यक्कोभपातकारस:
सहृद्रूपसमानतनिष्ठएवेतिध्येयं विहितनिमित्तार्दिति विकलतनाहश्रवणाद्विषर्थ: परनिष्ठत्वंश्रो
तृनिष्ठत्वं पर्येति साध्यरूवानांपरस्परवचनं दृशमुखिरदंरावगोरश्रभिमुखेनोरंधतिकुर्वाणो
सतितेनश्चक्रत्वासुरैरेवै:कंपितंसंतानकपै:स्पितारिह्रागोष्ठ्वकिंतविस्मितंसंजातविस्मपारि
द्राणाइतिभावर:खे:सर्पस्यापिहपेरुस्तुष्टंऊर्ध्वपुच्छंपत्रपस्याक्रिपांपांपष्यानथा:धावितंश्रा
ग्रपत्नापितंस्तुथ्रीवल्कसम्पकउद्बलनंचासौतत्वनिधिश्चतस्पश्चालोलाश्चनेवाचंपश्चतरं
गाश्चतेबांभ्रमिंभ्रमणंतेनमनश्पतचासौसेतुश्चतच्छकपाहनुमत:वक्रेमुखेदृष्टोसंदधेध्यतो
दधाविनिपाटेव्यपमावार्थ:दधानेहमपपदित्वात् अत्रपरेषांदशमुखंनितरंश्रोतृणांदे
वारीनाभपोस्तत्रैभयानकारसस्यपरनिष्ठत्वस्फुटमेवावधेयंस्वनिष्ठवीभत्सोदाहरणंपर्येति राम:
कोलीवकुंरलिनीचाम्यांमातम्यांकुत्तहलेनमिथ:परस्परंश्राघ्याथ्यत्क्तिपोस्मिन्कर्मणि १०८

यथानितरामंचंस्पोचलंस्पोवीचपः तरंगारैतेभ्वलत चिहापसपस्मिन्त्वलंत्वंचिह्वपास्नि ८०६
तपः तासांनिपात पतनेतेनस्पर्शोपस्मिन्नताद्दशि अथवाकालीकुंडलिनाभ्यांकृतहस्ते
नप्रहारघायघल्कनितलक्षोडापोप्रहाउकरणेनपातितरंअंचंलोस्पोवीचपः तामिश्चल
हा तचंचलंवित्वेपस्थ्याकाशंपस्मिन् अथवाचलदंतंक्रियाविशेषणंविहापमिचलंस्पा
चित्स्पः तत्रियातस्यापिपथ्योप्यावद्धास्पद्यापैस्तेवद्रूस्पद्रौस्तचंतेविपक्षपरास्त्रशात्रव
स्तेषांरुधिराणांस्रोतस्वतीमहीतस्याः स्रोतसिप्रवाहेणक्रोधेनआकुलोव्याकुलोभा
गीवः अथपतिपततिउभ्रमति अत्रयस्कनिवीलीतिपातिपातरुधिरपदेरमिश्चक्षपर्णा
तगुप्सात्वात्वीभत्सरसः पत्तीपते अत्रैवरसस्यस्वनिष्ठत्वेनगुप्सापाः स्वनिष्ठत्वेनोपचा
न्वात वीभत्सरस्यपरनिष्ठत्वस्तुराहारतिपश्येति परस्परमित्राणांवचनं कुंभोद्भवाणांकर्णा
ःप्रवर्गाः अत्रादिचपः कुरुवातिनापुच्छेः अपच्छपुच्छेः वामरंतनुताकुरुतोप्रचंडेः द्वीवैर्मुजे

रा.टि. १०६ मौलांसलग्नगलत्तवनैः गलैर्जघनैर्वामाङ्गं पयोजपरागहेकुहृष अंत्रैः आनारस्थलनाडीभिर्नौ
राजन्नापाः आरग्निकापाः विविधप्रकारं कलपरचपकलेः सर्वार्थकत्वान् इति एतत्प्रकार
कः प्रेतहृदुंगनानामालापः परस्पारं कथनं कुं उत्तिलिन्याशाआः नतपस्पसुतस्पपरिण ९५/२६
योविवाहः तस्यारंभः अथवहितप्राक्काले तस्मिन्नन्यउत्पत्तिपर्स्पेस्यालापविशेषरप
तथा वकुं उत्लिनीसुतविवाहारंभसमपेप्रेतहृद्धंगनानां ईदृश आलापो जात इति भावः अ
त्रापि परनिष्ठत्वं पूर्ववद्बोध्यं विस्मयस्य आश्चर्यस्य समृद्धिः दर्शनतत्परो विस्मयो ऽद्भुतरस्य
यः स्वनिष्ठोदाहरणं यथेति परस्परैव्यानरणं वचनं लीलानि वहूपाख्याधिअनापोसैनकौतु
केन वा वहूसेतुसमुद्रं हेलया नितः अपलेन हतो दृष्टानतीपेन तादृशं आत्मानं सरामः सीतया
आश्लिष्टं आलिलिंगे वकुमन्यत कृतार्थं मन्यत अत्रा रामस्यैव स्वपराक्रमेण विस्मितत्वमि
त्यद्भुतरस्वनिष्ठत्वमिति तेयं परनिष्ठोदाहरणं यथेति हनुमतो वचनं भरतं प्रति एवं रघुनंदन। राम: १०६